

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a.

VIHİK № 77 ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ в 1893 г.

KEELETEADUSLIKKE TÖID
ТРУДЫ ПО ЯЗЫКОЗНАНИЮ

TARTU 1959

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
VIHK 77 ВЫПУСК

KEELETEADUSLIKKE TÖID
ТРУДЫ ПО ЯЗЫКОЗНАНИЮ

TARTU 1959

Redaktsioonikolleegium:

P. Ariste (vastutav toimetaja), A. Kask, E. Laugaste, H. Moos-
berg, A. Päril, L. Roõts, J. Silvet
A. Pravdin ja E. Uuspõld (sekretärid)

Редакционная коллегия:

П. Аристэ (ответств. редактор), А. Каск, Э. Лаугасте, Г. Мосберг,
А. Пярль, Л. Роотс, И. Сильвет
А. Правдин и Э. Ууспыльд (секретари)

PRONOOMENITÜVEDEST *e-*, *ja-* JA *jo-* TULENEVAID SIDESÖNU LÄÄNEMERESOOE KEELTES

R. Karelson

Soome-ugri keelte kateeder

Läänemeresoome keelte konjunktsioone on võimalik jagada kaheks suureks rühmaks — algupärased, ehkki hilistekkelised sidesõnad ja laenud. Algupäraste sidesõnade puhul omakorda kuulub oluline koht pronoomenitüvedest lähtuvatele konjunktsioonidele. Seejuures tulevad arvesse nimelt relatiivpronoomenite ja viimastena kasutatavate interrogatiivpronoomenite, aga ka demonstratiivpronoomenite tüved.

Mitmed sellistest pronoomenitüvedest on aja jooksul koguni kaotanud oma kunagise paradigmaatilise vormistiku, minetanud oma algsed funktsioonid ja tulevad tänapäeval esile ainuüksi mõningates kivinenud vormides peamiselt adverbidena ja konjunktsioonidena. Nõnda osutuvad tänapäeval vormide moodustamiselt äärmiselt eaproduktiivseteks näit. pronominaalsed *e-* ja *ja-*tüvi. Asesõnu neist läänemeresoome keelerühmas üldse ei tunta, küll aga üksikuid määr- ja sidesõnu. Eelmainitud tüved on viidud sageli etümoloogiliselt ühte või koguni samastatud pronominaalse *jo-*tüvega, mis samuti moodustab eri läänemeresoome keeltes side- ja määrsõnu, kuid tuleb arvukalt esile ka paradigmaatilisel, esinedes sellisel korral asesõnalisel funktsioonil.

Käesolevas kirjutises võetaksegi vaatluse alla nendest kolmest tüvest, s. t. *e-*, *ja-* ja *jo-*tüvest pärinevad läänemeresoome keelerühma sidesõnad, viimaste esinemus keeliti, vormiline külg ja funktsioonid.

1. *e-*tüvest tulenevad sidesõnad

Pronominaalne *e-*tüvi tuleb tänapäeval läänemeresoome keeltes esile väga harva, ainult mõnedes adverbides ja konjunktsioonides. Puudub täiesti *e-*tüveliste vormide paradigmaatiline esinemus. Sellepärast on väga raske kindlaks määrata ka nimetatud tüve esialgset tähendusfunktsiooni. Niisugusest olukorrast tingituna ongi *e-*tüve suhtes kujunenud eri arvamusi.

Rohkesti pooldajaid on leidnud oletus, et *e-* on relatiivpronoomeni tüvi. Üks esimesi selle seisukoha väljendajaid oli N. Anderson. Tema arvates moodustab *e-*tüvi vaid relatiivpronoomeni tüve *jo-* «kõrgevokaalilise paralleelvormi» (hochlautige nebenform) ja tuleneb varasemast kujust **je-*. Seega oleks algselt eksisteerinud kaks paralleelvormi (**jo-* : **je-*). Et aga eesti ja soome keeles ei või *j* esineda vokaali *e* ees, siis on ka eelnimetatud tüvest *j* kadunud (*je-* > *e-*).¹

Samale seisukohale jõudis ka soome keeleteadlane A. Genetz, väites samuti, et *e-* on relatiivse *jo-* (~ *ja-*)tüve «kõrgevokaaliline paralleelvorm» (korkeavokaalinen toisintomuoto).²

jo- ja *e-*tüve kunagisest identsusest läänemeresoome aluskeeles on kõnelnud samuti E. N. Setälä. Andersonist ja Genetzist erinevalt väidab ta ainult, et *e-* < *jo-* ei ole toimunud mitte selle tõttu, et keeles poleks võimalik *je-*ühend, vaid teatud positsioonis lauserõhust tingituna. Hiljem olevat aga *e-*-lised vormid üldistumise tulemusena jõudnud ka mujale ning pannud nõnda aluse iseseisvale *e-*tüvele.³

Tüvede *e-* ja *jo-* indentsuse vastu vaidles aga H. Paasonen. Faktilise keelilise materjali alusel osutas ta, et mõlemad tüved eksisteerivad peale läänemeresoome keelte iseseisvalt veel ka teistes sugulaskeeltes, nimelt volga, permi ja ugri keeltes. Seejuures osutuvad mõlemad oma algselt funktsioonilt demonstratiivpronoomeni tüvedeks. *e-*tüvi tuleb näit. esile järgmistes sõnades: mdE murretes *ese* 'seal', *esta* 'sealt', *išta* ~ *ešta* 'nii', *ist'amo* ~ *estamo* 'selline', *eŋe* 'see' pl. *eŋe* jne.; mdM *em̄be* 'kui, pärast seda kui'; kS *eta*, *etaja* 'see' jne.; udm ^{+ēčā} 'säärane'; h *it* 'see' *idy* 'nii' jne.; ung *ez* 'see', *igy* 'nõnda' *itt* 'siin' jne.⁴

Paasoneniga ühisel arvamusel oli H. Ojansuu, kes väitis samuti, et *e-* on vana soome-ugriline demonstratiivpronoomeni tüvi.⁵

Seega valitseb *e-*tüve päritolu ja põhifunktsiooni suhtes kaks vastandlikku arvamust. Sugulaskeeltes esinevad *e-* (~ *i-*)tüve näited osutavad, et õigemaks neist osutub seisukoht, mida toetasid Paasonen ja Ojansuu. Nii tulebki sugulaskeelte põhjal *e-*tüve lugeda iseseisvaks soome-ugriliseks demonstratiivpronoomeni

¹ N. Anderson, Studien zur vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen sprachen. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat IX, Dorpat 1879, lk. 100.

² A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, Helsinki 1890, lk. 119.

³ E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria. I ja II vihko, Helsingfors 1911—1912, lk. 438—441.

⁴ H. Paasonen, Die finnischen pronominalstämme *jo-* und *e-*. Finnisch-Ugrische Forschungen VI, Helsingfors 1906—1908, lk. 114—117; vt. ka: H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, Turku 1922, lk. 97; N. Anderson, Wandlungen der anlautenden dentalen spirans im ostjakischen. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg, VII Série, tome XL, nr. 2 et dernier, St.-Petersbourg 1893, lk. 166—168.

⁵ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 55.

tüveks, mis aga läänemeresoome keeltes on kaotanud oma algse funktsiooni ja moodustab tänapäeval vaid adverbe ja konjunktsioone. Vaatleme lähemalt siia kuuluvaid konjunktsioone.

ehk

e: Saareste-Cederberg EKVM I 6 (Müller) *echk* 'või'; Ahrens GES I 119 *ehk* 'oder'; Wiedemann EDW *ehk* 'vielleicht, etwa, oder, oder auch; wenn auch, wenn gleich'; (murd.) Rõu *ehk* 'või' Jäm, Muh, JMd, KJn, Lüg, Kod *ehk* 'või, ehk', Ans *ehk* 'või', Kkh, Rei *ähk* 'või, ehk', kirjak. *ehk* / vdj: Ahlqvist WG 76 *ehc'i* 'kanske; ehuru'; Ariste VKG 122 *ehtši* 'või, ehk', Kettunen-Posti NVK 158 *ehk_i* 'või' / sm: Lönnrot SRS *ehkä* 'kanske, fastän, om än, ehuru'; Genetz SP 119 (arh.) *ehkä* 'vaikka'

Soome konjunktsiooni *ehkä* päritolu suhtes on A. Genetz olnud arvamusel, et see tuleneb relatiivpronoomeni tüvest *e-*; konsonant *h* vastaks sellisel juhul *jos* 'kui' sõna *s*-häälikule, lõpus olev *-kä* aga oleks lihtsalt tavaline sufiksiline partikkel. Mis puutub vадja keele vormi *ehc'i* (loe: *ehtši*), siis olevat siin *-kä* asemel liitunud *-kin*.⁶

H. Ojansuu lähtus demonstratiivpronoomeni tüvest *e-* ja ühendas lõpu *-hkä* mordva sõnaga *ška* 'aeg' Ta oletas, et see võrdub soome adverbiga *ihkä* 'plane, prorsus, omnino'⁷

Tegelikult osutuvad soome *ehkä*, eesti *ehk* (< **ehkä*) demonstratiivse *e*-tüve mingi tänapäeval läänemeresoome keeltes mitteesineva käände vormideks (*e + hkä*) ja on häälikuliselt ning tähenduslikult võrreldavad mordva keele komparatiivkäände lõpuga *-шка* (vrd. *кыдошка* 'majasuurune', *шакшошка* 'potisuurune' jne.). Sama sufiks esineb veel ka soome adjektiivides (*-hko ~ -hkö*), väljendades mingi omaduse vähesevõitu esinemist (*pienehkö* 'väikesevõitu', *suurehko* 'suurevõitu' jne.), samuti vepsa moderatiivses komparatiivis (*levedembahk* 'veidi laiem' jne.). Mis puutub vадja keele vormidesse *ehtši*, *ehk_i*, siis on siin tõenäoliselt tegemist vaid lõpuvokaali varieerumisega keeliti (eesti ja soome keeles *-ä*, vадja keeles *-i*).

Funktsioonilt võib *ehk*-sõna koos vastetega sugulaskeeltes olla disjunktiivne või kontsessiivne konjunktsioon, peale selle samuti adverb ('võib-olla'). Läänemeresoome keelte tänapäeva arengustme seisukohalt osutub levinenumaks esimene (s. t. disjunktiivne konjunktsioon). See on üldine eesti, vähemal määral ka vадja keeles; näit.: e (Rossihnius) *katz ä c h k kolm möchto* (Saareste-Cederberg, EKVM I, 32); e Muh *tulgü tulv ehk terva*; Lüg *sie kestab üks päiv ehk kaks* / vdjKk *sis_ko osettsi kana ehk_i puiput* 'siis kui osteti kana või kanapojad' (Kettunen-Posti, NVK, 182) jne.

⁶ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 175.

⁷ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 55.

Kõigis eeltoodud näidetes seob kõne all olev konjuktsioon eritähenduslikke mõisteid ('või') Täiesti üldine on sama sidesõna esinemine ka samatähenduslike sõnade vahel; näit. e *Lõukoer ehk lõvi elab sojal maal; Ronk ehk korp ehk kaaren on must lind* (Hurt, EP, 6); e *Lüg kester ehk erelimänkija; KJn ütleme tepä tala ehk ämpalķ.*

P. Ariste andmeil esineb vastav nähtus ka vadja keeles — *ehtši* seob nii eri- kui ka samatähenduslikke sõnu.⁸

Eesti kirjakeeles on hakatud aga rangelt piiritlema sidesõna *ehk* funktsioone. Juba J. Hurt püüdis seda piirata esinemusega samatähenduslike sõnade vahel (*susi ehk hunt, nimetus ehk nimi, vokaal ehk täishäälik* jne.) Eritähenduslike sõnade vahel soovitati kasutada vaid sidesõna *või* (näit. *On tarvis raha või muud abi*, mitte: *On tarvis raha ehk muud abi*) See ettepanek on ka tegelikult vastu võetud ja seega saanud keelenormiks, mille vastu eksimist loetakse õigekeelsuse reeglite rikkumiseks. Tegelikult on selline *ehk*-sõna funktsioonide piiramine ja range piiri tõmbamine *ehk* ja *või* vahel mõnevõrra kunstlik. Kõnekeel, eriti aga murded sellist vahet alati ei tunne. Analoogilist olukorda kohtame soome keeles konjuktsioonide *eli* 'ehk' ja *tai* 'või' puhul,⁹ võimalik koguni, et siin on olnud soome keel eesti keelemeestele eeskujuks.

Soome keeles pole *ehkä*-sõnal disjunktiivset funktsiooni. Erandi moodustab selles osas Tütarsaare murrak; näit. *kol miestä keu-lapuolla ja kol peräpuolla venettä, ehkä jos o seitsemäm miest* 'kolm meest keulapoolel ja kolm pärapoolel, või kui on seitse meest' (Äimä, TTM, 90). Et aga Tütarsaarel kõneldav soome keel on tugevasti mõjustatud eesti keelest, siis tuleb ka käesolevat juhtu seletada eesti keele mõjuga. H. Ojansuu on esitanud Tütarsaarelt koguni sama konjuktsiooni lõpukaolisena (*ehk*), seletades ka seda eesti keele mõjuga.¹⁰

Peale selle võib vaadeldav konjuktsioon olla kasutusel kontsessiivisena ('olgugi et'). Sellele viitas juba Wiedemann oma sõnaraamatus ('wenn auch, wenn gleich'). Rohkesti näiteid kontsessiivse funktsiooni osas pakub kõnekeel, nagu e *Ehk ma ka surma saan, ma ujun järele; Ehk ma küll tahaksin anda, ei tohi ma mitte.* Hurt toob selle kohta näiteid samuti rahvaluulest, nagu *Ikka peab ori olema, / Ikka peab mini minema, / Ikka käima käs-kujalga / Ehk tuleks tuline ilma, / Rahe raudane sajaks, / Valaks vihma vardaasta* (Hurt, EP, 28)

⁸ P. Ariste, Vadja keele grammatika, Tartu 1948, lk. 122.

⁹ Vrd. näit. L. Kettunen, Kaks õigekeelsuse raamatut. «Eesti Keel» 1922, nr. 3/4, lk. 104; L. K[ettunen], *Ehk* ja *või*. «Eesti Kirjandus» XV. 1921, lk. 349—350.

¹⁰ H. Ojansuu, Suomen kielen tutkimuksen työmaalta. Sarja esitelmä I, Jyväskylä 1916, lk. 120.

Ka esitab Hurt kontsessiivse *ehk* näiteid eesti kirikulauludest, nagu: *E h k oleks ilm täiz kuratid, / Kes tahaksid meid neelda, / Ei karda meie ühtegi, / Küll Jumal võtab keelda* (Hurt, EP, 28)

Eriti sageli tuleb tema järgi *ehk* kontsessiivsenäna esile pühali-kes kinnitustes ja vannetes, näit. *E h k tulgu iza järele, ma mitte ei lähe* (sealsamas, 31) jne.

Soome keeles on *ehkä* ainult kontsessiivne konjunktsioon, kuid sellisenägi esineb sõna tegelikult piiratud alal (Genetz märkis seda vaid varasemast kirjakeelest, kemi ja küsimärgiga ka päl-käne murdest)¹¹, näit. (Agricola) *henen pite elemen e h k e hen olis coollut* 'ta peab elama, olgugi et ta oleks surnud' (SKKM I, 82). Sama kontsessiivset sidesõna on A. Ahlqvist maininud ka vadja keelest (*ehc'i* 'kanske; ehuru'). Selle sõna praeguse esi-nemuse kohta äga puuduvad andmed.

Etümoloogiliselt sama sõna tuleb Ojansuu ja Genetzi andme-tel esile veel aunusekarjalas (*ehki* 'edes').¹² Et äga selle esi-nemuse kohta puuduvad konkreetseid näidislauseid, siis pole selge, kas siin on tegemist mõõnva sidesõna või adverbiga. Esitatud tähenduse põhjal otsustades on mõeldavad mõlemad võimalused. Adverbina esineb *ehk* (~*ehkä*) pealegi veel ka eesti, vadja ja soome keeles. Tuleb nentida, et soome keeles ongi *ehkä* pigem adverb kui kontsessiivne sidesõna. «Nykysuomen sanakirja» esi-tab *ehkä* esmajoones just adverbina ja alles siis kontsessiivse konjunktsioonina. Samuti väga sagedane on vastav adverbiline esinemus eesti keeles ('võib-olla').

Niisiis võib kõne all olev sõna olla kasutusel adverbina ja kontsessiivse ning disjunktiivse konjunktsioonina. Missugune nendest funktsioonidest on primaarne, see probleem on põhjus-tanud keeleteadlaste hulgas eri arvamusi. J. Hurt on käsitlenud vastavaät küsimust oma eriuurimuses partikkelite *ehk* ja *või* esi-nemusest eesti keeles («Ueber die estnischen Partikeln *ehk* und *või*»). Uuriäa väidab, et eesti keele seisukohalt osutub kõige sage-dasemaks funktsiooniks disjunktiivsus. Selle põhjal võib jääda näi-liselt mulje, nagu olekski *ehk* olnud algselt disjunktiivne sidesõna ja alles siit arenenud hiljem kontsessiivseks sidesõnaks ja lõpuks adverbiks. Oma eelnimetatud töös jõudis äga Hurt siiski vastu-pidisele järeldusele. Võttes arvesse seda, et disjunktiivse side-sõnana on *ehk* tuntud vaid eesti ja vadja keeles, kontsessiivse sidesõnana ja adverbina äga palju laiemas ulatuses, väitis Hurt, et primaarselt on *ehk* eelkõige adverb. Viimasest on hilisema semantilise arenemise teel kujunenud kontsessiivne ja lõpuks pii-ratud alal disjunktiivne sidesõna.

Niisugust arenguvõimalust tuleb pidada tõenäoliseks. Seda tingib esiteks konjunktsioonide üldine arengusuund teistest sõna-

¹¹ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 119.

¹² H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 54; A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 175.

liikidest adverbilise vaheastme kaudu, teiseks vastava disjunktiivse sidesõna puudumine soome keeles.

Eesti keelest kuulub siia veel sõna *ehkki*. See on tegelikult sama kontsessiivne *ehk*, millele on lisandunud rõhutav *ki*-liide. Oma esinemuselt piirdub *ehkki* peamiselt kirjakeelega.

Peale selle võib *ehk* (~*ehkä*) esineda ka ühend- ja rühmkonjunktsioonides ühe komponendina. Siia kuuluvad e *kas ehk*, *ehk küll*, *ehk ka*, *kui ehk*, *kas ehk* ja sm *ehkä kyllä* 'ehk küll'

elik

e: Saareste-Cederberg EKVM I 42 (Stahl) *ellick* 'ehk'; Wiedemann EDW *elik* = ehk; (murd.) Jäm *ellik*, VJg *elik* ~ *elik* / sm: Lönrot SRS *eli* 'eller'; *elikkä* 'eller och'; Genetz SP 126 *eli*, *elli*, *elikkä*, *ellikkä*, (Härra Martti) *elickä* disj. konj.; NS I *eli*, *elikkä* 'ehk' / isS: *eli* 'või' / krjP: Genetz TVKK 247 *eli* 'tai'; krjK: Leskinen KKN I 93 *eli* 'või'

Käsitletav sidesõna on tuntud peamiselt soome, vähemal määral ka eesti, isuri ja karjala keeles. Nii esines eesti varasemas kirjakeeles täiesti üldiselt sõna *elik* 'ehk', ent tänapäeval kohtame seda vaid mõnedes Põhja-Eesti murrakutes (Jämajal, Viru-Jaagupis ja mujal), kuna kirjakeelest on *elik* sootuks kadunud. Hõre on nimetatud sidesõna esinamus samuti isuri (täheldatud vaid soikola murdest) ja karjala keeles. Viimasest mainitakse *eli*-sõna päriskarjala ja haruharva ka Tveri alalt (Tolmatšu).

Konjunktsiooni *eli* päritolu suhtes oli A. Genetz arvamusel, et vastavat sõna tuleb pidada rootsi laenuks.¹³ Skandinaaviapoolset lähtumist toetas ka E. A. Ekman; ta eeldas, et *eli* on soome keelde tulnud muinaspõhja keelest (vrd. mp **ælliga*, **æliga*, **eliga* ja sm *elikkä*), kusjuures nimetatud laenamisprotsess toimus kas VIII sajandi või ka viikingiteajastu alguses. Samuti otsene laen muinaspõhjast olevat ka eesti *elik*, kuna karjala *eli* ja mitmed lapi vormid (lpI *eli* ja lpV *eli*, *elike*) osutuvad omakorda soome laenudeks.¹⁴ Ka E. N. Setälä kõneles nimetatud konjunktsiooni puhul (olgugi küsimärgiga) skandinaaviapoolsest (nimelt muinasrootsi või hilismuinaspõhja) lähtumisest.¹⁵

L. Hakulinen asub aga *eli*-sõna germaani- (resp. skandinaaviapoolse) päritolu suhtes täiesti kahtleval positsioonil. Ta mainib küll, et *eli*-konjunktsiooni peetakse üldiselt germaani laenuks, ent lisab samas, et selline motiveering pole veenev Teisal kõneleb ta koguni, et *eli* pärineb omaaegselt samakujulisest adverbist

¹³ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 175.

¹⁴ E. A. Ekman, Finnische und estnische Konjunktionen nordischen Ursprungs. Finnisch-Ugrische Forschungen I, Helsingfors-Leipzig 1902, lk. 117–121.

¹⁵ E. N. Setälä, Bibliographisches Verzeichnis der in der Literatur behandelten älteren germanischen Bestandteile in den ostseefinnischen Sprachen. Finnisch-Ugrische Forschungen XIII, Helsingfors 1912–1913, lk. 360.

ja et selle lõpul on esinenud latiivne *-k* (< **elik*).¹⁶ Sellises seisukohavõtus sisaldub juba kindlalt eitav suhtumine eespool mainitud germaanipoolsuse teooriasse.

Veelgi teravamal kujul astus *eli*-sõna germaanipoolse lähtumise võimalusele vastu H. Ojansuu. Ta väitis, et vastava konjunktsiooni aluseks jääb sama soome-ugriline demonstratiivpro-noomeni tüvi *e-*, mis tuleb esile ka soome keele sidesõnades *että* 'et', *es* 'olguigi et', *ellei* 'kui ta ei' jne.¹⁷ Y. H. Toivoneni arvates on *eli* (~eesti *elik*) sõna germaanipoolne päritolu ebakindel. Olevat võimalik, et nimetatud sõna on algselt hoopis pronominaalse *e*-tüve mingi kääne + tuletis.¹⁸

Et siin on tegemist soome (resp. läänemeresoome) oma sõnaga, tõendab latiivse *k*-elemendi varasem esinemine. Tänapäeval on sellest soome keeles säilinud veel aspiratsioon (sm *eli*⁽¹⁾, *elli*⁽¹⁾ jne.). Soome keele tornio murretes esineb *elit* pro *eli*' või *elik*.¹⁹ Niisiis läh-tub soome *eli* pronominaalsest *e*-tüvest, millele on liitunud tuletis-ed *-li-* ja *-k*; neist võib esimest kõrvutada *li*-tuletisega sõnades *mi-kkäli* 'kuivõrd' *sikkäli* 'seevõrd' jne., teist aga pidada samaseks latii-vi tunnusega. Soome keele vormides *elikkä*, *ellikkä* on eelmisele (< **elik*) lisandunud veel rõhutava laadiga *ka-* (~*kä-*)liide (vrd. *vaikka* 'olguigi et', *taikka* 'või' jt.). Sama tuleb oletada eesti keele sidesõna *elik* ~ *ellik* puhul. Ka siin on latiivsele *k*-le lisandunud veel rõhutava iseloomuga *ka-* (~*kä-*)liide (< **elik* + *kä*) Vas-tasel juhul poleks millegagi seletatav sõnalõpulisel *-k* esinemus murdeti veel tänapäevalgi, aga samuti ka varasemas kirjakeeles.

l-hääliku geminatsiooni murdeti *eli*-sõnas on Hakulinen soome idamurrete põhjal oletamisi seletanud kunagise lõpuvokaali kaoga, nimelt *elli* < *ell* < *el* < *el* < *eli*.²⁰ Huvitav on märkida, et häälikuliselt on *eli*-sõnale lähedased ka samafunktsioonilised vene *алу* ja *улу* 'või', mis on laenatud ka enamikusse soome-ugri keel-tesse, ning udmurdi keele arvatavasti türgi-tatari-poolse pärit-oluga disjunktiivne *оло . оло* 'kas . või' Sõnad *eli*, *алу*, *улу* ja *оло* pole aga omavahel siiski etümoloogiliselt seostatavad.

Funktsioonilt on eesti *elik* ja soome, isuri ning karjala *eli* disjunktiivsed sidesõnad, mis soome kirjakeeles, välja arvatud vanasoome kirjakeel, seovad ainult samatähenduslikke mõisteid. Teistes keeltes, aga ka soome murretes, ei tunta sellist *eli* tähen-dusala piiramist, vaid siin esineb see nii 'ehk' kui ka 'või' tähendu-ses. Mõni näide selle kohta, kus *eli* seob samatähenduslikke mõis-

¹⁶ L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, Helsinki 1941, lk. 70, 94.

¹⁷ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronomiinoppia, lk. 42—43.

¹⁸ Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, Helsinki 1955, lk. 36.

¹⁹ M. Airila, Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta. Suomi IV: 12, Helsinki 1911 ja 1913, lk. 120.

²⁰ L. Hakulinen, Loppuäänteen kadon välittämiä äänneilmiöitä itämur-teiden alueella. «Virittäjä» 1925, lk. 122—123.

teid: sm *se löys kolme ryöväliä eli sissiiä* 'see leidis kolm röövlit ehk sissi' (Westerlund, MLKKP, 207); kirjak. *Arpomalla määrätään, mitkä obligaatiot maksetaan eli lunastetaan* 'loosimisega otustatakse, missugused obligatsioonid makstakse ehk lunastatakse' (NS I, 202 I) / krjK *kun on pilvet suomuzin eli viihtüzin, niin onnah strasnoit pilvet* 'kui on pilved soomustena ehk vihikaupa, siis on hirmsad pilved' (Leskinen, KKN I, 93).

Hoopis ulatuslikumalt esineb juhte, kus sama sidesõna seob eritähenduslikke mõisteid; näit. e (Stahl) *middakit annap elli c k ülle meeleta fedda teep elli c k omaft kuckrust keddakit marap* (Saareste-Cederberg, EKVM I, 42) / sm (Agricola) *Heiritzeuetkö eli adhistauatko finun synnis finua?* 'kas häirivad või ahistavad sinu patud sind?' (SKKM I, 58); smS *nī-tā ne mō-i toisillen ra-hošta eli mū-sta* 'neid nad müüsid teistele raha või muu eest' (Kettunen, SM I, 236); kirjak. (arh.) *He kävelivät eli juoksivat hyvin pitkän matkan* 'nad käisid või jooksid hea tüki maad' (NS I, 202 I) / isS (rhvl.) *tulkā nūremv eli vanhemb, eli kerroin keskimmäine* 'tugu noorem või vanem või päris keskmine'

Võib koguni üldistavalt märkida, et soome murretes ei tehta tihtipeale tähenduslikku vahet sõnadel *eli* ~ *elikkä* ja *tai* ~ *taikka*. Seda tõendab ka asjaolu, et varasemas soome kirjakeeles, ent vahel ka murretes esinevad mõnikord ühes ja samas lauses (iseäranis 'kas või' ülesannetes) mõlemad sidesõnad. Näit. sm (Agricola) *ia finun waftas iotakin taicka wehimes eli swrimafa tehnuet ouat* 'ja sinu vastu midagi kas suuremat või vähemat on teinud' (SKMM I, 115) jne. Nii on 1642. a. soomekeelses piiblitõlkes *joko . tahi* 'kas või' asemel kasutusel peamiselt kolm võimalust — *eli eli, taicka eli* ja *eli taicka*.²¹

ellä (sm)

vdj: Ahlqvist WG 76 *ellä* ~ *el* 'om, i fall' / sm: Lönnrot SRS *ellen, ellet, ellei* jne. 'om icke jag, om icke du' jne.; Kallio LSRS *ellä* 'om'; Genetz SP 119 *ellen, ellet* ~ *elles, ellei* jne.; NS I *ellei* 'jos ei, jollei, mikäli ei'

Seda sõna pidas O. A. F Blomstedt etümoloogiliselt ühtekuuluvaks interrogatiivse pronoomeniga *ken* 'kes', mille sõnaalguline *k-* olevat elisiooni tulemusel välja langenud.²² See on aga täiesti ebaõnnestunud seletus ja juba A. Ahlqvist astus välja niisuguse vääretümoloogia vastu, olgugi et ta ka ise polnud suuteline esitama nimetatud sõnale tõepäraselt seletust.²³ Tegelikult osutub *ellä* e-tüve vanaks adessiiviks, missuguse arvamuse ongi esitanud

²¹ K. E. Petander, Tutkimus 1642 v:n raamatun käännöksen kielestä. Suomi II: 18, Helsinki 1885, lk. 193—194.

²² O. A. F Blomstedt, Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertailevia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä, Helsinki 1869, lk. 133.

²³ A. Ahlqvist, Eräs virallinen kielitieteellinen lausunto. Kieletär, 3. vihko, Helsinki 1872, lk. 34—35.

L. Hakulinen.²⁴ Samal seisukohal näib olevat ka Y. H. Toivonen, ehkki ta annab adessiivse lähtumise küsimärgiga.²⁵

Soome keeles on ühtlasi teostunud *ellä*-konjunktsiooni ja järgneva eitusverbi eri muudete liitumine üheks sõnaks. Nõnda moodustub omaette paradigma: *ellen* (< *ellä en*) 'kui ma ei', *ellet* (< *ellä et*) 'kui sa ei', *ellei* (< *ellä ei*) 'kui ta ei', *ellemme* (< *ellä emme*) 'kui me ei', *ellette* (< *ellä ette*) 'kui te ei', *elleivät* (< *ellä eivät*) 'kui nad ei'. Niisugust liitvormide esinemist märkis juba E. Lönnrot, kuid pidas neid ekslikult sidesõna *eli* 'ehk' ja eitusverbi muudete liitumise tulemuseks.

Tänapäeval on iseseisev *ellä*-sõna soome keelest peaaegu välja surnud. L. Hakulinen on seda leidnud vaid Põhja-Savo Keitele kihelkonnast.²⁶ Küll on soome keeles täiesti üldisteks kujunenud *ellä*-konjunktsiooni ja eitusverbi liitvormid.

Haruldane on *ellä* 'kui' vadja keeles. Ahlqvist ja Genetz osutavad ühtlasi ainsateks, kes seda sõna vadja keelest mainivad. Erinevalt soome keelest on vadja *ellä* jäljetult kadumas; siin pole toimunud eitusverbiga liitumist.

Funktsiooni poolest on *ellä* konditsionaalne sidesõna ('kui'); näit. sm (Agricola) *Wan e lle i hen ole oikein Castettu, Nin henen pite* 'vaid kui ta ei ole õigesti ristitud, siis tal (= papil) tuleb' (SKMM I, 22); smS (Keitele) *Mut ellä vähänkin toisin teit, niin oli hän heti niskassasi* 'aga kui vähegi teisiti tegid, nii oli ta kohe sinu turjas kinni' (L. H[akulinen], PH, 82); kirjak. *Älä tule, e l l e t tunnussanamme tunne* 'ära tule, kui sa ei tunne meie märgusõna' (NS I, 206 I). Vadja keelest puuduvad nimetatud konjunktsiooniga lausenäited.

Konjunktsiooniga *ellä* on ühendatav veel soome kirjakeele kontsessiivne *elleikään* 'olgugi et, kuigi et'. Viimane on tegelikult *ellä*-sõna ja eitusverbi akt. ind. pr. sing. 3. pöörde liitvorm *ellei*, millele on lisandunud veel rõhutav liide *-kaan* (~ *-kään*).

eltei (sm)

sm: Kallio LSRS *eltei* = *ellei*.

Nimetatud sõna esineb väga harva ja on soome keelest hääbumas. Päritolult on *eltei* 'kui ta ei' pronominaalse *e*-tüve ablatiiv (*e-ltä*), millele on liitunud järgnev eitusverbi sing. 3. pöörde (*eltä ei* > *eltei*). Niisama haruldane on ka käesoleva konjunktsiooni alusvormiks olev pelk *e*-tüve ablatiiv, mis tuleb esile *elt'* kujul.

Funktsioonilt on *eltei* ja *elt'* konditsionaalseid sidesõnu ('kui'); nende lauselise esinemuse kohta puuduvad näited.

²⁴ L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 69.

²⁵ Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, lk. 33.

²⁶ L. H[akulinen], Pieniä huomioita. «Virittäjä» 1926, lk. 82; L. H a k u l i n e n, Kieli- ja tyyliseikkain huomioinnista kansankielemme sanaston keruussa, «Virittäjä» 1930, lk. 274.

es

e: Ojansuu IKP 93 (arh.) *es* 'jos; vaikka' / sm: Setälä ÄH 438 (Agricola *Es ~ ef* 'jos; vaikka', (Finno) *es* 'idem', (Hemminki) *Es ~ es* 'idem' jne.

es 'kui; olgugi et' osutub põhiliselt arhailiseks sõnaks; see esineb nii eesti kui ka soome keeles vaid varasemas kirjakeeles. Agricola kasutas vahel samas tähenduses veel sõna *edes*. Sellest lähtudes on A. Genetz pidanud vorme *es* ja *edes* identseteks.²⁷ See on ekslik samastamine ja juba E. N. Setälä kritiseeris niisugust vaatekohta. Samas sattus aga Setälä ise *es*-sõna puhul väärale teele, ühendades selle soome *jos* 'kui' sõnaga ja arvates, et *es* ja *jos* lähtuvad sama tüve erivokaalilistest variantidest.²⁸

Ka H. Ojansuu on algul pidanud *e-* ja *jo*-tüvelisi sõnu (*es ~ jos, että ~ jotta* jt.) samast pronoomenitüvest lähtunuiks. Sõnaalgulise *j* esinemist või kadu seletas ta seejuures konsonantide sõnaalgulise astmevaheldusega.²⁹ Y. H. Toivonen arvates on siin tõenäoliselt tegemist latiiviga.³⁰

Tegelikult tuleb sõnas *es* näha pronominaalse *e*-tüve muistet illatiivi (vrd. sm *ylös* 'üles', *jos* 'kui', *e üles, taas* jne.), mis on teinud läbi väga keerulise semantilise arenguprotsessi. Võimalik, et selline areng toimus *jo*-tüvest lähtuva konjunktsiooni *jos* analoogial.

Funktsioonilt on eesti ja soome *es* konditsionaalne ja kontsessiivne sidesõna. Kontsessiivne on see näit. järgmises, u. aastast 1600 pärinevas lõuna-eesti kirikulaulu värsis: *Es meije juhren olles fedda pattu ni palju jummal juhren om wehl ennämb armu* (Ojansuu, IKP, 93) Sama funktsioon tuleb *es*-sõnal esile ka Agricola lauses *Eipe heiden pidhe woittaman — —, E f quinga corkiafti he lendeuet* 'nad ei pea võitma — —, (olgugi et) kui kõrgelt nad lendavad' (Setälä, ÄH, 438).

Konditsionaalse *es*-sõna ('kui') kohta puuduvad lauselised näited.

et

e: Saareste-Cederberg EKVM II 354 (Wanradt-Köll) *eth, et*; Ahrens GES I 119 *et* 'damit, weil'; Wiedemann EDW *et* 'dass, damit, um zu; weil, da; wenn'; (murd.) Lüg, Vai, Muh, Mar, Jäm, Vas, Lut, Kra *et*, Muh, Hel, Har, Krk, Kod *et*, Lüg, Sim, Koe, Kod, San, Plv, Rõu, Lut *et*, Lüg *-t*, Vai *etto*; kirjak. *et* / vdj: Ariste VKG 122 *etti* 'et' / isS: *että* 'et'; kirjak. *etti* 'et' / sm: Lönnrot SRS *että* 'att, för att; när; och, som och'; Genetz SP 120

²⁷ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 119.

²⁸ E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, lk. 438, 441.

²⁹ H. Ojansuu, Lisiä astevaihteluoppiin. «Virittäjä» 1909, lk. 55.

³⁰ Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, lk. 33.

että, ett(ä), ette, ett ~ et, etä ekspl., konsek., fin., kaus., kopulat. konj.; NS I *että* / krjP: Mustakallio WAK 78 *että*, Nirvi SKV 95 *että, et 'et'*

Seega on nimetatud sidesõna põhiliselt omane eesti, soome ja vadjaa, vähemal määral ka isuri (soikola murdes) ja karjala keelele; viimases esineb see ainult päriskarjala murde soome keelega külgnevatel aladel.

Äärmiselt vaieldav on olnud *et* (~*että*)-sõna etümoloogiline külg. See on kutsunud keeleteadlaste hulgas aegade kestel esile rohkesti eri arvamusi. Nii esitasid G. Renvall ja E. Lönnrot oma sõnaraamatutes soome konjunktsiooni *että esi*-sõna partitiivina.³¹ Oma vormilt on partitiiv sõnast *esi* tõepoolest *että*-kujuline, kuid ei sobi tähenduslikult vastavaks konjunktsiooniks.

O. A. F. Blomstedt omakorda pidas *että*-sõna interrogaatiivpronoomeni *ken* 'kes' abessiiviks, milles sõnaalguline *k* on kadunud (vrd. *ellä* 'kui').³² Edasi samastasid mitmed uurijad (Genetz, Anderson) *jo*- ja *e*-tüve, pidades viimast *jo*-tüve «kõrgevokaaliliseks paralleeliks», ja vaatlesid sellest tingituna ka *että*-sõna samatähendusliku *jotta* paralleelvormina.³³ Ka E. N. Setälä seostas omavahel sõnad *että* ja *jotta*, kuid ta pole nõus *jo*- ja *e*-tüve identifitseerimisega. Nimetatud tüvede ja nendest tulenevate konjunktsioonide «vaheldumise» algseks põhjuseks oli tema arvates lauserõhk: rõhutus asendis oli algul *että* ja rõhulises *jotta*. Pärastpoole olevat toimunud nende sõnade üldistumine ja tarvituseletulek ka teistel juhtudel.³⁴

Sama arvamust jagas algul ka H. Ojansuu, kuid juba 1909. a. selgitas ta *jotta* ja *että* vaheldumisi esinemist konsonantide sõnaalgulise astmevaheldusega — *jotta* tugevas ja *että* nõrgas astmes (vrd. *es* ja *jos*) Hiljem (1922. a.) loobus aga Ojansuu sellestki seisukohast ja jõudis järeldusele, et *että* osutub iseisva pronomiinalse *e*-tüve partitiiviks.³⁵ Ojansuu viimast seisukohta toetas E. A. Tunkelo, väites, et vormis *että* tuleb võibolla näha samasugust ürgset eraldumiskäänet (partitiivi), nagu sõnades *siittä* ~ *sittä* 'siit' ja komparatiivses konjunktsioonis *kutta* 'nagu'³⁶ L. Hakulinen ei viita seoses konjunktsiooniga *että*

³¹ G. Renvall, *Suomalainen Sana-Kirja. Lexicon Linguae Finnicæ, cum interpretatione duplici, copiosiore latina, brevior germanica I*, Abo 1826, lk. 40 I; E. Lönnrot, *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja I*, Porvoo 1930, lk. 81 II.

³² O. A. F. Blomstedt, *Halotti Beszéd ynná sen johdosta Wertailevia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä*, lk. 133.

³³ N. Anderson, *Studien zur vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen sprachen*, lk. 100; A. Genetz, *Suomen partikkelimuodot*, lk. 147—148.

³⁴ E. N. Setälä, *Yhteissuomalainen äännehistoria*, lk. 438—441.

³⁵ H. Ojansuu, *Sananselityksiä. Mitä on Agricolan partikkeli ma (maa)? «Virittäjä»* 1907, lk. 162; H. Ojansuu, *Lisiä astevaihteluoppiin*, lk. 55; H. Ojansuu, *Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia*, lk. 35—36.

³⁶ E. A. Tunkelo, *Über einen urfinnischen trennungskasus auf -tta ~ -ttä. Finnisch-ugrische Forschungen XXIV*, Helsinki 1937, lk. 21.

otseselt ühelegi kindlale käände (tema järgi tuleneb see pronomiinaalsest *e*-tüvest, lõpp *-tta* on aga tundmatu päritoluga sufiks), ent teisel, seoses *että*-sõna oletatava semantilise arengukäiguga näib siiski kalduvat samuti partitiivi eeldamisele.³⁷

Ent on esinenud ka oletusi, millele vastavalt eesti *et*, soome *että* oleksid kas rootsi või koguni muinaspõhja laenud (Ahlqvist, Setälä)³⁸ Niisuguse seletusega saab aga vaevalt nõustuda.

Konjunktsiooni *et* (*~että*) tuleb kõigi eelduste kohaselt pidada *e*-tüve abessiiviks (**että* < **ektä*, nagu osutaksid ehk lapi keele vormid *jukte* 'et' jt.). Oletada lähtumist partitiivist, nagu sageli ongi tehtud, ei saa pidada häälikuliselt tõenäoliseks; sõnades *että*, *jotta*, *kutta* pole võimalik partitiivi korral millegagi seletada geminaadi *tt* esinemust. Semantiliselt aitaks vahest *että* ja selle häälikuliste teisendite arengut *e*-tüvelise demonstratiivpronoomeni abessiivist ('selleta') konjunktsioonini selgitada näit. soome keele lause *Hän sanoi, että asia on selvä* 'ta ütles, et asi on selge'; algselt arvatavasti: 'ta ütles, ilma selleta on asi selge' Seejuures oli primaarseks sidesõnaliseks funktsiooniks eksplikatiivne esinemus; siit on hilisema semantilise arengu tulemusena lähtunud arvukad teised funktsioonid (finaalne, kausaalne jne.) Tuleb siiski oletada, et pelga *e*-tüve abessiivi ja eksplikatiivse sidesõna *että* vahel on veel eksisteerinud adverbiline vaheaste (eelmainitud lause oleks sel juhul tõlgendatav järgmiselt: 'ta ütles, nii on asi selge'), millest ühtlasi oleks lähtunud *että*-konjunktsiooni konsekutiivne ('nii et') funktsioon. Üldjoontes samasugune tähenduslik arengukäik on usutav ka *jotta* puhul.

Ühtlasi on *et* (*~että*) üks väheseid sidesõnu, mida oletatakse põlvnevat juba läänemeresoome aluskeelest. Tänapäeval puudub siiski vastav sõna liivi ja vepsa keeles; nendest on see teiste keelte mõjutusel taandunud ja lõpuks sootuks kadunud. Vormilt kõige konservatiivsemaks osutub kuju *että*, mis esineb soome, karjala, isuri ja vadja keeles. Ühtlasi kohtame aga nimetatud keeltes ka lõpukaolist vormi. Lõpukadu on eriti täheldatav kiirkõnes, eriti juhul, kui järgnev sõna algab vokaaliga, kuid on mõnedes soome murretes kujunenud koguni üldiseks (näit. jääske, kirvu jt.) Lõpukadu on nimetatud sõnas üldine ka eesti keeles (välja arvatud Vai *etto*, mida tuleb pidada soomepäraseks). Vadja keele *etti* *~että* esinemus seletub lõpuvokaali varieerumisega (vrd. sm *ehkä* *~* vdj *ehtši*); isuri kirjakeeles esinev *etti* osutab omakorda, et *i*-line vorm pole päris võõras ka isuri keelele, olgugi et puuduvad konkreetseid kirjanekud.

Soome murretes, aga ka ühis- ja kirjakeeles on üsna tavaline (eriti ühenduses sing. 3. isikuga) *että*-konjunktsiooni liitumine

³⁷ L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 68, 204.

³⁸ A. Ahlqvist, Eräs virallinen kielitieteellinen lausunto, lk. 35; E. N. Setälä, Bibliographisches verzeichnis der in der literatur behandelten älteren germanischen bestandteile in den ostseefinnischen sprachen, lk. 361.

järgneva eitusverbiga selle akt. ind. pr. eri muudetes; nõnda tekib omaette paradigma: *etten* (< *että en*), *ettet* (< *että et*), *ettei* (< *että ei*), *etemme* (< *että emme*), *ettette* (< *että ette*), *etteivät* (< *että eivät*) 'et mina ei, et sina ei' jne. Neist on sing. 3. isiku vorm vahel omakorda lühenenud — *ettei* > *ette*.

Peale selle tuntakse soome keeles isikutunnuslikke vorme *ettän* 'et mina' ja *ettäs* 'et sina' Need on tekkinud sing. 1. ja 2. isiku personaalpronoomenite lühivormide *ma* (~mä) ja *sa* (~sä) liitumisel konjunktsioonile *että* — *että mä* > *ettäm* > *ettän* ja *että sä* > *ettäs*. Nähtus on omane peamiselt soome edelamurretele (näit. Raumas: *En sendähde, että n olisi eppäill* 'ei sellepärast, et ma oleksin kahelnud'), esinedes ühtlasi ka nimetatud murrete alalt pärinevate soome varasema kirjakeele autorite keelepruugis (Hemminki, Finno, Agricola jt.).³⁹

Harvemini võib soome murretes kohata *että*-konjunktsiooni enese liitumist eelnevale sõnale, näit smS *mi-nä sanoi ttä* (*sanoi että*) 'mina ütlesin, et' (Kettunen, SM I, 162).

Äärmiselt mitmekülgne on käsitletava sidesõna funktsioonistik. Kahtlemata kõige üldisemaks osutub *että* eksplikatiivse sidesõnana; näit. e (Gutslaff) *Ninck jumal neggi eth se Walck* ('*valgus*') *häh olli* (Saareste-Cederberg, EKVM I, 102); Kod *kutsar nähñud et tuli kabelin*; kirjak. *Ma arvan, et ta täna ei tule / vdj a müö keiki elimma küllu, et ti on saunä pappi* 'aga me kõik olime kuulnud, et saunatont on (olemas)' (Ariste, WS, 7) / is kirjak. *Tahtoi, et ti kaik, ket tekkööt töötä noisivat elamää hyväst* 'tah-tis, et kõik, kes teevad tööd, hakkavad hästi elama' (Jefimov, L I, 32—33) / sm (Agricola) *Sentäden (Rackat ysteuet) Catzocam ette me tesse totudhen pidheifime* 'sellepärast (armsad sõbrad) vaadakem, et me seda tõesti peaksime' (SKMM I, 6); smS *minä hoksini että minn-öv vi-ärälä tielä* 'ma märkasin, et ma olen valel teel' (Kettunen, SM I, 147); kirjak. *Oli minulla ajatus sem-moinen, et tä pyytäisin teitä ja Almaa sinne* 'oli mul selline mõte, et paluksin teid ja Almat sinna' (NS I, 280 II) / krjP *tuli tuumaks heille, että hyö lähtöö sen tytön kansa pakoh väoyn luo* 'tuli neil mõttesse, et nad lähevad koos selle tüdrukuga pakku väimehe juurde' (Mustakallio, WAK, 78)

Sageli võib konjunktsioon *et* (~*että*) seista otsese kõne ees. See on tegelikult sama eksplikatiivse funktsiooni üks erijuhte; näit. e *Lüg tohter üttel et sinule ei aitta prilli väki enämp / vdj kelmas-tütär se juttëeb-etti: a miä menen* 'see kolmas tütar ütleb, et : aga mina lähen' (Kettunen-Posti, NVK, 77) / sm *kuningas kahtoo. että: mitkä jälet tuommošet jälet on?* 'kuningas vaatab, et: Mis jäljed sellised jäljed on?' (Latvala, LM, 62)

³⁹ Vrd. näit. H. O j a n s u u, Lisiä lounaismurteiden tuntemiseen. «Virittäjä» 1907, lk. 45; M. R a p o l a, Suomen kirjakielen historia. Pääpiirtettäin. I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasuun kehitys, Helsinki 1933, lk. 242.

Teiseks võib *et* (~*että*) olla kasutusel finaalse sidesõnana ('selleks et'); näit. e *Koe läks üle enamo a e ruttēm koeo soavā, Lut e t külmānū-s är', va ja nappaga' kinni' kõiittä' / vdj (rhvl.) Wēkā wiesti neitsüele, |Antakā anele tātā| Ett' eb neite itkēisi 'viige teade neiu, andke talle teada, et neiu ei nutaks' (Ahlqvist, WG, 97 II) / is kirjak. *E t t i saavva syyyvā talvikylmāäl, linnut aine likemmälle ja likemmälle mättiijāät meijen kottiin looks* 'et saada süüa talvekülmaga, linnud üha lähemale ja lähemale tulid meie maja juurde' (Jefimov, L I, 10) / sm *Minā pitelen. parsija, e t t ei nää puttoo sinun niskais* 'ma hoian parsi, et need ei lange sulle kaela' (Paasonen, LH, 32); kirjak. *Vahdi lapsia, e t t e i v ä t ne putoa* 'vaata laste järele, et need ei kuku' (NS I, 281 II). Puuduvad näited *että*-konjunktsiooni finaalsest esinemusest karjala keeles. Soome kirjakeeles on hilisemal ajal hakatud piirama *että* finaalsed esinemused ja sageli on viimase asemel puhtstiililistel kaalutlustel kasutusele tulnud konjunktsioon *jotta*. Sama kehtib konsektiivse *että* suhtes.⁴⁰*

Kolmandaks võib *et* (~*että*) sageli esineda kausaalses funktsioonis ('sest; sest et'); näit. e *Muh tettā taheitud kušeriks panna, e t tal sauke kenā a ve õ*; kirjak. *E t ilm oli soe, võtsid mehed töö juures kuued seljast / vdj piētī prāznikka mälēhtüh sessi, e t t i senel päiväl tšülä peli* 'peeti pidu mälestuseks, (sest) et sellel päeval põles küla' (Kettunen-Posti, NVK, 105) / smH *Mitā mi-nā o-lem pahaa tehny että minā to-mmotten sai(n)* 'mida ma olen paha teinud, et ma niimoodi sain' (Kannisto, LH, 269); kirjak. — — *murehtien kallistaa päänsä Suomen kansa, että kärsii kallis synnyinmaa* 'muretsedes langetab oma pea Soome rahvas, sest kannatab kallis sünnimaa' (NS I, 281 II).

Soome keeles on kausaalne *että* üldiselt siiski juba arhaism; selle asemel kasutatakse sidesõnu *sentähden että* 'sellepärast et' *sillä* 'sest' jne. Täiesti puuduvad kausaalse *että* näited isuri ja karjala keelest.

Neljandaks *et* (~*että*)-sidesõna põhifunktsiooniks on selle konsektiivne esinemus; näit. e *Har jušk e t kavjä plakkīn ol eñnevā / vdj se on nii suur praažnikka, e t vanat evät süo mitāit tähännā* 'see on nii suur püha, et vanad ei söö midagi sel päeval' (Mustonen, MVK, 161) / is kirjak. *Kirjuttaes muuttakaa sanomus nii, e t t i merkitty nimisana sais monikon forman* 'kirjutades muutke lause nõnda, et märgitud nimisõna omandaks mitmuse vormi' (Junus-Iljin, IKO II, 17) / sm *kylä oli mettän sisälä, e t t ei muuta näkynyk kun se kota* 'küla oli metsa sees, (nii) et muud ei paistnud kui see koda' (Cannelin, TKK, 102); kirjak. *Juoksi sellaista vauhtia, e t t ä kaatui* 'jooksis niisuguse hooga, et kuk-

⁴⁰ Vt. ka: [E. A. Tunkelo], Pieni lisä kirjasuomen *että* ja *jotta*-sanasten historiaan. Oikeakielisyyttä. «Virittäjä» 1938, lk. 252—254.

kus' (NS I, 281 I) Konsekutiivse *et* (~ *että*) korral võib pealause esineda mingi kõrvallausele viitav sõna, nagu eesti *nii*, *nõnda*, *selline*, soome *sellainen* 'selline', *semmoinen* 'idem', *niin* 'nii' jne. Samuti on võimalikud konsekutiivsed *et*-lauseid ka ilma sellise demonstratiivse sõnata.

Peale selle täheldatakse konsekutiivse *et*-lause puhul juhte, kus kõnekeeles kas imestuse, vaimustuse, ootamatuse või mingi muu põhjuse tagajärjel jutt katkeb konjunktsiooni kohal; lause jääbki sellisel juhul lõpetamata; näit. e Muh *se pillilugu "õ ni kirjē et / smH* *kyllä se oli ni:n ko-vaa a:ikaa e: t t ä* 'küll see oli nii halb aeg, et' (Kannisto, LH, 268) jne.

Usnagi tavaline on käsitletava konjunktsiooni esinemine ka kaudse küsimase puhul alustatud küsilause algul küsiva pronoomeni ees; näit. e San *ütte tallē että siä tuleš eī košša lät / smH* *käv tutkimaan, e t t ä minkälaeset siellä on asijat* 'hakkab uurima, et missugused seal on asjad' (Latvala, LM, 63); kirjak. *Tulinhan minä kysymään, e t t ä saisiko sitä rahaa* 'tulim ma ju küsima, et kas saaks seda raha' (NS I, 281 II) Selline sidesõna *et* (~ *että*) kasutamine on omane kõikidele läänemeresoome keeltele, kus nimetatud konjunktsioon esineb.

Eespool mainitud funktsioonidega piirduvad vastava sidesõna põhimised tarvitamisjuhud. Peale selle võib *et* (~ *että*) keeliti ja murdeti vahel esineda muudelgi puhkudel. Nõnda näit. kasutas Agricola oma keelepruugis *että*-sõna mõnikord kontsessiivselt.⁴¹ Tänapäeval seda siiski pole kusagil täheldatud, välja arvatud eesti *et küll*, kuid see moodustab juba omaette terviku.

U. T. Sirelius on märkinud soome keele jõeske ja kirvu murdest sõnu *ett*, *jott* ka eksplanatiivsetena, samuti relatiivpronoomeni osas.⁴² Tegelikult ei too aga mainitud autor *ett* esinemise kohta vastavaid konkreetseid näiteid. Tõenäoliselt on siin mõeldud selliseid elliptilise iseloomuga järeldavaid lauseid, nagu soome ühiskeele *Jaha, e t t ä kaikki ovat kotona!* 'ah nii, et kõik on kodus!' või *Vai e t t ä ollaan jo siin pitkällä!* 'või et ollakse juba nii kaugel!' (NS I, 282 I) Sellised eksplanatiivse varjundiga laused on võimalikud ka teistes keeltes. Tegelikult osutub ainult sidesõna osatähtsus neis väga väikeseks, sest enamikul juhtudel on samad laused mõeldavad ka ilma *et* (~ *että*)-sõnata. Sellepärast sõnastikes ja keelealastes uurimustes ei märgitagi *et* (~ *että*) puhul eksplanatiivset funktsiooni.

Konjunktsiooni *et* (~ *että*) võib õigusega pidada läänemeresoome keeltes üheks kõige sagedamini esinevaks sidesõnaks. Ühtlasi võib see olla paljude ühendsidesõnade üheks komponendiks. Siia kuuluvad e *sest et*, *sellepärast* (~ *seepärast*) *et*, *sellega et*, *nõnda et*, *ilma et*, *selle et*, *seetõttu et*, *sellele vaatamata*

⁴¹ H. O j a n s u u, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 35.

⁴² U. T. Sirelius, Jääsken ja Kirvun kielimurteesta. Suomi III : 10, Helsinki 1894, lk. 134.

et, sellest hoolimata et, et küll, vđj senie peräs etti 'sellepärest et', is *senperäst et* 'idem', sm *sentähden että* 'idem', *syystä että* 'idem', *senvuoksi että* 'idem', *niin että* 'nii et' *ilman että* 'ilma et', *paitsi että* 'välja arvatud et', *siksi että* 'selleks et', *siihen asti että* 'seni et', *sillä että* 'sest et', *niin kauvan että* 'niikaua et' jt. Rühmsidesõnadest kuulub siia sm *sekä että* 'nii kui ka'

Samuti kuulub siia soome kirjakeele *etteikö* 'et ei' Viimane osutub tegelikult *että*-sidesõna ja eitusverbi akt. ind. pr. sing. 3. pöörde liitvormiks (*ettei-*), millele aga omakorda on lisandunud veel interrogatiivne liide *-ko* (~*-kö*).

2. ja-tüvest tulenevad sidesõnad

Pronominaalse *ja*-tüve esinemuses on palju ühist *e*-tüvega; sellest puudub tänapäeval samuti iseseisev paradigma. Tüvi on säilinud vaid üksikutes adverbides ja konjunktsioonides.

ja-tüve olemasolu suhtes olid paljud varasemad uurijad kõhklevad või koguni eitaval seisukohal. Üks väheseid, kes tõstis esile *ja*-tüve ja sellest lähtuvad partiklid, oli A. Genetz oma teoses «Suomen partikkelimuodot». Ent ka temal jääb *ja*- ikkagi ainult relatiivse *jo*-tüve paralleelvormiks. Kaasaja uurijatest seevastu asub P. Ariste arvamusel, et iseseisev pronoomenitüvi *ja*- tuleb kohati tänapäevalgi läänemeresoome keeltes esile.⁴³

Oma olemuselt on *ja*- relatiivpronoomeni (algselt aga võib-olla koguni demonstratiivpronoomeni) tüvi (vrd. *e*- ja *jo*-tüve), mis peale läänemeresoome keelerühma eksisteerib veel lapi keeles (vrd. lõuna-lapi relatiivpronoomeni tüve *já*- koos sellest tuleneva kontsessiivse konjunktsiooniga *jállás* 'olgugi et, kuigi').⁴⁴ Paralleelselt eelmisega on lapi keele samas murdes olemas ka relatiivpronoomeni tüvi *ju-*, mis etümoloogiliselt vastab läänemeresoome pronoomenitüvele *jo*- Siit selgub, et *ja*- ja *jo*- parallelism pole ainult kitsalt läänemeresoomeline nähtus. Ühtlasi on *ja*-tüvi läänemeresoome keeltes kohati läbi teinud häälikumuutusi (mõnedes vormides sõnaalguline *j > Ø*, mida me *jo*-tüve puhul kunagi ei kohta.

Nende faktide alusel on õigem kõnelda iseseisvast relatiivpronoomeni tüvest *ja*- millel leidub vormilisi ja tähenduslikke paralleeljooni *jo*-tüvega.

Üldse on *ja*-tüvest lähtunud järgmised läänemeresoome keelte sidesõnad:

jahka (sm)

sm: Lönnrot SRS *jahka* 'så snart som, när, bara, allenast; om, om blott, om dock (*joska*); men om'; *jakka* 'idem'; Genetz SP 121

⁴³ Andmed saadud vahetult P. Aristelt.

⁴⁴ E. Lagercrantz, Sprachlehre des Südlappischen nach der Mundart von Wefsen. Kristiania Etnografiske Museum. Bulletin 1, Kristiania 1923, lk. 46, 95.

jahka, *jakka*, *akka* 'kunhan, niin pian kuin, jos vain, mutta jos'; NS II *jahka* 'kun, kunhan, sitten kun, heti kun'

Konjunksioonin *jahka* 'kui, niipea kui, siis kui' päritolu kohta on varasemad uurijad kirjutanud vähe. E. N. Setälä oli üldse esimesi, kes mainis *jahka*-sõna, jättes aga seejuures viimase etümoloogia lahtiseks.⁴⁵ H. Ojansuu arvates tulevat *jahka* vormist **johka*, seega siis *jo*-tüvest, sõna lõpuosa *-hka* aga sõnast *ihka* 'päris, täiesti'⁴⁶ Seega näeb Ojansuu siin analoogilist arengut võrreldes konjunksiooniga *ehkä* (~*e ehk*) Järgnevatest uurijatest oletab L. Kettunen, et kõne all olev sidesõna on kujunenud sõnade *ja* ja *ehkä* 'olguigi et' liitumisest.⁴⁷ L. Hakulinen omakorda märgib *jahka* etümoloogia olevat ebaselge, teisel taas oletab, et see sõna on tekkinud sufiksi *-ka* (~*-kä*) liitumise tulemusena mingile nüüd juba tuhmunud tüvisõnale. Selliseks tüvisõnaks esitab ta küsimärgiga ka germaani laenu *ja* (murretes *jah*)⁴⁸ — seega ilmneb siin lähenemine Kettuneni teooriale.

Pronominaalsele *ja*-tüvele ühenduses käesoleva sidesõnaga on viidanud ainult A. Genetz, jättes aga seejuures esitamata täpsema etümoloogia. Tegelikult osutub *jahka* samasuguseks käändeliseks vormiks *ja*-tüvest, nagu on seda *ehk* *e*-tüvest (vrd. *ehk*).

Konjunksioonin *jahka* eri kujudest soome murretes kõneleb lähemalt L. Kettunen, mainides üldse vorme *jahka*, *jakka*, *akka*, *lahka* ja *lakka* ning Renvalli sõnaraamatust veel *jokka*. Neist peab ta primaarseks vormi *jahka*, mis kohati *hk* > *kk* tulemusena on andnud *jakka* ja edasi mõnikord ka kuluvormina *akka*. Vormid *lahka* ja *lakka* on Kettuneni arvates kas eri algupära või kujunenud mõne teise sõna mõjutusel.⁴⁹ Viimast arvamust pooldab ka H. Lehmusto, kes esitab Porvoo kihelkonnast sõna *lakka* 'kui' ja peab seda lähtunuks hüüatusest *lah* + (*i*)*ahka*.⁵⁰ Tõenäoliselt ongi *lahka* ja *lakka* puhul «mõjutajaks» ja üheks komponendiks olnud *laskea* 'lasta' verbi imperatiivi pr. sing. 3. pöörde eri kujud (vrd. ingeri murrete imperat. *lase*, *lahe* 'las') *jahka*-sõna muude häälikuliste teisendite osas tuleb nõustuda Kettuneni esitatud seletusega; ainult *jokka* kuulub *jo*-tüve juurde.

Samast konjunksioonist leidub aga veel teisigi eriarengulisi vorme; siia kuuluvad Lönnoti sõnaraamatus esinevad *jahkama* ~ *jahkan* 'kui mina', *jahkasa* ~ *jahkas* 'kui sina', *jahkahan* 'kui tema', mis on tingitud personaalpronoomenite *ma*, *sa*, *hän* liitumisest eelnevale *jahka*-konjunksioonile. Seejuures pole täheldatud liitumist mitmuslike personaalpronoomenitega.

⁴⁵ E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, lk. 441.

⁴⁶ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 55.

⁴⁷ L. Kettunen, Suomen murteet III, Helsinki 1940, lk. 202—203.

⁴⁸ L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 70, 207.

⁴⁹ L. Kettunen, Suomen murteet III, lk. 202—203.

⁵⁰ H. Lehmusto, Pieniä kielihavaintoja Porvoon pitäjstä. «Virittäjä» 1911, lk. 69.

Funktsioonilt on *jakka* temporaalne ja konditsionaalne sidesõna ('kui') ning adverb ('võib-olla') Kõige levinumaks osutub see temporaalse sidesõnana, osutades sel juhul ühtlasi alati mingisugusele tulevikus toimuvale tegevusele; näit. smH *akka* (~ *jakka*) *toi a-urūra tul'ia niḡ külhän se- puhu sittev vähäm pa-remmin* 'kui too Auruura tuleb, siis küll see kõneleb veidi paremini' (Kettunen, SM I, 83); kirjak. *Jakka nyt posti tulee, saadaan tuoreita uutisia* 'kui nüüd post tuleb, (siis) saab värskeid uudiseid' (NS II, 3 I).

Soome kirjakeele seisukohalt saabki *jakka* olla vaid adverbiks ja temporaalseks sidesõnaks. «Nykysuomen sanakirja» ei kõnele midagi nimetatud konjunktsiooni konditsionaalsest esinemusest. Tegelikult on aga juba kirjakeele temporaalne *jakka* tugeva konditsionaalse kallakuga: '(juhul) kui post tuleb, siis saab värskeid uudiseid' Ka Ojansuu mainis *jakka*-sõna nii temporaalse kui konditsionaalse konjunktsioonina. Mõlematele funktsioonidele viitab samuti Lönnroti sõnaraamatus esitatud kahe-sugune tähendus — temporaalne ('sä snart som, när') ja konditsionaalne ('om, om blott, om dock') Viimase esinemuse kohta puuduvad konkreetseid lausenäited.

jakka pole omane kogu soome keelele. On teada mitmed mured (nurme, kemi jt.), kus seda sidesõna ei tunta.⁵¹

jaksi (sm)

sm: Lönnrot SRS (murd.) *jaksi* = *jakka*.

See sidesõna esineb Lönnroti sõnaraamatu järgi vaid soome murretes. L. Kettunen aga, kes spetsiaalselt jälgis *ja*-tüvest lähtuva *jakka* 'kui' ja selle häälikuliste teisendite levikut eri murretes, ei taba kusagilt *jaksi*-sõna.⁵² Seda pole maininud ka ükski teine autor. Niisiis jääb *jaksi* esinemus soome murretes vähemalt tänapäeval küsitavaks. Pole täiesti selge ka *jaksi* etümoloogia. Vormi järgi tuleks seda pidada *ja*-tüve translatiiviks, kuid selline oletus nõuab täiendavaid fakte sõna esinemuse ja tähenduse osas.

Funktsioonilt on *jaksi* arvatavasti konditsionaalse laadiga sidesõna; seda osutab Lönnrotil leiduv väljend *jak si suostutte* 'om ni bara kommer öfverens' ('kui te vaid nõustute')

as (< **jas*)

e: Ariste EM I 6 *aš* 'eks, vast; küllap, kui' / lv: Wiedemann LG 224 *aš* 'wenn' Kettunen LW *jaz, jaš, jaž, aš, až, aš, az* 'ob, wenn, falls'

Seda eesti keele Risti murraku ja liivi keele sidesõna on L. Kettunen ja P. Ariste pidanud ühtekuuluvaks soome konjunk-

⁵¹ E. Reijonen, Nurmeksen kielestä. Äänne- ja muotoopillinen tutkimuskoe. Vähäisiä kirjelmia XIII, Helsinki 1892, lk. 62; K. Cannelin, Tutkimus Kemin kielenmurteesta. Suomi III : 2, Helsinki 1889, lk. 79.

⁵² L. Kettunen, Suomen murteet III, lk. 202.

siooniga *jos* 'kui'⁵³ Tegelikult osutub *as* (< **jas*) ~ *jaz* pronominaalse *ja*-tüve muistseks illatiiviks ja seda tuleb niisiis hoida lahus *jo*-tüve vormidest, olgugi et mõlemal tüvel leidub ühesuguse moodustusviisi ja tähendusega vorme, sealhulgas ka sidesõnu. Liivi keeles ja eesti keele leivu murdes tuntakse küll ka vastavat samatähenduslikku *jo*-tüvelist sidesõna (lv *joz* 'kui', e Lei *d'os* 'kui').

Ühtlasi on **jas*-sõnaga toimunud märgatav häälikumuutus. Nii on eesti, aga kohati ka liivi keeles selle sõna alguskonsonant kadunud, liivi keeles lisaks veel sõnalõpuline sibilant $s > z, \check{z}, \check{s}$ sõltuvalt keeleala üksikute paikade foneetilisest erisusest ja üldisest lausefoneetikast. Kõige olulisemaks nendest häälikumuutustest osutub *j* kadu; see viib koguni mõttele iseseisva pronominaalse *a*-tüve eksisteerimisest (vrd. ka sm *akka* 'kui'). Selles juhul tuleks eesti keele Risti murraku *aš* ja liivi keele vorme *az, aš, aš̄, až* pidada hoopis *a*-tüve muistseteks illatiivideks, soome *akka* aga selle omaaegseks komparatiivkäändeliseks vormiks (vrd. *ehk, jahka*). Küsitav on siiski, kuivõrd niisugune oletus end õigustab; puuduvad esialgu veel täpsemad andmed *a*-tüve olemasolu suhtes. Sellepärast ei hakata ka käesolevas töös problemaatilist *a*-tüve ja selle oletatavaid tuletisi eraldi esile tõstma.

Kasutusviisilt on eesti *aš* ja liivi *jaz* kõnditsionaalne konjunktsioon. See alustab tingiva iseloomuga kõrvallauset, kusjuures pealause algul seisab järeldav *siis* ~ *sis*, liivi keeles *las* '(siis) las' või mõni teine järeldava laadiga sõna; ent viimane võib ka puududa. Näit. e Ris *aš ma tiēn; aš ma tulēn* jne. / lv *Aš ta tulūb, las ta vodlōg* 'kui ta tuleb, (siis) las ta ootab' (Wiedemann, LG, 348); *jaš₁ sa ä-d₂lā₂ jā-rā, siz ma-š₁si'n nā-ktāB* 'kui sa ei lähe ära, siis ma sulle näitan' (Kettunen, ULS, 86).

Liivi keeles võib mõnikord sellel sidesõnal olla ka tempo-
raalne laad, nagu näit. lauses *az₁ ni muñtān vīla ulzā kūjiz, sis₁ punāppān ta kaziz* 'kui nüüd muudel vili ära kuivas, siis punapeal ta kasvas' (Kettunen, ULS, 27).

Lõpuks märgitagu, et Sjögreni ja Wiedemanni liivi tekstide üksikasjalisem analüüs osutab, et salatsiliivi alal puudus vastav oma sidesõna; seda asendas läti laen *ja* 'kui'

3. *jo*-tüvest tulenevad sidesõnad

Läänemeresoome keeltes esile tulev pronominaalne *jo*-tüvi on vana soomeugriiline pronoomenitüvi. Sel leidub etümoloogilisi

⁵³ L. Kettunen, *Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung*, Helsinki 1938, lk. 15 II, 85 I; P. Ariste, *Etümoloogilisi märkmeid I. Acta et Commentationes Tartuensis (Dorpatensis)*, B XLIX, 1, Tartu 1940, lk. 6.

vasteid kaugemates sugulaskeeltes, nagu mdE *ju-* (*juza toza* 'siia-sinna') ja mr *ju-* (*južo* 'mingi, miski; keegi').⁵⁴

Läänemeresoome keeltes moodustab *jo-* tänapäeval relatiiv-pronoomeneid (sm *joka* 'mis', krj *joga* 'mis' jne.), indefiniitseid pronoomeneid (sm *jokin* 'mingi', *joku* 'keegi; mingi, miski', *jompikumpi* 'emb-kumb' jne.). adverbe (sm *joskus* 'kunagi' jt.) ja sidesõnu. Viimaste osas on *jo-* koguni tunduvalt produktiivsem eespool käsitletud *e-* ja *ja-*tüvest. Seega ei märka me *jo-*tüvel esialgu otsest seost demonstratiivpronoomeniga. H. Paasonen ja H. Ojansuu on aga faktilise materjali alusel siiski väitnud, et *jo-*osutub algselt demonstratiivpronoomeni tüveks.⁵⁵ Viimast seisukohta toetab muide ka ersamordva adverb *juza* 'siia'

*jo-*tüvelisi sidesõnu märgivad läänemeresoome keeltest peaaegu kõik uurijad, nii et selles osas erilisi lahkarvamusi pole. Iseküsimus on seose probleem ühelt poolt *jo-* ja *ja-*tüve ning teiselt poolt *jo-* ja *e-*tüve vahel. Ent sellest oli juttu juba vastavalt *e-* ja *ja-*tüvede puhul. Rõhutatagu veelkordselt, et *e-*, *ja-* ja *jo-* osutuvad etümoloogiliselt kõik iseseisvateks pronoomenitüvedeks, millel leidub ühtlasi vasteid kaugemates sugulaskeeltes.

Tuleb samuti silmas pidada, et läänemeresoome keeltes, eriti soome keeles on terve rida niisuguseid *jo-*tüvelisi adverbe ja indefiniitseid pronoomeneid, mis lähenevad sidesõnadele ja mõnikord koguni tegelikult esinevad viimaste osas. Käesolevas töös mainitakse ka selliseid mitmepalgelisi sõnu, seejuures aga alati viidates nende põhilisele sõnaliigilisele kuuluvusele.

Üldse pärinevad pronominaalsest *jo-*tüvest järgmised läänemeresoome keelte konjunktsioonid.

jokka (sm)

sm: Lönnrot SRS *jokka* = *jahka* (*jakka*); *jokkama* 'jahka minä'

Sõna *jokka* 'kui' esineb nii Renvalli kui ka Lönnroti sõnaraamatus, samuti Genetzi uurimuses soome keele partiklitest. Viimane on maininud seda koguni *jo-*tüveliste sidesõnade osas, kuid ei esita täpsemat etümoloogiat.⁵⁶ Tegelikult soome *jokka* < **johka* (vrd. *jakka* < *jahka*), osutudes seega algselt *jo-*tüve samasuguseks käändeliseks vormiks nagu *ehk* (~*ehkä*) *e-*tüvest ja *jahka* *ja-*tüvest. Samasse kuulub ka Lönnroti ja Genetzi märgitud vorm *jokkama* 'kui mina' See on tekkinud sing. I. isiku personaalpronoomeni lühema vormi *ma* liitumise tagajärjel sõnale *jokka*.

⁵⁴ H. Paasonen, Die finnischen pronominalstämme *jo-* und *e-*, lk. 115–116. Vrd. ka: Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, lk. 116.

⁵⁵ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 77; H. Paasonen, Die finnischen pronominalstämme *jo-* und *e-*, lk. 116.

⁵⁶ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 121.

H. Ojansuu on *jahka* ja *jokka* tähendusliku samasuse alusel koguni oletanud, et *jahka* < **johka*.⁵⁷ Et siin on tegu eri tüvedega, siis ei saa taolist lähtumist pidada võimalikuks.

Funktsioonilt osutub *jokka* Renvalli, Lönnroti ja Genetzi andmete järgi otsustades temporaalseks sidesõnaks. Lisaks sellele on võimalik vahest ka konditsionaalne esinemus (vrd. *jahka* 'kui') Lähemad andmed *jokka*-sõna kohta puuduvad.

jolla (sm)

sm: Lönnrot SRS *jolla* 'derest, om (*jos*); men om'; *jollen*, *jollet* jne. 'om icke jag, om icke du' jne.; Genetz SP 121 *jolla* 'jos, mutta jos', *jollan* 'jos minä'; NS II *jollei* 'jos ei, ellei, mikäli ei'

A. Ahlqvist pidas seda konjunktsiooni relatiivpronoomeni *joka* 'mis' adessiiviks,⁵⁸ A. Genetz aga kas *jo*-tüve adessiiviks või kuluvormiks adverbist *jolloin*, *jollain* 'millal'⁵⁹ Kõik hilisemad uurijad määratlevad *jolla*-sõna õigesti pronominaalse *jo*-tüve adessiiviks.

Samasugusteks *jo*-tüve adessiivideks osutuvad ka Lönnroti sõnaraamatus esinevad murdelised *jollan* 'kui mina' ja *jollaka* 'kui' Neist on esimene moodustunud sing. 1. is. personaalpronoomeni lühema vormi *ma* liitumisest sõnaga *jolla* (*jolla* + *ma* > *jollama* > *jollam* > *jollan*) ja teine rõhutava liite *-kaan* (~ *-kään*) lisandumisest samale sõnale; praegune *jollaka* kujutab endast kuluvormi. Eitusverbi eri pööretega ühtesulamise teel on arenenud veel rida paradigmaatilisi vorme. Siia kuuluvad *jollen* (< *jolla en*), *jollet* (< *jolla et*), *jollei* (< *jolla ei*), *jollemme* (< *jolla emme*), *jollette* (< *jolla ette*). *jolleivat* (< *jolla eivät*) 'kui mina ei, kui sina ei jne. Harva võib kohata pl. 3. isiku puhul ka vokaalharmoniaata vormi *jolleivät*.

Genetzi järgi on soome murretes ka siit võimalikud rõhutava, tugevdava *ka-* (< *-kaan*) liitega edasiarengud, nagu *jollenka* (< *jollenkaan*), *jolletka* (< *jolletkaan*), *jolleika* (< *jolleikaan*) 'kui mina ei, kui sina ei jne.' Samuti esinevad mõnedes dialektides sing. 2. ja 3. isikus paralleelvormid — 2. isiku puhul *jollet* ~ *jolles* (viimane < *jolla et sa* >> *jollets* > *jolles*) ja seoses 3. isikuga *jollei* ~ *jolle* (neist on *jolle* kuluvorm).⁶⁰

jolla-sõna liitumist järgneva eitusverbiga kohtame ka varasemate ürikute keeles (näit. piiskop Eerikki Sorolainen «Postillas» *iollei* 'kui ei' 1642. a. lauluraamatus *iollei* 'idem' ja mujal);

⁵⁷ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 55—56.

⁵⁸ A. Ahlqvist, Eräs virallinen kielitieteellinen lausunto, lk. 34.

⁵⁹ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 179.

⁶⁰ Sealsamas, lk. 121; M. Rapola, Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen *i*-loppuiset diftongit suomen murteissa. Suomi IV:17, Helsinki 1919—1920, lk. 359.

seejuures on sing. 3. isiku vorm *jollei* sageli üldistunud ka teistele isikutele.⁶¹

Seega on *jolla* oma moodustuselt analoogiline *e*-tüvest pärineva sidesõnaga *ellä* 'kui' Paralleeljooni saab tõmmata ka nende esinemuses; nimelt tuleb mõlemaid sidesõnu pidada soome keele seisukohalt arhailisteks ja iseseisev *jolla* on tänapäeva keelepruugist sootuks kadunud. Eitusverbiga moodustunud vormid *jollen*, *jollet* jne. osutuvad seevastu hoopis elujõulisemateks; need on säilinud nii murretes, ühis- kui ka kirjakeeles.

Funktsioonilt on käsitletav konjunktsioon konditsionaalne; näit. smH *Iollet sinä annas sittä osä minullel ja krunullel ja valvasillen nim* 'kui sina ei anna siit osa minule ja kroonule ja vaestele, siis (Kännisto, TU, 76); kirjak. *Minun olisi käynyt huonosti, jolleivät naapurit olisi sattuneet paikalle* 'mul oleks läinud pahasti, kui naabrid ei oleks sattunud kohale' (NS II, 34 I—II).

jols' (sm)

sm: Lönnrot SRS (murd.) *jolsen*, *jolset* (~ *jolses*), *jolsei*, *jolsemme*, *jolsette*, *jolseivät* = *jollen*, *jollet* jne.; Genetz SP 121 *jolsen*, *jolset* jne. = *joll'en* jne.; *jolsenka* 'idem'

Nimetatud sõnade lähtevormile *jols*' (< *jolsa*) on E. N. Setälä esitanud kaks võimalikku etümoloogiat: *jols*' 'kui' on moodustunud kontaminatsiooni teel konjunktsioonidest *joll*' (< *jolla*) 'kui' ja *jons*' (< *jonsa*) 'kui' või teine arvamus — *jols*' < **jol-las*.⁶² Häälikuliselt on mõeldavad mõlemad võimalused. H. Ojansuu on kaldunud siiski enam esimese oletuse poole, põhjendades seda asjaoluga, et murdeti leidub sageli *ls*-lisi ja *ns*-lisi (*jolsa* ~ *jonsa*, *tülsä* ~ *tünsä* 'nüri' jne.) paralleelvorme. Seega oleks nagu usutavam, et *jolsa*-vormi moodustamisest võtsid osa sõnad, milledes esines konsonant *n*.⁶³

Niisugune arvamus jääb aga siiski vaid oletuseks, niisama hästi võiksim e kõnelda ka *l*-i ja *s*-i metateesist vormis **jollas*. Kindel on igatahes, et käsitletav sidesõna rajaneb kahtlemata *jo*-tüve adessiivile, olgu siis viimase edasine areng toimunud kontaminatsiooni või metateesi teel. Omaaegne *jolsa* on tavaliselt sulanud ühte järgneva eitusverbiga; nii tekib paradigma *jolsen* (< *jolsa en*), *jolset* (< *jolsa et*), *jolsei* (< *jolsa ei*), *jolsemme* (< *jolsa emme*), *jolsette* (< *jolsa ette*), *jolseivät* (< *jolsa eivät*) 'kui mina ei, kui sina ei jne.' Vahel tarvitatakse sing. 2. isikuga seoses ka vormi *jolses* (< *jolsa et sa*). Samuti tuntakse murdeti vorme

⁶¹ F. L. Petander, Esitys piispa Eerikki Sorolaisen Postillan kielestä. Suomi III: 6, Helsinki 1893, lk. 22.

⁶² E. N. Setälä, Lauseopillinen tutkimus Koillis-Satakunnan Kansankielestä. Suomi II: 16, Helsinki 1883, lk. 155. Vrd. ka A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 179.

⁶³ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 54.

jolsenka, jolsetka, jolseika jne.; siin on konjunktsiooni ja eitusverbi eri pöörete liitvormidele lisandunud veel rõhutav liide *-ka* (< *-kaan*). Vrd. *jollenka, jolletka* jne. 'kui mina ei jne.'

Edasi võib sing. 3. isiku vorm *jolsei* olla omakorda allutatud mitmesugustele häälikumuutustele; leidub murdeid, kus lõpuvokaal *i* on kadunud (näit. lõuna-häme murrete lääneosas *jols_e*), teisalt taas on arenenud ülilühike švaavokaal *l-i* ja *s-i* vahele (näit. Lõuna-Pohjanmaal *jol^os_ē*) jne.⁶⁴

Märgitagu veel, et kusagilt pole murretest täheldatud kõikide eelmainitud eri kujude alusvormi *jolsa* (või *jols'*); alati on see liitunud eitusverbiga.

Funktsioonilt osutuvad kõik siin esitatud eri vormid konditsionaalseteks sidesõnadeks; näit. smH *jolset si-nä tiäräj joka olet la psen_i sä niy kühän pa ppi ti ätā* 'kui sina ei tea, kas sa oled lapse isa, siis küll papp teab' (Kettunen, SM I, 33). Kirjakeel vastavaid vorme ei tunne.

jolta (sm)

sm: Lõnnrot SRS *jolta* = *joska*; *joltan* (murd.) 'men om jag'; *jolten*, *joltet* (~ *jolttes*) jne. = *jollen*, *jollet* jne.; *joltenka*, *joltetka* jne. = *jollenka*, *jolletka* jne.; *jolteikä* = *jolteika*; Genetz SP 121 *jolta* = *joska*; *joltan* 'jos minä, mutta jos minä'; *jolt'en*, *jolt'et* jne.; *joltenka*, *joltetka* jne.

Ka *jolta* kõigi oma arvukate erivormidega esineb ainult soome murretes; kirjakeel seda ei tunne. Etümolooogia osas pole *jolta* puhul lahkarmusi; seda on käsitletud õigesti *jo*-tüve ablatiivina.

Nagu paljude konjunktsioonide puhul, on ka siin toimunud ühtesulamine eitusverbiga selle eri pööretes; nii kujunesid vormid *jolten* (< *jolta en*), *joltet* (< *jolta et*), *joltei* (< *jolta ei*); *joltemme* (< *jolta emme*), *joltette* (< *jolta ette*), *jolteivät* (< *jolta eivät*) 'kui mina ei, kui sina ei jne.' Samuti on võinud siia lisanduda veel rõhutav liide *-ka* (< *-kaan*), millest siis on saadud vormid *joltenka*, *joltetka*, *jolteika* jne. (viimasega paralleelselt Lõnnrotil ka vokaalharmoniata *jolteikä*) Sing. 2. isikus esineb paiguti *jolttes* (< *jolta et sa* 'kui sa ei'); vorm *joltan* 'kui ma' on saadud sing. 1. isiku personaalpronoomeni lühivormi *ma* liitumisest sidesõnaga *jolta* (*jolta ma* > *joltam* > *joltan*).

Funktsioonilt on *jolta* konditsionaalne konjunktsioon; konkreetseid lausenäited selle esinemuse kohta puuduvad.

jonsa (sm)

sm: Lõnnrot SRS (murd.) *jonsen*, *jonset*~*jonsetes*, *jonsei*, *jonsemme*, *jonsette*, *jonseivät* = *jollen*, *jollet* jne. = *jolsen*, *jolset*

⁶⁴ M. Rapola, Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen *i*-loppuiset diftongit suomen murteissa, lk. 359; J. Laur osela, Äännehistoriallinen tutkimus Etelä-Pohjanmaan murteesta II. Vokaalit. Suomi IV :13, Helsinki 1914, lk. 15.

jne. = *jolten*, *joltet* jne.; Genetz SP 121 *jonsen*, *jonset* ~ *jonses*, *jonsei* jne. = *joll'en*, *joll'et* jne.

Oma esinemuselt on *jonsa* ainult murdeline sõna; kirjakeel seda ei tunne. Etümoloogia suhtes on E. N. Setälä esitanud kaks vastupidist seisukohta: *jons* (sellisel kujul esineb see Setäläl) < **jonas* või < **josna* (võrdluseks on toodud *konsa* 'kui' < **kosna*)⁶⁵ A. Genetz pooldas esimest võimalust; tema arvates on **jonas* ühtlasi läbinud järgmise arengutee: *jonas* < *jonans* < *jonansa* (~ *jonainsa*)⁶⁶

Selline järkjärguline kulumine tundub siiski küsitavana, seda enam, et Genetz saab siit edasise kulumise teel ka konjunktsiooni *jos* 'kui' Viimane tuletamine on juba ilmne vääretümoloogia. Setälä teise oletuse — lähtumise varasemast inessiivist **josna* — teeb omakorda küsitavaks asjaolu, et sama pronoomenitüve inessiivist lähtub tegelikult soome murretes tänapäevalgi leiduv *jossa* 'kui'

Hiljem on E. N. Setälä käsitlenud pronominaalsetes konjunktsioonides *konsa* ja *jonsa* leiduvat *nsa*-lõppu adverbide ja konjunktsioonide tuletisena, millel leidub etümoloogilisi vasteid paljudes soome-ugri, aga koguni ka samojeedi keeltes (< **-ńśŝ-* ~ *-ńśŝ-*).⁶⁷

Edasi on *jonsa* (samuti *konsa* 'kui') sõna päritolu küsimust puudutanud Y. H. Toivonen oma ülevaates soome-ugri keelte sõnasisestest afrikaatidest. Ta esitab soome keele *ns*-afrikaadile (**ńč'* ~ **ńč*) tänapäeva vasteid ka kaugematest sugulaskeeltest, nagu mr *-tsè*, *-zè*, *že*, kS *-đzi*, *-d'ž*, udm *-ži*, *-ž'i*, ung *-gy*, *-ngy*. Ühtlasi on Toivonen toonud eri keeltest konkreetseid näidissõnu; vrd. sm *konsa* 'kui' mr *kuzè* 'kuidas?', kS *kùd'ž* 'kuidas' udm *kíži* 'idem', ung *hogy* 'kuidas; et; selleks et; kui'⁶⁸

Nõnda on siis *jonsa*-sõnale esitatud mitu erinevat etümoloogiat. Kõige usutavamaks tuleb neist pidada võimalust, et *jonsa* osutub *jo*-tüve mingiks tuletiseks, kus ühtlasi on esinenud afrikaat **ńd'ž'* (Toivonenil **ńč'* ~ **ńč*) Afrikaadilisele tuletisele viitab ka E. N. Setälä eespool mainitud seisukoht (< **-ńśŝ-* ~ *-ńśŝ-*).

jonsa-sõna liitumisest järgneva eitusverbi eri pööretega tulevavad vormid *jonsen* (< *jonsa en*), *jonset* (< *jonsa et*), *jonsei* (< *jonsa ei*), *jonsemme* (< *jonsa emme*), *jonsette* (< *jonsa ette*), *jonseivät* (< *jonsa eivät*) 'kui mina ei, kui sina ei jne. Sing. 2. isikus esinev *jonses* < *jonsa et sa*. Agricolal esineb sama

⁶⁵ E. N. Setälä, Lauseopillinen tutkimus Koillis-Satakunnan Kansankielestä, lk. 155. Vrd. ka A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 179.

⁶⁶ A. Genetz, sealsamas.

⁶⁷ E. N. Setälä, Zur frage nach der verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen. Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXX, 5, Helsinki 1915, lk. 23—24.

⁶⁸ Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten. Finnisch-Ugrische Forschungen XIX, Helsingfors 1928, lk. 173—174, 236.

sidesõna kujul *ionssenga*; siin on eitusverbiga seostatavale *ionsen* (pro: *jonsen*) vormile ilmesti lisandunud veel rõhutav liide *-ga* (< *-kaan*) Vrd. *jolleikaan* 'kui ta ei' jt.

Funktsioonilt on nii *jonsa* ise kui ka eitusverbiga liitumise tagajärjel tekkinud eri vormid konditsionaalseid sidesõnu; näit. smS *j o n s e i se tütär ois minua haokkunnun nin taevän_ isä oes varjellus sem pässi* 'kui see tütar ei oleks söimanud mind, siis taevaisa oleks kaitsnud seda oinast' (Kettunen, SM I, 242).

jos

e: Lut *jos* 'kui (kond.)'; Lei *d'os* 'kui' / lv: Kettunen LW *joz* 'ob, wenn, falls' / vdj: Ahlqvist WG 76 *ios* 'om'; Setälä AH 438 *jos* 'wenn' / is: (Soikola) *jos* 'kui (kond.)'; Porkka ID 129 *jos* 'wenn; dass' / sm: Lönnrot SRS *jos* 'om, i fall, i fall att, i händelse att, derest, så framt, så vida, ehvad'; Genetz SP 121 *jos* kond. konj.; ka = *vaikka*; NS II *jos* 'kui' / krjP: *jos* ~ *još*, krjV *jos* 'kui (kond.)' / vps: Basilier VIV 74 *jös* 'jos'; *jet* = *jos et*.

Seega esineb nimetatud sõna kõikides läänemeresoome keeltes. Järelikult võib eeldada, et *jos* pidi olema tuntud ka juba läänemeresoome aluskeeles. Tänapäeval on aga selle esinemus eri keeltes äärmiselt ebaühtlane. Kõige üldisem ja omasem on *jos* soome keelele. Sagedane on *jos* peale selle veel ka isuri keeles ja karjala keele päriskarjala murde alal. Hoopis vähem tuleb vastavat konjunktsiooni ette valdaikarjalas (vaid Petreliuse tekstides a-st 1892). üldse mitte aunuse- ja kaliinikarjala murdes. Vadja keele osas on *jos*-sõna täheldatud peamiselt A. Ahlqvisti vadja keele grammatikas ja sama autori poolt kirja pandud vadja tekstides. Haruldane on vastav sidesõna ka vepsa keeles; Basilier ainukesena esitab selle kujul *jös*. Eesti keeles tuntakse *jos*-sõna vaid leivu (*još* ~ *dos*) ja arvatavasti ka lutsi keeles (vaid *jos* esineb paaril korral O. Kalda lutsi tekstides) Sama sõna (*joz*) leidub koos vormidega *jaz*, *jaž*, *aš*, *až* 'ob, wenn, falls' ka L. Kettuneni liivi keele sõnastikus. Tegelikult ei kuulu aga liivi *joz* ühte teiste samast keelest mainitud vormidega, sest viimased lähtuvad pronominaalsest *ja*-tüvest.

Teostatud analüüsist ilmneb, et mitmes läänemeresoome keeles on *jos* juba kujunemas haruldaseks sõnaks.

Etümoloogia osas pole *jos* puhul olnud erilisi lahkarvamusi. Nõnda pidas V Malin seda pronoomeni *joka* 'mis' inessiiviks, esitades tõenduseks varasema kirjakeele *iossei* 'kui ei' ja adessiivi *iollei* 'idem'⁶⁹ Kõik teised uurijad võtavad *jos* puhul lähtumise aluseks pronominaalse *jo*-tüve. Nii peavad H. Ojansuu, L. Hakuli-

⁶⁹ V Malin, Kielellinen ja Sanastollinen Tutkimus Ljungo Tuomaanpojan Lainkäännöksistä. Suomi II:19, Helsinki 1886, lk. 101.

⁷⁰ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 93; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 36, 69; Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, lk. 117.

nen ja Y. H. Toivonen *jos*-sõna *jo*-tüve vanaks latiiviks.⁷⁰ Hakulinen on ühtlasi esitanud oletuse latiivi *s*-i omakordse võimaliku lähtumise kohta translatiivi lõpust *-ksi*. Seoses läänemeresoome keelte *s*-lõpuliste adverbide (sm *ylös* 'üles', *alas* 'alla', e *taas* jne.) uurimisega osutab aga P. Ariste, et need (samuti konjunktsioonid *jos* 'kui', *siis* 'järelikutl') on tegelikult läänemeresoome ja volga keelte *s*-lõpulised vanad illatiivid.⁷¹ Omaaegse illatiivi kasuks kõnelevad ka arvukad keelelised faktid mordva ja mari keelest (näit. mdE kirjakeele *вурьс* 'metsa', *накяс* 'põllusse' jne.). Sellepärast tulebki *jos*-sõna pidada muistseks illatiiviks.

Täendusliku külje osas väärib erilist esiletõstmist L. Hakulineni seisukoht, kus antakse *jos*-sõna arengutee relatiivsest kohadverbist kuni konditsionaalse sidesõnani koos kõigi vahepealsete võimalike etappidega.⁷²

jos-sõna eri vormideks osutuvad soome *joshan* 'kui' ja *jospa* 'kui' Neist kujutab *joshan* sama konjunktsiooni *han*-liitelist, *jospa* aga *pa*-liitelist edasiarengut. Viimasest on omakorda tuntud ka isikulõpulised vormid; nõnda siis *jospan* (< *jospam* < *jospa ma*), *jospas* (< *jospa sa*), *jospahan* (< *jospa hän*) jne. 'kui mina (ju), kui sina (ju) jne.

Veel on *jos*-sõnaga ühendatavad soome keele liitelised *joskin* (murdeti ka *joski*) 'kui ka; olgugi ka' ja *joskaan* (murdeti ka *joska*) 'idem' Neist on esimene moodustunud tugevdava *kin-* (eesti keeles *-ki* ~ *-gi*), teine aga tugevdava *kaan-* (~ *kään-*) liite abil. Murdeline *joska* omalt poolt võib sing. 1. ja 2. isiku personaalpronoomeni lühivormidega anda eri moodustised *joskan* (< *joskam* < *joska ma*) 'olgugi mina (ei) ja *joskas* (< *joska sa*) 'olgugi sina (ei)' Süntaktiliselt on *joskin* ja *joskaan* ühesugused; vahe seisneb vaid selles, et esimene esineb jaatava-, teine aga eitava- ja kahtlevasisulistest lausetes.

Interrogatiivse *ko*-liite abil moodustub soome keeles veel ka erivarjundiline *josko* 'kui; olgugi et'

Eitusverbi ja *jos*-konjunktsiooni omavahelist liitumist on täheldatud vepsa keeles. Sija kuulub V. Basiliiri poolt kirja pandud vepsa tekstides esinev *jet* (< *jos et*) 'kui sa ei'

Funktsioonilt on läänemeresoome *jos* eelkõige konditsionaalne sidesõna. Näiteid selle kohta leidub kõikides keeltes, nagu e *Lei jos sa mu ille ei aйна? sañviksele, siz juñmal sulle ga ei aйна?*; Lut (rhvl.) «*Koes sa joozed hiirekene?*» — «*Jooze ma mõtsa puih-hegi.*» — «*Jos sul puu pähä sadas?*» — «*Minä lamme laastu ala.*» — «*Jos sul kõtt kärbenes?*» — *Minä võia võiz' maga.*» (Kallas, LM, 89) / vdj *jos et langkê mâle, sîs en sô sinua, a kui*

⁷¹ P. Ariste, Adverbide arenemisest läänemere keeltes. Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale, Tallinn 1952, lk. 102.

⁷² L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys II, Helsinki 1946, lk. 95.

langkêť, sîs sôn 'kui sa ei lange maa peale, siis ma ei söö sind, aga kui langed, siis sõõn' (Ahlqvist, WG, 116) / isS *karhu saoi: jos töt elävää vettä i köllutta, niin voijak ommaatas poikkaatas* 'karu ütles: kui sa tood elavat vett ja surnud (vett), siis võia oma poega' (Porkka, ID, 139); kirjak. *Möö mänisimmä merelle, jos ei olis tormia* 'me läheksime merele, kui ei oleks tormi' (Junus, IKG, 105) / sm *Jos tahot, ni voiha mie senkii tehkä* 'kui sa tahad, siis võin ma sedagi teha' (Sirelius, JKK, 140); kirjak. *Saat mar-kan, jos et itke* 'saad marga, kui sa ei nuta' (NS II, 37 II) / krjP *jo š ei mielikaupalla anneta, nin heän šüöpi koko tämän kau-punkin* 'kui heaga ei anta, siis ta sööb kogu selle linna' (Kujola, KKO, 9) / vps *jet oberi zigad, mina sinun zigan sadatan* 'kui sa ei korista oma siga, mina sinu sea sajan' (Basilier, XIV, 76). Liivi keelest puuduvad lausenäited ühenduses *joz-sõnaga*.

Esitatud lausete struktuuri jälgides märkame, et pealausset alustab tavaliselt mingi järeldava iseloomuga sidesõna ('kui siis'). Viimane justkui võtab kokku konditsionaalses kõrvallauses väijendatud tingimused ja seejärel näitab, selgitab, mille toimumine on võimalik või tingimata teostub. Sellisteks pealausset alustavateks sõnadeks võivad olla e *siis* ~ *siis*, vdj *sîs*, is *niin*, *siit*, *siis* 'siis' jt., krj *ni* ~ *niin* ~ *nin* 'siis', sm *niin* ~ *nî* ~ *nin* 'siis, nii' jt. Ent selline *jos-sõnale* vastav järeldav konjunktsioon võib ka sageii puududa. Viimane joon ongi tegelikult läänemeresoome keeltele algupärasem.

Sõna *jos* võib vahel seista ka iseseisva lause algul; siin on sel samuti konditsionaalne varjund. Kõige tavalisemaks on juht, kus *jos* = *ehkä* ('võib-olla'); näit. sm *Jos minä jätänkin kylään menoni illaksi* 'kui ma jätangi oma külasse mineku õhtuks' (Lai-vala, LH, 77); kirjak. *Jos herra sanoisi, mitä kello on* 'kui (~ võib-olla) härra ütles, kuipalju on kell' (NS II, 38 II)

Eelmistele on lähedane *jos-sõna* esinemine iseseisva hüüd-lause algul; näit. sm *Vo-i, vo-i, jo-s han opettas mi-nuaki(n)!* 'Oi, oi, kui ta õpetaks mindki!' (Kannisto, LH, 271); kirjak. *Jos — kaikki kävis hyvin!* 'kui — kõik läheks hästi!' (NS II, 38 II).

Soome keeles võib *jos-sõnal* olla aga veel teisigi funktsioone. Nii võib see olla kasutusel kontsessiivse konjunktsioonina; näit. kirjak. *En sure, jos häviänkin* 'ei kurvasta, olgugi et hukkun' (NS II, 38 I) Kontsessiivsed on ka liitelised *joskin* ja *joskaan*, paiguti ka *josko*.

Soome kirjakeeles esineb harva ka võimalus, kus *jos* alustab komparatiivse iseloomuga kõrvallausset ('enam kui'); näit. *Tyttö ei näytä jos 15-vuotiaalta* 'tüdruk ei paista enam kui 15-aastase-na' (NS II, 38 I). Mõnikord tuleb aga sama funktsioon esile murreteski, näit. lauses *Ei ne ollu' muuta jos Vanhastalos* 'ei

need olnud muud kui Vanatalust' (Latvala, LH, 78). Seejuures on siin *jos*-sõnal teatud ebakindluse varjund; kõneleja väljendab vaid oletuse, mis on tõenäoline, kuid mitte kindel.⁷³

Mõnikord võib *jos* alustada võimalust väljendavat eksplikaatiivse iseloomuga kõrvallauset ('et'); näit. sm *Hyö tuumasiit sitä vierettävääse, vaa pelkäsiit, jos se männöö jokkee* 'nad kavatsesid seda veeretada, kuid pelgasid, et see läheb jökke' (Lönnebohm, J, 119); kirjak. *Onko siinä jotakin paha, jos ei ryyppää?* 'kas on selles midagi paha, et (~kui) ei rüüpa?' (NS II, 38 I). Viimasel lauses seisab *jos* õigupoolest konditsionaalse ja eksplikaatiivse funktsiooni vahepeal.

Üsna tavaline on *jos* soome keeles kaudse küsimuse korral. Viimasel juhul seisab nimetatud sõna alistatud interrogatiivlause algul ja vastab küsisõnale ('kas'); näit. *En minä tiädä, jos minä tunnen enään itteenikään* 'ma ei tea, kas ma enam tunnen isegi' (Latvala, LH, 77); kirjak. *On epävarmaa, jos enää tapaamme* 'on ebakindel (~kahtlane), kas enam kohtume' (NS II, 38 I).

Rohkesti on soome keeles interrogatiivse konjunktsioonina propageeritud *ko*-liitelist *josko*-sõna, ent viimane on kutsunud korduvalt esile vastuseisu. Väideti, et *josko* hoopis risustab käesolevas ühenduses soome keelt, muudab selle vaesemaks. Eriti äge *josko*-sõna vastane on L. Kettunen; ta peab lauseid, nagu *Hän kysyy, josko minä tulisin* 'ta küsib, kas ma tuleksin' jt. puht rootsipärasteks. Ühtlasi soovitab ta siin kasutada kas küsivat *ko*-liidet või sõna *tokko* 'kas'⁷⁴ Ometi esineb *josko* tänapäeval üsna sageli soome kirjakeeles. Murdeti sellist võimalust ei tunta.

Soome kirjakeeles võib *jos* peale eespool mainitu teatud juhtudel esineda ka rinnastavalt, olles lähedane kopulatiivsele sidesõnale; näit. *Oli ruokaa jos syöjiäkin* 'oli rooga kui (ka) sööjaidki' (NS II, 38 II); *Hyvää jos huonoakin* 'head ja halbagi' (NS II, 38 II) jne.

Eelnevast ilmneb, et *jos* on küll põhiliselt konditsionaalne sidesõna, kuid võib soome keeles peale selle esineda veel kontsessiivselt, interrogatiivselt, eksplikaatiivselt, komparatiivselt ja mõnikord läheneda isegi kopulatiivsele sidesõnale.

Ühenduses *jos*-sõnaga mainitagu veel üht lausestruktuuri puudutavat seika. Nimelt kohtame murretes väga sageli selliseid juhte, kus nimetatud konjunktsioon ei alusta kõrvallauset, vaid on hoopis taandunud kaugemale, tavaliselt teisele kohale, s. o. kõrvallause predikaatverbi ette. Esimesele kohale asub aga sõna, mida kõige enam rõhutatakse; näit. sm *Minä jos elän, niin minä viikon pestä tuun käömään* 'mina kui elan, siis nädala pärast

⁷³ S. Latvala, Lauseopillisia havaintoja Luoteis-Satakunnan kansankielestä. Suomi III:12, Helsinki 1895, lk. 78.

⁷⁴ L. Kettunen, Hyvää vapaata suomea. Ohjekirja suomen kielen käyttäjille, Jyväskylä 1949, lk. 236—237; vt. ka: K. Jaakkola, *Josko*-sanasta. «Virittäjä» I, Porvoo 1883, lk. 141—143.

tulen käima (= külla)' (Latvala, LM, 66). Sama nähtus esineb ka mitmete teiste sidesõnade (*vaikka* 'olguigi et', *kun* 'kui' jt.), mõnikord isegi relatiivpronoomenite puhul.

Lõpuks märgitagu, et sõna *jos* esineb veel ka mitmetes ühendja rühmkonjunktsioonides, nagu *sm jos taikka* 'kas või', *jos kohta* 'olguigi et' *jos vaikka* 'idem', *paitsi jos* 'välja arvatud kui' *niin jos(kin)* 'nii kui (ka) jt.

jossa (sm)

sm: Lönnrot SRS *jossa* 'om, i fall, derest (*jos*); (*jotta*)'; *jos-san* = *jos ma* (*minä*); *jossas* = *jos sa* (*sinä*); Genetz SP 122 (murd.) *jossa* : *jossan* = *josan*.

Vormilt on *jossa* 'kui' pronominaalse *jo*-tüve inessiiv ja esineb vaid murretes. Kirjakeeles vastav sõna puudub. Eelmisega kuulub arvatavasti ühte ka Lönnroti sõnaraamatus esinev murdeline *josa* 'kui', mida algselt tuleb pidada samuti *jo*-tüve inessiiviks.

Mõlemast on Lönnroti ja Genetzi järgi võimalikud ka kaks isikulõpulist vormi — sõnast *jossa* sing. 1. isiku puhul *jossan* (< *jossam* < *jossa ma*) 'kui mina' ja 2. isiku puhul *jossas* (< *jossa sa*) 'kui sina' ning sõnast *josa* vastavalt *josan* (< *josam* < *josa ma*) 'kui mina' ja *josas* (< *josa sa*) 'kui sina'.

Tuntakse ka eitussõnaga liitumise juhte (eriti *josa* puhul). Viimastest esitab Lönnrot eri vormid kõikidele isikutele; nõnda siis *josen* (< *josa en*), *joset* ~ *joses* (*joset* < *josa et* ja *joses* < *josa et sa*), *josei* (< *josa ei*), *josemme* (< *josa emme*), *josette* (< *josa ette*), *joseivät* (< *josa eivät*) 'kui ma ei, kui sa ei jne.' Neile lisandub samasugune rida rõhutava *ka-* (< *-kaan*) liitega eitavaid vorme; seega *josenka* 'kui ma ei', *josetka* 'kui sa ei' jne.

Vähem näib eitussõnalisi vorme tulenevat kujust *jossa*. Et viimaseid siiski võiks oletada, seda näitab A. Genetzi poolt Ljungo Tuomaanpoja keelest märgitud *iossei* 'kui ei' Ent viimane saab häälikulise külje järgi otsustades olla niisama hästi ka sing. 3. isiku eitav vorm kirjakeele konjunktsioonist *jos*. Viimast on oletanudki V Malin oma eriuurimuses Ljungo Tuomaanpoja keelest.⁷⁵

Funktsioonilt osutuvad nii *jossa* kui ka *josa* konditsionaalseteks sidesõnadeks; näit. *häntäs j o s a n sanon* 'ent kui ma ütlen' (Lönnrot, SRS I, 370 I); *j o s s a n näkisin jonki miehen* 'kui ma näeksin kedagi meest (inimest)' (sealsamas, 370 II) jne.

josta (sm)

sm: Lönnrot SRS *josta* 'om (*jos, joska*)'; *josten, jostet* (~ *jos-tes*), *jostei, jostemme, jostette, josteivät* = *jollen, jollet* jne.; Genetz SP 122 (murd.) *josta* 'jos, joska'

Vormilt on *josta* 'kui' pronominaalse *jo*-tüve elatiiv, mis esineb sidesõnana vaid murretes. Kirjakeeles on vastav konjunktsioon tundmatu. Ühtlasi on *josta* võinud ühte sulada järgneva

⁷⁵ V. Malin, Kielellinen ja Sanastollinen Tutkimus Ljungo Tuomaanpojan Lainkäännöksistä, lk. 101.

eitusverbiga. Nii tekivad iga isiku jaoks uued, eitavad vormid. Siia kuuluvad *josten* (< *josta en*), *jostet* (< *josta et*) ja *jostes* (< *josta et sa*), *jostei* (< *josta ei*), *jostemme* (< *josta emme*), *jostette* (< *josta ette*), *josteivät* (< *josta eivät*) 'kui ma ei, kui sa ei jne.'

Intensiooni poolest on *josta* ja selle eitusverbilised erivormid konditsionaalseid sidesõnu. Puuduvad ainult lähened andmed nende esinemuse ja kasutamise kohta, sest Lönnrot ja Genetz on ainukesed, kes vastavaid vorme on märkinud soome keelest.

jotta (sm)

vdj: Kettunen-Posti NVK 49, 152 *jot*, *jottē*; Mustonen MVK 152 *jotta*, *jott'et*; Ariste VKG 122 (Jõepära) *jotti* 'sest et' / isS: *jot'et*; Porkka ID 129 *jott*, *jot'dass*; kirjak. Junus IKG 136 *jot* / sm: Lönnrot SRS *jotta* 'att, för att, på det att (*että*), så att; (murd.) om, men om'; *jottama*, *jottas*; *jotten* (~ *jottes*), *jottei*, *jottemme*, *jottette*, *jotteivät* 'att icke jag, att icke du jne.'; Genetz SP 122 *jotta*, *jott(a)*, *jott*, *jot*; *jott'en*, *jott'et*, *jott'ei* jne.; *jottapas* 'kylläpä'; NS II *jotta*; *jott/en*, *-ei*, *-emme*, *-ette*, *-eivät* (~ *-eivat*) / krjP: Mustakallio WAK 73 *jotta* = *että*; *jott'ei* ~ *jottei*; Genetz TVKK 247 *jotta*, *jotto* 'että'; krjK: Kujola KKO 60 *jotto* 'et'

Soome kirjakeeles kui ka sageli murretes esinevad samafunktsioonilised konjunktsioonid *että* ja *jotta* läbisegi. Viimase levik on siiski mõnevõrra piiratum, eriti kirjakeele osas. Leidub samuti murdeid, milledes *jotta* on tundmatu; siia kuuluvad suurelt osalt häme, harvemini kemijoe ja teised murded.⁷⁶ Lõuna-Pohjanmaal seevastu esineb mitmes kihelkonnas vaid *jotta*.⁷⁷ Ulatusliku levikuga on *jotta* ka isuri (*jot*, *jott*) ja vadja keeles (*jotta*, *jott*, *jot*, *jottē*, *jotti*). Karjala keeles tuleb nimetatud sidesõna esile päris-karjala alal; samuti leidub see kaliininikarjala omaaegses Mat-teuse evangeeliumi tõlkes kujul *jotto*. Tähelestatud pole *jotta*-konjunktsiooni eesti, liivi ega vepsa keelest.

Mis puutub *että* ja *jotta* vahekorda, siis esinevad need läbisegi ka isuri ja vadja keeles ning päris-karjala murdes (viimase puhul eriti põhjaosas). kusjuures valdavamale kohale tõuseb siiski esimene.

Selline *että* ~ *jotta*, aga samuti *ellä* ~ *jolla* 'kui' *es* ~ *jos* 'kui' ja teiste *e-* ja *jo-*tüvest samavormiliste sõnade paralleelne esinemine on üheks põhjuseks, miks mitmed keeleteadlased on püüdnud kõrvutada või koguni samastada *e-* ja *jo-*tüve. Seejuures on primaarseks peetud alati viimast. Nii peetakse sageli *e-* ja *jo-* vaheldumise ning konjunktsioonide *jotta* ja *että* paralleelse

⁷⁶ Vt. ka: K. Cannelin, Tutkimus Kemin kielenmurteesta, lk. 79; P. Salonius, Kielimurteista Kiskon, Karjalohjan, Lohjan, Wihdin ja Nurmi-järven pitäjissä. Suomi II: 10. Helsinki 1872, lk. 130.

⁷⁷ T. G. Aminoff, Tutkimus Etelä-Pohjanmaan kielimurteesta. Suomi II: 9. Helsinki 1871, lk. 299.

esinemuse põhjuseks algselt rõhutingimusi lauses (Setälä, Ojansuu), sõnaalgulist astmevaheldust (Ojansuu) jne.⁷⁸ O. A. F. Blomstedt oletas, et *jotta* on pronomeni *joka* 'mis' (tüvi *jo-*) abessiiv,⁷⁹ H. Ojansuu märkis pärastpoole, et see osutub *nsi*-paradigmalise *jo*-tüve partitiiviks.⁸⁰ Järelikult pidi siis Ojansuu arvates olema võimalik **jo-nsi*, part. **jontta* > *jotta*. Võrreldes omavahel lapi keele *jukte* 'et' ja soome *jotta*-sõna, pidas T. I. Itkonen viimast vormilt abessiiviks.⁸¹ L. Hakulinen ei osuta *jotta* puhul ei partitiivile ega abessiivile; ta märgib ainult, et see on *jo*-tüve *tta*-sufiksiline vorm, algse tähendusega 'sel viisil, sel kombel' Sufiks *-tta* ise on Hakulineni järgi tundmatu päritoluga.⁸²

Seoses lõpuga *-tta* ~ *-ttä* on antud küsimust üksikasjaliselt jälginud E. A. Tunkelo. Ta kaldub arvamusele, et see osutub läänemeresoome keelte ürgseks partitiivi lõpuks (samuti ka *-ta* ~ *-tä*) ja seega oleksid soome *että*, *jotta*, *kutta* vastavate pronominaalsete tüvede partitiivid.⁸³

jo-tüve abessiiviks on pidanud *jotta*-sõna ka Y. H. Toivonen.⁸⁴

Seega domineerib põhiliselt kaks arvamust — *jotta* on kas 1) *jo*-tüve abessiiv või 2) sama tüve partitiiv. Nagu juba konjunktsiooni *että* puhul on mainitud, ei saa häälikuliselt pidada usutavaks lähtumist partitiivist. Küll aga seletub geminaat *tt* abessiivi lõpuga. Sellepärast tuleb oletada, et *jotta* ongi pronominaalse *jo*-tüve abessiiv (**jo-tta* < **? jo-kta*, nagu osutaks võibolla lapi keele *jukte* 'et'). Vrd. *että*.

Ka semantilise arengu seisukohalt võib sõnu *että* ja *jotta* omavahel võrrelda. Nimelt on *jotta* usutavasti läbinud üldjoontes sama arengutee nagu sidesõna *että*. Lähemalt vt. *että*.

Mis puutub *jotta*-sõna kaasaegsesse häälikulisse külge erinevates läänemeresoome keeltes, siis on siingi palju ühist konjunktsiooniga *että*. Lõpukaolised vormid on *jotta* puhul võimalikud kõikides läänemeresoome keeltes, kus nimetatud sõna vaid esineb. Viimane nähtus on suurelt osalt tingitud kiirkõnест, eriti kui järgnev sõna algab vokaaliga (näit. soome keele jääske ja kirvu murdes),⁸⁵ kuid viimane kriteerium pole alati määrav (vrd. sama jääske ja kirvu murde *jott näimpä nää* 'et nii ju neid', is *jott tulloo*

⁷⁸ E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, lk. 438, 441; H. Ojansuu, Lisiä astevaihteluoppiin, lk. 55; H. Ojansuu, Sananselityksiä. Mitä on Agricolaan partikkeli *ma* (*maa*)?, lk. 160—162.

⁷⁹ O. A. F. Blomstedt, Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertailevia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä, lk. 133.

⁸⁰ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 35.

⁸¹ T. I. Itkonen, Lappalais-suomalaisia sanavertailuja. Suomalais-Ugri-laisen Seuran Aikakauskirja XXXII, 3, Helsinki 1918, lk. 121.

⁸² L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 68, 204.

⁸³ E. A. Tunkelo, Über einen urfinnischen trennungskasus auf *-tta* ~ *-ttä*, lk. 19—21.

⁸⁴ Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, lk. 117.

⁸⁵ O. A. F. Lönnbohm, Jääsken, Kirvun ja osittain Rautjärven ja Ruokolahden pitäjien kielimurteesta. Suomi II: 13, Helsinki 1879, lk. 5—6.

'et tuleb' ~ *jott on ühes* 'et on ühes', vdj *jot tämä* 'et ta' jne.) -o pro -a on üsna tavaline karjala keele aunuse murdes, kuid ulatub ka päriskarjala ja kaliinikarjala alale; seda tõendavad Genetzi märgitud päriskarjala *jotto* ja Kujolal esinev kaliinikarjala *jotto* (Matteuse evangeeliumi tõlkes) Peale selle on lõuna-karjalas (Repolas ja mujal) sõnaalguline $j > d' : d'otta$.

Väga kirev on *jotta*-sõna vormistik soome murretes. Siin kohatame sageli nimetatud konjunktsiooni liitumist kas järgneva personaalpronoomeni või eitusverbiga selle eri pööretes. Esimestest mainitagu Lõnnroti poolt esitatud vorme *jottama* (< *jotta ma*) 'et ma' ja *jottas* (< *jotta sa*) 'et sa' Eitusverbiga liitumisest on kujunenud koguni omaette paradigma (sing. 2. isikus koguni kaks vormi) — *jotten* (< *jotta en*), *jottet* (< *jotta et*) ~ *jottes* (< *jotta et sa*), *jottei* (< *jotta ei*), *jottemme* (< *jotta emme*), *jottette* (< *jotta ette*), *jotteivät* (~ *jotteivai*) (< *jotta eivät*) 'et ma ei, et sa ei jne.' Liitvormid eitusverbiga on võimalikud ka soome kirjakeeles. Genetzi poolt esitatud juva murde *jottapas* tuleneb usutavasti varasemast *jottapa sa* 'et ju sa', milles -pa on rõhutav liide.

Vahel esineb soome murretes ka *jotta*-sõna enese liitumist eelneva sõnaga; näit. smK *isäntä sano tta* (< *sano jotta*) 'peremees ütleb, et' (Kettunen, SM I, 126). Paiguti tuntakse ka nimetatud konjunktsiooni lühenemist, ilma et see oleks seotud mingi liitumisprotsessiga; näit. smS *tū-mattin ta osteläl li-ssē vīnō* 'mõeldi, et ostetakse lisaks viina' (Kettunen, SM I, 147) jne.

Funktsioonilt on kõne all olev sidesõna väga mitmepalgeline; sel esineb rohkesti erisuguseid kasutamisuhte. Üldisemaid neist on *jotta* eksplikatiivse sidesõnana; näit. vdj *Johtui meelee, jott vana rahvas juttōlaa, jott kalmoi p'ääl on kerkia magata* 'tuli meelde, et vanarahvas jutustab, et haudade peal on kerge (~ hõlbus) magada' (Mustonen, MVK, 145) / isS *A hää küli, jott on ühes kunikkahan saaus üks kuldalindu* 'aga ta kuulis, et on ühes kuninga aias üks kuldalind' (Porkka, ID, 143); kirjak. *Hää sancimiulle, jot hänel tänäpään ei oo aikaa* 'ta ütles mulle, et tal täna ei ole aega' (Junus, IKG, 76) / sm *Ne varkahat sitte' luulit, jotta heitä tullahan kiinni ottamahan* 'need vargad siis arvasid, et neid tullakse kinni võtma' (Aminoff, TEPK, 299—300); ühisk. *sano hänelle, jotta vaara on ohi* 'ütles talle, et hädaoht on möödas' (NS II, 40 I) / krjP *Toatto rupei l'äzimäh, külov luiššah, jotta šurma tulov* 'isa jäi haigeks, kuuleb luudes, et surm tuleb' (Kujola, KKO, 13). Lisatagu, et soome kirjakeeles ei soosita eriti *jotta*-sõna eksplikatiivses funktsioonis, vaid tarvitatakse selle asemel sõna *että*. Küll on *jotta* selles funktsioonis tuntud soome kõnekeeles.

Sisult eksplikatiivseteks osutuvad ka need juhud, kus *jotta* seisab otsese kõne ees; näit. vdj *neizin juttēmā jot što miš siä äessemä et tue* 'hakkasin rääkima, et miks sa äestama ei tule'

(Kettunen-Posti, NVK, 3) / smS *Heä sano miulle, jot «minteä sie» 'ta ütles mulle, «et miks sa»*' (Hannikainen, KPP, 132), jne.

Samuti võib kõnekeeles lause katkeda *jotta*-konjunktsiooni kohalt, kui kõneleja ei leia sobivat jätku või ei taha midagi edasi lausuda. Vrd. *että*.

Teiseks *jotta*-sõna olulisemaks funktsiooniks on esinemine konsekutiivse sidesõnana; näit. is *kaik sen honnan juuret repi kápälillään jott honka käi häilümään* 'kõik selle männi juured rebis käppadega (välja), nii et mänd hakkas kõikuma' (Porkka, ID, 141) / sm *Puñikki juoks juomän, jotta sarvet piässä hel'is.* — *Tahko* 'Punik jookseb jooma, nii et sarved peas helisevad. — Käi. (Kettunen, KKSMMK, 129); kirjak. *Tunnen seutua sen verran, jotten eksy* 'tunnen paikkonda selle võrra, et ma ei eksi' (NS II, 39 II) / krjP *loi hiekkah, jotta kolme šültä hiekka taivahalla nouši* 'loi vastu liiva nii, et kolm sülda liiva tõusis taeva alla' (Kujola, KKO, 9) Vadja keelest puuduvad vastavad konsekutiivse *jotta* näited, ent Tunkelo järgi osutub mainitud funktsioon siingi tavaliseks.⁸⁶

Seoses eelmisega märgitagu, et konsekutiivse kõrvallause korral on sageli pealauses määra-adverb *niin* ~ *nin* ~ *nii* jne. Soome murretes on viimane kohalt sulanud ühte konjunktsiooniga *jotta*, moodustades nõnda uue liitsidesõna (*ni-jotta, notta, nõtta* jne.).⁸⁷ Enamikul juhtudel aga (eriti karjala, isuri ja vadja keeles) pealauses siiski selline adverb puudub.

Kolmandaks võib *jotta* läänemeresoome keeltes olla kasutusel finaalse sidesõnana; näit. is *Mää piššä avantoon händä. šit piä riššan, jott enämen tarttuiš* 'mine pista händ jää-auku. Siis hoia kaua, et enam (kalu) otsa hakkaks' (Porkka, ID, 145) / smS *ja panet ve-räjäh hü-viņ ko-vastik ki-nij jottei voah he-vonene pēāse' ü-öllä tulemāv vi-ljellüspeltoi* 'ja paned värava hästi kõvasti kinni, et va hobune ei pääse öösel tulema viljapõldudele' (Kettunen, SM I, 214); kirjak. *Sytytä valo, jotta et kompastu* 'süüta tuli, et sa ei komista!' (NS II, 40 I). Mainitagu, et soome klrjakeeles esinebki *jotta* põhiliselt vaid finaalse konjunktsioonina, kuna sama sidesõna muud funktsioonid osutuvad teisejärgulisteks.⁸⁸ Vadja keelest puuduvad andmed finaalse *jotta* kohta.

Soome keeles võib *jotta* alustada ka alistatud küsilauseid; näit. *Minä kuulustelin koko viikon, jotta koska ma kuulisin sen puhuvan* 'ma kuulatasin kogu nädala, et millal ma kuuleksin seda kõnelevat' (Latvala, LH, 72); kõnek. — — *lähen pyytämään,*

⁸⁶ E. A. Tunkelo, Über einen urfinnischen trennungskasus auf -tta ~ -ttä, lk. 21.

⁸⁷ S. Latvala, Lauseopillisiä havaintoja Luoteis-Satakunnan kansankielestä, lk. 72.

⁸⁸ Vt. ka: M. Airila, Merkityksen jakautumisesta. Suomi V:10, Helsinki 1930, lk. 7.

jotta eikö *se passaisi* '— — lähen paluma, et kas see ei sobiks' (NS II, 40 I). *jotta*-konjunktsiooni esinemine sellisel küsisõna ees alistatud küsilause algul on soome keeles siiski piiratud iseloomuga nähtus; enamasti puudub sellisel korral mainitud sidesõna.

Eksplanatiivset *jotta*-sõna on U. T. Sirelius maininud jääske ja kirvu murdest.⁸⁹

E. A. Tunkelo omakorda on vadja keelest märkinud kausaalset *jotta*-sõna ('sest').⁹⁰ Ka selle funktsiooni kohta puuduvad lähemad andmed.

Edasi võib *jotta* soome keeles esineda veel muudelgi juhtudel, nagu näit. lauses: *Ne pañniit puikkoi maaha, jott ku ne astuit maata pitki, jott ne rikkoit jalkoi* 'need panid orke maha, et kui nad astusid mööda maad, nii et nad rikkusid jalgu' (Sirelius, JKK, 134) Siin korratakse sidesõna *jott* temporaalse iseloomuga kõrvallause järel. Samal viisil on paiguti võimalik kasutada ka *ett*-sõna. Lisaks eelmisele võivad Jääskes ja Kirvus *ett* ja *jott* olla kasutusel veel lause lõpus, et anda pealauses väljendatule suuremat kaalu.⁹¹

Seega on sõnadel *että* ja *jotta* palju ühist ka nende süntaktilises esinemuses. Üldiselt on aga *jotta* siiski piiratum levikuga.

Peale selle tuleb *jotta* ühe komponendina esile mitmes liit-, ühend- ja rühmkonjunktsioonis, nagu näit. sm *niin jotta* 'nii et' *ñotta* 'idem', (rhvl.) *sekä jotta* 'nii kui ka', krj *šekä jotta* 'idem', is *senperäst jot* 'sellepärast et', vdj *nii jot* 'nii et', *sem perässe jot* 'sellepärast et' jt.

* * *

jo-tüvest pärinevad ka mitmed kordussidesõnad. Olulisemateks osutuvad neist soome *jokin jokin* 'kes kes; üks. teine' *joku joku* 'idem; mis mis', *joskus joskus* 'kord kord; millal millal' Seejuures on *jokin* 'mingi, üks; keegi' ja *joku* 'idem' oma sõnaliigiliselt kuuluvuselt põhiliselt indefiniitsed pronoonid, *joskus* 'kunagi' indefiniitne adverb. Korduse teel omandavad aga mainitud sõnad sidesõna iseloomu ja funktsioonid; näit. sm *Jokin kirjoista oli lainassa, jokin rikki* 'üks (~ milline) raamatuist oli välja laenatud, teine (~ milline) lagunenud' (NS II, 33 I); *Joskus on minulla ollut joku toveri, joskus ei* 'kord mul on olnud mõni kaaslane, kord ei' (NS II, 39 I) jne.

Peale selle on *jo*-tüvega osaliselt seotud soome keele korrelatiivne sidesõna *jota sitä* (~ *sen*) 'mida seda' ja disjunk-

⁸⁹ U. T. Sirelius, Jääskes ja Kirvun kielimurteesta, lk. 134.

⁹⁰ E. A. Tunkelo, Über einen urfinnischen trennungskasus auf *-tta* ~ *-ttä*, lk. 21.

⁹¹ U. T. Sirelius, Jääskes ja Kirvun kielimurteesta, lk. 135.

tiivne rühmkonjunktsioon *joko tai* (varasemas kirjakeeles ka *iocu eli*) 'kas või' Neist osutuvad esimese komponendid *jota* ja *sitä* vastavalt pronoomenitüvede *jo-* ja *se-* (resp. viimase *si-*lise variandi) partitiivideks, rühmkonjunktsioonis esinev *joku* aga küsivaks adverbiks *jo-*tüvest.

* * *

Kokkuvõtvalt tuleb märkida, et pronoomenitüvedest *e-*, *ja-* ja *jo-* on läänemeresoome keeltes moodustunud rohkesti sidesõnu. Siia kuuluvad (sageli koos etümoloogiliste vastetega teistes läänemeresoome keeltes) *e-*tüvest *e ehk*, *e elik*, sm *ellä* 'kui', sm *eltei* 'kui ei', *e es* 'kui', *e et*, *ja-*tüvest sm *jahka* 'kui', sm *jaksi* 'kui' *e as* (< *jas*) 'kui', *jo-*tüvest sm *jokka* 'kui', sm *jolla* 'kui', sm *jols'* 'kui', sm *jolta* 'kui', sm *jonsa* 'kui', sm *jos* 'kui', sm *jossa* 'kui' sm *josta* 'kui', sm *jotta* 'et; selleks et, sest et' Oma moodustuselt osutuvad need enamasti eelmainitud tüvede eri käänete; nõnda näit. on omaaegseteks illatiivideks sõnad *es*, *as* ja *jos*, inessiiviks *jossa*, elatiiviks *josta*, adessiivideks *ellä* ja *jolla*, ablatiivideks *eltei* ja *jolta*, translatiiviks arvatavasti *jaksi*, abessiivideks *et ja jotta* ja omaaegseteks komparatiivkääneteks *ehk*, *jahka* ja *jokka*. Muudest siin käsitletud sidesõnadest on *elik* oletatavasti *e-*tüve *li-*sufiksiline (siia on lisandunud veel ka rõhutava iseloomuga *-k*) tuletis. Konjunktsioonide *jols'* ja *jonsa* puhul tuleb samuti oletada mingeid pronominaalsest *jo-*tüvest lähtuvaid vorme.

Nagu nähtub eespool käsitletud konjunktsioonidest, esinevad läänemeresoome keeltes sageli paralleelselt samatähenduslikud ja -vormilised eri tüvedest lähtuvad sõnad, nagu sm *ellä* — *jolla* 'kui', sm *es* — *jos* — *e as* (~ lv *jaz*) 'kui', sm *että* (~ *e et*) — *jotta* 'et; sest et; selleks et', sm *eltei* 'kui ei' — *jolta* 'kui' See osutab ilmselt, et pronoomenitüved *e-*, *ja-* ja *jo-* on omavahel seotud. Ühtlasi on niisiis alust käsitleda neist lähtuvaid sidesõnu koos, kõrvutavalt. Ent sealjuures ei tule nimetatud pronoomenitüvesid vaadelda lihtsalt üksteise häälikuliste eri variantidena või koguni omavahel samastada. Väljaspool läänemeresoome keeli, kaugemates sugulaskeeltes tuntakse etümoloogiliselt samu tüvesid; nii leiduvad *e-*tüve vasted mordva, komi, udmurdi, handi ja ungari keeles, *ja-*tüve vasted lapi keeles ja *jo-*tüve vasted mordva ja mari keeles. Järelikult on põhjust kõnelda *e-*, *ja-* ja *jo-*tüvest kui iseseisvatest soome-ugrilistest pronoomenitüvedest, mis läänemeresoome keeltes on andnud rohkesti sidesõnu ja teisi partikleid.

Üldiselt on neist konjunktsioonide osas kõige produktiivsemaks *jo-*tüvi, eriti soome keeles (*jokka*, *jolla*, *jols'*, *jolta*, *jonsa*, *jos*, *jossa*, *josta*, *jotta*) Ühtlasi tuleb see tüvi ohtralt esile ka paradigmaatilisel asesõnades. Tüved *e-* ja *ja-* seevastu on taanduvama ilmega — siit tuntakse ainult mõningaid partikleid, sealhulgas ka sidesõnu.

Vastavatuveliste sidesõnade hulgalt osutub kõige rohkearvulisemaks soome keel, kuigi mitmed siin esinevatest konjunktsioonidest on vähekasutatavad, murdelised või arhailise iseloomuga (sm *eltei* 'kui ei' *es* 'kui', *jaksi* 'kui', *jols* 'kui', *jolta* 'kui', *jossa* 'kui', *josta* 'kui' jt.) Vähem tuntakse vastavaid konjunktsioone eesti (*ehk*, *elik*, *et*, murd. *as* 'kui' Lei *jos* 'kui'), vadja, isuri ja karjala keeles. Hoopis vähe on aga fikseeritud nimetatud tüvedest sidesõnu liivi (*jaz* 'kui', *joz* 'kui') ja vepsa keelest (*jõs* 'kui' ~ vrd. sm *jos* 'kui'). See on seletatav algupärase sõnavara (sealhulgas ka konjunktsioonide) taandumisega laenude ees — vepsa keeles (samuti ka vadja, isuri ja karjala keeles) vene laenude, liivi keeles läti laenude ees.

Lõpuks mainitagu veel, et enamik käesolevas kirjutises käsitletud sidesõnadest on konditsionaalse funktsiooniga ('kui'), nagu sm *ellä*, *eltei*, *jahka*, *jaksi*, *jolla*, *jols*, *jolta*, *jonsa*; *jos*, *jossa*, *josta*, e *as*, *es* ja nende häälikulised variandid teistes läänemeresoome keeltes. Vähemal määral tuntakse vastavatest tüvedest muufunktsioonilisi sidesõnu.

NÄIDETE ALLIKAD

(koos vastavate lühenditega)

Ahlqvist, WG = Ahlqvist, A., Wotisk Grammatik jemte språkprof och ordförteckning. Acta Societatis Scientiarum Fennicae V. Helsingfors MDCCCLVI. — Ahrens, GES I = Ahrens, E., Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalfchen Dialektes. Erster Theil. Reval 1853. — Aminoff, TEPK = Aminoff, T., Tutkimus Etelä-Pohjanmaan kielimurteesta. Suomi II:9. Helsinki 1871. — Ariste, EM I = Ariste, P., Etümoloogilisi märkmeid I. Acta et Commentationes Tartuensis (Dorpatensis), B XLIX, 1. Tartu 1940. — Ariste, VKG = Ariste, P., Vadja keele grammatika. Tartu 1948. — Ariste, WS = Ariste, P., Wotische Sprachproben. Eesti Keele Arhiivi Toimetised nr. 4. Tartu 1935. — Basilier, VIV = Basilier, H., Vepsäläiset Isaijevan voolostissa (Les vepses du volost Isajeva). Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja VIII. Helsinki 1890. — Cannelin, TKK = Cannelin, K., Tutkimus Kemin kielimurteesta. Suomi III:2. Helsinki 1889. — Genetz, SP = Genetz, A., Suomen partikkelimuodot. Helsinki 1890. — Genetz, TVKK = Genetz, A., Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä. Suomi II:14. Helsinki 1881. — H[akulinen], PH = [Hakulinen], L., Pieniä huomioita. «Virittäjä» 1926. Helsinki 1926. — Hannikainen, KPP = Hannikainen, O., Kielimurteesta Parikkalan pitäjässä. Suomi II:19. Helsinki 1886. — Hurt, EP = Hurt, J., Ueber die estnischen Partikeln *ehk* und *või*. Dorpat 1880. — Jefimov, LI = Jefimov, D., Lukukirja inkeroisia skouluja vart I. Moskova—Leningrad 1936. — Junus, IKG = Junus, V., Izoran keelen grammatikka. Moskova—Leningrad 1936. — Junus-IIjin, IIKO II = Junus, V., IIjin, N., Inkeroinin (izoroin) keelen oppikirja II. Moskova—Leningrad 1936. — Kallas, LM = Kallas, O., Lutsi maarahvas. Suomi III:12. Helsinki 1895. — Kallio, LRS = Kallio, A., Lisävihko Elias Lönnrotin Suomalais-Ruotsalaiseen Sanakirjaan. Helsinki 1886. — Kannisto, LH = Kannisto, A., Lauseopillisia havaintoja läntisen Etelä-Hämeen kielimurteesta. Suomi III:20. Helsinki 1902. — Kannisto, TU = Kannisto, A., Äänneopillinen tutkimus Urjalan, Kylmäkosken

ja Akaan murteesta. Suomi III:14. Helsinki 1897. — Kettunen, KKSMMK = Kettunen, L., Descendentis-äännehistoriallinen katsaus Keski-Skandinavian metsäsuomalaisten kieleen. Suomi IV:8. Helsinki 1910. — Kettunen, LW = Kettunen, L., Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung. Helsinki 1938. — Kettunen, SM I = Kettunen, L., Suomen murteet I. Helsinki 1930. — Kettunen, ULS = Kettunen, L., Untersuchung über die livische Sprache I. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis, B VIII, 3. Tartu 1925. — Kettunen Posti, NVK = Kettunen, L. — Posti, L., Näytteitä vatjan kielestä. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXIII. Helsinki 1932. — Kujola, KKO = Kujola, J., Karjalan kielen opas. Helsinki 1922. — Latvala, LH = Latvala, S., Lauseopillisia havaintoja Luoteis-Satakunnan kansankielestä. Suomi III:12. Helsinki 1895. — Latvala, LM = Latvala, S., Lauseopillisia muistiinpanoja Pohjois-Savon murteesta. Suomi III:17. Helsinki 1899. — Leskinen, KKN I = Leskinen, E., Karjalan kielen näytteitä I. Helsinki 1932. — Lönnbohm, J = Lönnbohm, O. A. F., Jääsken, Kirvun ja osittain Rautjärven ja Ruokolahden pitäjien kielimurteesta. Suomi II:13. Helsinki 1879. — Lönnrot, SRS = Lönnrot, E., Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja I. Porvoo 1930. — Mustakallio, WAK = Mustakallio, J., Wuokkiniemen Akonlahden kylän ynnä sitä ympäröivien kylien Kielimurteesta. «Virittäjä» I. Porvoo 1833. — Mustonen, MVK = Mustonen, O., Muistoonpanoja Vatjan kielestä. «Virittäjä» I. Porvoo 1833. — Nirvi, SKV = Nirvi, R., Suistamon keskusmurteen vokalismusi. Suomi V:13. Helsinki 1932. — NS I = Nykysuomen sanakirja I. Porvoo 1951. — NS II = Nykysuomen sanakirja II. Porvoo 1953. — Ojansuu, IKP = Ojansuu, H., Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. Turku 1922. — Paasonen, LH = Paasonen, H., Lauseopillisia havaintoja verbin ja konjunktionien alalta. Vähäisiä kirjelmää VII. Helsinki 1899. — Porkka, ID = Porkka, V., Ueber den Ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte. Helsingfors 1885. — Saareste-Cederberg, EKVM I = Saareste, A. — Cederberg, A., Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi I. Tartu 1927. — Saareste-Cederberg, EKVM II = Saareste, A. — Cederberg, A., Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi II. Tartu 1929—1931. — Setälä, ÄH = Setälä, E. N., Yhteissuomalainen äännehistoria I—II. Helsinki 1899. — Sirelius, JKK = Sirelius, U., Jääsken ja Kirvun kielimurteesta. Suomi III:10. Helsinki 1894. — SKMM I = Suomen kielen muistomerkkejä I. Helsinki 1893. — Westerlund, MLKKP = Westerlund, S., Muistoonpanoja Lammin-Kosken kappelin puheenparresta. «Virittäjä» I. Porvoo 1883. — Wiedemann, EDW = Wiedemann, F., Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch. St. Petersburg 1893. — Wiedemann, LG = Wiedemann, F. J., Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben. St. Petersburg 1861. — Äimä, TTM = Äimä, F., Äänneopillinen tutkimus Tytärsaaren murteesta. Suomi IV:1. Helsinki 1903.

Märkus: Eesti keele murdenäited on võetud ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdeuurimissektori kogudest, isuri ja kaliinikarjala näited aga, millel puudub järel vastav kohaviide, baseeruvad isiklikel kirjapanekutel.

KEELELISTE JA MUUDE LÜHENDITE NIMESTIK

arh.	= arhailine; arhaism	is	= isuri keel
Ans	= Anseküla	isS	= isuri keele soikola murre
e	= eesti keel	JMd	= Järva-Madise
ekspl.	= eksplikatiivne	Jäm	= Jämaja
fin.	= finaalne	kaus.	= kausaalne
h	= handi keel	Khk	= Kihelkonna
Har	= Hargla	kirjak.	= kirjakeel
Hel	= Helme	KJn	= Kolga-Jaani

Kod	=	Kodavere	mp	=	muinaspõhja keel
Koe	=	Koeru	mr	=	mari keel
kond.	=	konditsionaalne	Muh	=	Muhu
konj.	=	konjunktsioon	murd.	=	murdeline
konsek.	=	konsekutiivne	Plv	=	Põlva
kopulat.	=	kopulatiivne	Rei	=	Reigi
Kra	=	Kraasna	resp.	=	respective
krj	=	karjala keel	rhvl.	=	rahvaluule
krjK	=	karjala keele kaliinini murre	Ris	=	Risti
krjP	=	karjala keele päriskarjala murre	Rõu	=	Rõuge
krjV	=	karjala keele valdai murre	San	=	Sangaste
Krk	=	Karksi	Sim	=	Simuna
kS	=	sürjakomi keel	sm	=	soome keel
kõnek.	=	kõnekeel	smH	=	soome keele häme murded
Lei	=	Leivu	smK	=	soome keele kemijõe murded
lpI	=	lapi keele inari e. soome murre	smS	=	soome keele savo murded
lpV	=	lapi keele vene e. koola murre	udm	=	udmurdi keel
Lut	=	Lutsi	ung	=	ungari keel
lv	=	liivi keel	Vai	=	Vaivara
Lüg	=	Lüganuse	Vas	=	Vastseliina
Mar	=	Martna	vdj	=	vadja keel
mdE	=	ersamordva keel	vdjKk	=	vadja keele Kukkusi küla murrak
mdM	=	mokšamordva keel	VJg	=	Viru-Jaagupi
			ühisk.	=	ühiskeel

СОЮЗЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ ИЗ МЕСТОИМЕННЫХ КОРНЕЙ НА *e-*, *ja-* И *jo-*, В ПРИБАЛТИЙСКО-ФИНСКИХ ЯЗЫКАХ

Р. Карелсон

Кафедра финно-угорских языков

Резюме

В прибалтийско-финских языках имеется большое число союзов, образовавшихся из корней местоимений. К этим корням относятся *e-*, *ja* и *jo-*. Первые два, утратив первоначальные функции и парадигматическое наличие форм, встречаются в современном языке лишь в частицах (наречиях и союзах); корень *jo-* еще и сейчас парадигматически образует местоимения в прибалтийско-финских языках.

Поскольку вышеприведенные корни местоимений близки между собой по своему звуковому составу и из них могут образовываться одинаковые по форме и значению слова (финск. *että ~ jotta* 'что, чтобы', *ellä ~ jolla* 'если'; лив. *jaz ~ joz* 'если' и др.), то многие исследователи (Н. Андерсон, Э. Н. Сетэлэ и др.) считали их параллелями одного и того же корня с различными гласными и иногда даже отождествляли их. Несомненно имеется какая-то звуковая и, еще более, функциональная связь, с одной стороны, между *e-* и *jo-*, с другой, *ja-* и *jo-*. но, несмотря на это, правильнее считать их самостоятельными корнями местоимений, так как им можно найти этимологические соответствия в родственных языках вне прибалтийско-финской группы.

В общем, от корней местоимений *e-*, *ja-* и *jo-* ведут свое начало следующие союзы (часто вместе с этимологическими соответствиями в других прибалтийско-финских языках): из корня *e-* эст. *ehk* 'или', *elik* 'или', *es* 'если', *et* 'что, чтобы', финск. *ellä* 'если', *eltei* 'если не'; из корня *ja-* финск. *jahka* 'если', *jaksi* 'если', эст. *as* (< *jas*) 'если'; из корня *jo-* финск. *jokka* 'если', *jolla* 'если', *jols* 'если', *jolta* 'если', *jonsa* 'если', *jos* 'если' *jossa* 'если', *josta* 'если' *jotta* 'что, чтобы'.

По своему образованию союзы с корнями *e-*, *ja-* и *jo-* являются обыкновенно различными падежами этих корней. Так, например, бывшим иллативом являются слова *es*, *as* и *jos*, инессивом

jossa, элативом *josta*, адессивом *ellä, jolla*, аблативом *eltei* и *jolta*, транслативом, очевидно, *jaksi*, абессивом *et* и *jotta* и бывшими компаративными падежами *ehk, jahka, jokka*. Из остальных рассмотренных союзов *elik* образован от корня *e-* при помощи суффикса *-li-* (к нему прибавился еще усилительный элемент *-k*). Точное происхождение союзов *jols'* и *jonsa* не ясно; во всяком случае, приходится предполагать, что это образование от местоименного корня *jo-*.

Самым продуктивным из указанных трех местоименных корней является *jo-*, особенно в финском языке (*jokka, jolla, jols' jolta, jonsa, jos, jossa, josta, jotta*); менее часто встречаются союзы с корнями *e-* и *ja-*. Вообще более всего союзов, образованных из корней *e-*, *ja-* и *jo-*, имеется в финском языке, хотя многие из них и в финском языке имеют диалектный или архаичный характер или же мало употребительны, например финск. *eltei* 'если нет' *es* 'если' *jaksi* 'если', *jols'* 'если', *jolta* 'если' *jossa* 'если' *josta* 'если' (также эст. *elik* 'или') и др. В эстонском языке союзы с соответственными корнями местоимений менее распространены (*ehk* 'или' *elik* 'или' *et* 'что, чтобы' диал. *as* 'если', *jos* 'если'); также в водском, ижорском и карельском языках. Совсем мало союзов с этими корнями зафиксировано в ливском (*jaz* 'если, когда', *joz* 'если') и в вепском языках (*jõs* 'если' ~ ср. финск. *jos* 'если').

Одновременно нужно отметить, что большая часть рассматриваемых местоименных корней, образующих союзы, имеет в основном кондициональную функцию ('если'), как напр. финск. *ellä, eltei, jahka, jaksi, jolla, jols' jolta, jonsa, jos, jossa, josta*, эст. *as, es* и их звуковые варианты в других прибалтийско-финских языках и диалектах. Союзов, образованных из этих местоименных корней, имеющих другие функции, встречается мало.

VON DEN PRONOMINALSTÄMMEN *e-*, *ja-* und *jo-* ABGELEITETE KONJUNKTIONEN IN DEN OSTSEEFINNISCHEN SPRACHEN

R. Karelson

Zusammenfassung

In den ostseefinnischen Sprachen gibt es eine Reihe von Konjunktionen, denen Pronominalstämme, unter anderen auch die Stämme *e-*, *ja-* und *jo-*, zugrunde liegen. Die beiden ersten haben sogar ihre ursprünglichen Funktionen und die paradigmatische Vertretung ihrer Formen eingebüßt und kommen heute nur noch in Partikeln (Adverbien und Konjunktionen) vor, während der Stamm *jo-* in den ostseefinnischen Sprachen noch in der Gegenwart paradigmatische Pronomina bildet.

Da die obengenannten Pronominalstämme einander lautlich nahestehen und zugleich Wörter von gleicher Form und Bedeutung bilden können (fi. *että* ~ *jotta* 'daß, um zu, damit' *ellä* ~ *jolla* 'wenn', liv. *jaz* ~ *joz* 'wenn' u. a.), so haben mehrere ältere Forscher (N. Anderson, E. N. Setälä u. a.) sie als durch verschiedene Vokale unterschiedene Parallelförmungen eines Stammes aufgefaßt und in einigen Fällen sogar einander gleichgesetzt. Zweifellos besteht ein lautlicher, mehr noch funktionaler Zusammenhang zwischen *e-* und *jo-* einerseits und zwischen *ja-* und *jo-* andererseits, doch ist es trotzdem richtiger, die genannten Pronominalstämme als selbständig zu betrachten, da sich für alle drei Stämme lautliche Entsprechungen auch außerhalb der ostseefinnischen Sprachgruppe, in entfernteren verwandten Sprachen finden.

Überhaupt gehen auf die Pronominalstämme *e-*, *ja-* und *jo-* folgende Konjunktionen zurück (häufig mit etymologischen Entsprechungen in anderen ostseefinnischen Sprachen): vom Stamm *e-* est. *ehk* 'oder', *es* 'wenn', *et* 'daß, um zu, damit', fi. *ellä* 'wenn', *ettei* 'wenn nicht', vom Stamm *ja-* fi. *jahka* 'wenn', *jaksi* 'wenn' est. *as* (< *jas*) 'wenn', vom Stamm *jo-* fi. *jokka* 'wenn' *jolla* 'wenn', *jols* 'wenn', *jolta* 'wenn', *jonsa* 'wenn', *jos* 'wenn', *jossa* 'wenn', *josta* 'wenn', *jotta* 'daß, damit, um'

Ihrer Bildung nach sind die *e-*, *ja-* und *jo-*stämmigen Konjunktionen der ostseefinnischen Sprachen meist verschiedene erstarrte Kasus der obengenannten Stämme. So z. B. haben wir es bei den Wörtern *es*, *as* und *jos* mit ursprünglichen Illativen zu tun, bei *jossa* mit einem Inessiv, bei *josta* mit einem Elativ, *ellä* und *jolla* sind Aessive, *eltei* und *jolta* — Ablative, bei *jaksi* liegt vermutlich ein Translativ vor, *et* und *jotta* sind als Abessive und *ehk*, *jahka* und *jokka* als ehemalige Komparativkasus aufzufassen. Von den übrigen hier angeführten Konjunktionen handelt es sich bei *elik* vermutlich um eine Ableitung aus dem Stamm *e-* mit dem Suffix *-li-* (woran noch ein verstärkendes *-k* getreten ist). Die genaue Herkunft der Konjunktionen *jols'* und *jonsa* ist nicht erwiesen; jedenfalls sind hier vom Pronominalstamm *jo-* abgeleitete Formen anzunehmen.

Hinsichtlich der Bildung von Konjunktionen scheint von den drei erwähnten Pronominalstämmen der Stamm *jo-* im allgemeinen am produktivsten zu sein, und zwar besonders im Finnischen (*jokka*, *jolla*, *jols'* *jolta*, *jonsa*, *jos*, *jossa*, *josta*, *jotta*); weniger zahlreich sind die von den Stämmen *e-* und *ja-* abgeleiteten Konjunktionen. Überhaupt finden sich im Finnischen die meisten aus den Stämmen *e-*, *ja-* und *jo-* abgeleiteten Konjunktionen, doch sind mehrere darunter wenig gebräuchlich, mundartlich oder nur in altertümelnder Rede erhalten, wie z. B. fi. *eltei* 'wenn nicht' *es* 'wenn', *jaksi* 'wenn', *jols'* 'wenn', *jolta* 'wenn', *jossa* 'wenn', *josta* 'wenn' (auch est. *elik* 'oder') u. a. Spärlicher vertreten sind die von den entsprechenden Stämmen abgeleiteten Konjunktionen im Estnischen (*ehk* 'oder', *elik* 'oder', *et* 'daß, um zu, damit', mundartlich *as* 'wenn' Ludzaer Dialekt *jos* 'wenn'), Wotischen, Ishorischen und Karelischen. Nur wenige von den genannten Stämmen hergeleitete Konjunktionen sind fürs Livische (*jaz* 'wenn', *joz* 'wenn') und Wepsische belegt (*jõs* 'wenn').

Zugleich ist zu bemerken, daß der überwiegende Teil der von den angeführten Pronominalstämmen abgeleiteten Konjunktionen eine wesentlich konditionale Funktion ausüben ('wenn, falls'), wie fi. *ellä*, *eltei*, *jahka*, *jaksi*, *jolla*, *jols'*, *jolta*, *jonsa*, *jos*, *jossa*, *josta*, est. *as*, *es* und ihre lautlichen Entsprechungen in den übrigen ostseefinnischen Sprachen und Dialekten. Weniger häufig finden sich unter den aus entsprechenden Stämmen gebildeten Konjunktionen solche mit andersartigen Funktionen.

ОБРАЗЦЫ УРСЫГУРТСКОЙ РЕЧИ УДМУРТСКОГО ЯЗЫКА

И. Тараканов

Кафедра финно-угорских языков

Удмуртский язык относится к малоизученным языкам. До сих пор мы еще не имеем ни научной и исторической грамматики, ни достаточно научно разработанной орфографии и пунктуации. Особенно мало изучен удмуртский язык в диалектологическом отношении, хотя попытки описания того или иного диалекта удмуртского языка делались неоднократно. Из ранних исследователей удмуртских диалектов, обнаруживших определенный научный подход к регистрации или фиксации языковых фактов того или иного говора удмуртского языка, следует упомянуть фамилии финских и венгерских ученых Т. Г. Аминова, Ю. Вихмана и Б. Мункачи, которые своими публикациями образцов народной речи в конце XIX столетия положили начало практическому изучению удмуртских диалектов.

Более организованное изучение диалектов удмуртского языка начинается лишь в послереволюционное время с организацией Удмуртского научно-исследовательского института, в результате деятельности которого были диалектологически обследованы почти все удмуртские районы современной Удмуртской АССР отчасти Татарской, Башкирской республик и некоторые населенные пункты Кировской области. К сожалению, эти материалы не обработаны и лежат как сырой языковой материал в рукописном фонде Удмуртского научно-исследовательского института. Наконец, в 1955 году бывшей аспиранткой Института языкознания Академии наук СССР Т. И. Тепляшиной на материале одного из диалектов удмуртского языка была написана первая научная работа под названием «Тыловыйский диалект удмуртского языка» (диссертация, Москва, 1955).

Публикуемые ниже тексты относятся к бавлинскому диалекту удмуртского языка. Носители данного диалекта проживают на территории нынешнего Бавлинского района Татарской республики на самой ее границе с Башкирской АССР. По старому административному делению они входили в состав Бугульминского уезда Самарской губернии. Численность удмуртского населения

данного края не превышает 4—5 тысяч человек. Живут они в 11 отдельных удмуртских деревнях, из них в двух селениях живут смешанно с чувашским населением.

К этому же диалекту мы относим и говор купченеевских и казбаевских удмуртов, проживающих недалеко от основной массы удмуртов данного края на территории Ермакеевского района Башкирской АССР, ибо в их говоре почти нет никаких различий.

Местные жители в своих преданиях хранят еще воспоминания о том, что они относятся к племени Можга, Кибъя, Бигра и Пурга и что их прадеды переселились в данную местность более 300 лет тому назад из населенных пунктов Англаш (с. Алнаши), Кибъя, Пычас, Пурга и Можга, входящих в настоящее время в состав Алнашского, Пычасского, Мало-Пургинского и Можгинского районов Удмуртской республики. О племенном составе и первоначальном месте жительства удмуртов двух селений: Удмурт Ташлы и Пыкет (Измайлово), соблюдающих и по настоящее время свои древние языческие обряды; никаких более или менее достоверных сведений пока что найти нам не удалось. Из бытующих преданий нам известно лишь одно, что переселение относится к более позднему времени и что они не являются выходцами из упомянутых выше удмуртских племен. Этим, по-видимому, объясняются некоторые различия в говоре этих переселенцев.

Причиной, побудившей их покинуть свои родные, веками насиженные места, явились, по рассказам жителей, поиски свободных и наиболее плодородных земель. Отпочковавшись, таким образом, от основной массы удмуртского населения, данный переселенческий говор в течение более чем 3 столетий находился в окружении татарского и других народов. В этих условиях говор законсервировался, но не ассимилировался. В условиях иноязычного окружения он продолжает существовать и развиваться по своим внутренним законам. Говор является однородным в устах почти всех его носителей.

Фронтальному диалектологическому обследованию данный переселенческий говор пока еще не подвергся. Имеются лишь записи 34 частушек и одной сказки, сделанные венгерским ученым-лингвистом Б. Мункачи, относящиеся к периоду первой мировой войны. Объектом для записи послужил коренной житель упомянутой местности Николай Лукьянов, находившийся в то время в лагерях для военнопленных в Венгрии. Эти и другие материалы Мункачи по удмуртскому языку были обработаны после его смерти другим венгерским ученым, Д. Р. Фукеом, и опубликованы в 1952 году в Хельсинки под названием «Народные традиции и народная поэзия вотяков» (*Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken*, стр. 715).

Фольклорные записи Мункачи, сделанные с применением

научной транскрипции, за небольшими и незначительными погрешностями в основном правильно отражают языковые особенности песенного творчества удмуртов этого края.

Вновь публикуемые ниже тексты представляют собой образец повествовательной речи удмуртов урсыгуртского говора, на котором говорит наибольшая часть населения этой местности. Все 3 сказки записаны нами со слов малограмотной женщины Бибарисовой Анастасии Павловны, родившейся в 1908 году и постоянно проживающей в селе Покрово-Урустамак Бавлинского района Татарской АССР

Работа по изучению этой группы говоров проводилась нами в июле и августе 1956 года во время командировки, предоставленной нам Тартуским государственным университетом. Здесь публикуется лишь очень небольшая часть сделанных записей. Издание остального собранного нами материала — дело ближайших лет. Тексты даются в фонетической записи с переводом на русский язык. Ударение проставлено только в тех случаях, где оно падает не на последний слог.

vor no šaitan.

kîṭṣe ke no kunin kîk agai-vîñnos pe ulillam. vîñiz luškaskîsa kôt tîrnî pe, turtte, agajez — užasa. tabre vîñiz luškaskîñî koškem, noš agajez užasa baikîñî koškem. šures vîlišen agajezlî šaitan džîmem. — „kîṭṭî mîñiškot?“ — šue pe, šaitan. — „užasa baikîñî mîñiško,“ — šuem ta. — „ei, vištem,“ — šuem no šaitan, tališ šinze pottem. ta sebre mîñem-mîñem no šures kuza, odik tîpî dorî mînsa potem. sokî üi vîlem inî. so tîpî kak ras šaitannoslen lukaškon inîñiz vîlem. üjîn šaitannos lukaškillam no veraškîsa pe, puko. odigez pe, vera. „mon tunne odik piliš šinze potti. šo tin ta tîpî uliš ošmesin šinze miškiz ke, solen šinnošiz üštiškozi?“ sebre muket šaitan vera pe, inî: „odik bajarlen nîlîz više. so nîl burmoz sokî gîne, ku ke odik turlî turîmez bifasa, geršît džît soje terîk kotîrti ŧşîñatsa ke nuldizî“ pi tañî veraškemzes vañze kîlem. šaitannos üišor bere vañmiz koškillam. sebre ta pi tîpî dîlis vaškem no, tîpî doriš ošmesez šettîsa, mištiškem. sebre tîñze no šinnošiz solen üštiškillam. sebre ta pi bajar ez üftasa šettem no, tališ nîlze burmîtem. so ponna bajar nîlze solî kîşnolî šotem. soos tare tuž aibat ulnî kuškillam. sokî talen luškaskîsa baikîñî turttiš vîñiz lîktîsa potem ta dorî. agajezleš bailîkse addîza: — „kîñî ton baikit“ pe, šue. agajez veram. „tîñ otîñ tîpî vañ. so tîpîlen dîlaz üjîn zârni šoto,“ — šuem. vîñiz talî oskîsa, mešok baštem no,

üilî so tîpî dîle kölnî lîktem. tek zarîi sötomez vozmasa pe, puke ofîn. sebre üjîn das odik tşasjose ta tîpî dorî şaitanînos lîktillam no, veraşkîmî kuşkemzîleş azlo, kiñ ke övöl-a tatîñ şusa, kotîrak pe, ütfallaşkono luillam. sebre taje tîpî dîliş addillam no, kuktiz kutsa, üstratsa vaşkîtillam. sebre kulmon tîşkallam = tîşkallam no, sişsullosse jik pottîlîsa, keltillam. so ożî no tażî gurtaz bertsa vuem no, kîşnizejlî: „üştî.“ pe, şusa veram. şebre öżîit ulem no kulem. ożî užasa baikîmî koşkem murt baikem, luşkaşkîsa baikîmî turttiş murt baikîmte — kulem.

Petîr velikij.

vaşkala dîrja roşsijîñ vîlem petîr velikij kun. ok pol so surdeprogule potem vîlem. prostoi gîne pe, dişaşkem. surdişen olókîtşe saldaten puñiskem. — „ton mar tafi vetlişkot,“ — şuza duam saldatleş petîr velikij. sojiz. „duromi“ pe, şuem. petîr velikij no „duromi“ şuem. sebre petîr velikij pu dîlş tupsa üşkono karişkem. — „kîtiş tîl addim — ofî mînom aşmijos,“ — şuem so saldatlî. so kisişkîz butîlkajen vinaze muze ponem no, atiz pu dîle tubem. so kuspîñ ta prostoi saldat soleş muze keltem vinaze eżît gîne duiş pe. petîr velikij taje şödem ke no, nomîr no şuîmte. vaşkem beraz kîlemze no udem. pu dîlişen so tú-ż kidokiş tîl addem. tabre so tîl dorî mînillam taos. so razboiñikdoslen korkazî vîlem. ofî nokîfitiz no pe, pîrnî uk lu. sokî saldat kuima dîlti teftîsa pîrem no, puşkîtiz lîktîsa, kapkajez üstem. sebre sojos petîr velikijen kîknazî korka pîrillam. ofîn odik kîşnomurt no piñal gînek nîl pe, puko. soos iznî kurişkillam. ta korka kîk datašo vîlem. taosten tabre şijemzî potem no. kîşnomurtliş şijon duallam. — „milam nomîr şijonmî övöl,“ — şue taoslî kîşnomurt. ta kuðdem saldat tajin üno veraşkîsa ulîmte. saldat perovijak guraz üşkem. otis so żarîf karem tîloburdo sil addem, baştem no sije petîr velikijen azaz puktem sebre duateg jik şkapişkîzî vina pottem no, aibat gîne şiskillam. şijem-duem berazî izon inîti duallam. — „ti-ñ ofî serege izodi“ pe, şuiz taoslî kişnomurt. noş seregîñ vir gîne pe. soos ofî vîdillamte. korka figazî tubillam no, ofî iznî vîdillam. üişor bere razboiñikjos vit buş val vîlîñ bertsa pe, vuizî: atajez no ñuul pijez.

saldat izîmte, vañze kîldişkîsa killem. razboiñikjos korka pîrillam no, şijon kurnî kuşkillam. razboiñik kîşno. „şî-p!“ pe şue.

tiñ otin, korka tigin, olokittše murtdos vañ pe, šwe, soos guriš šijondes no šijizī. ataizī piti pijezi pe šuiz: „mīn ai, ōžīt užasa pīr.“ sojiz šumpotsa, sablaze baštisa pe, koškiz. tube gīnek vīlem baskitti, saldat dīrže tšogem no, — lobdītem no ležem. pijež kema ulemiš, razboinik kīketi pize ležem. saldat kīketiježliš no dīrže lobdītem; ōžīt ulsa, ta kuñmetize pize ležem. kuñmetize no pize saldat vijem, sere baddīnže, űuletize pize ležono kariškem — taizliš no dīrže saldat lobdītem. pijosīzlen bertimtezīlī paimīsa, aktīgaz ataizī atiz mīnem. taizleš no saldat dīrže lobdītem. tšukna izsa sultem berazī saldat petīr velikijlī vera: „tiñi, űškī, űjīn mon mar mīnda užai.“ korka figiš vaškīsa, taos kužo kīšnojēz razboinikdosliš bailīkses addītinī kosillam. solen nomīr karemez luimte ni — addītem bailīkse. otin sooslen űuldon sorokovoi bektejen zarhizī vīlem. so lešana oló mar no duno markejossī pe, vañ. ta saldat das val kītkem no, vañ duno arberijosses tīrsa, kun dorī nuem. ta razboiniklen nīlīž sokī šōrazī potsa, ībem no, dettīmte. saldat berīktiškīsa mīnem no, nīlez naganen īpsa asse vijem. bailīkse nuem berazī razboinik kīšno durtaz tīl dongem no, atiz no ottī džuam.

kun ta saldatez nagradīf karono luem. soje so armijis gurtaz ležem. sebre soje kotkītīn buš met sudozī, vinajen buš met šektalozī šusa vañ iñtije telegrammī pe, šotem. so berte iñi gurtaz. kītī gīnek uk pīr — vañ iñtījīn soje kunojez kať puñitalo, buš sudošektalo pe. pá-imem saldat. sebre odigeti noš kabake pīrem no, kuiddīsa, pograsa izem. soje petīr velikij todem no, doraz vaitītem. tšukna izsa sultem beraz paimem ta saldat. so kotīrīn medojos bižīlsa pe, vetlo, makmīrže pe, veškatizī. sere aibat gīne šudillam-vordilam soje. so noš kuiddem no, noš vītsa izem. ožī olókōña nunal orttītem so vakīte petīr velikij talis kīšnoze vainī ležem. kīšnojēz tu-ž darlī ule vīlem, disez nafar pe. ōfemzīlī uk pe oskī. — „uk mīniškī, — šwe. ma, mar šsa mon, darlī murt, kun dorī kunoje mīnom“ pe, šwe. kunlen medojosīz keltillamte soje, šōrazī nuillam. kun dorīn soje aibat diskuten dišallam, šudillam-vordillam, šektallam no, sebre kartez dorī pottillam. odigogzes adaīsa, paimillam taos. sebre kun taoslī kīk-kuñ bektejen zarhī šotem no, par val kītkīsa, gurtazī kelam. bertsā korkazes dūnmatsa puktillam, val, skal, īžjos baštillam, vozen-vozen tabei baštillam no, ali ke no, baikīsa, aibat gīnek ulo pe.

vaškala dīrja aslaz anajenīz ulem-vīlem odik kapfi vižjemges pi. sooslen vīlem kuñ skalzi. sooslī kidokīn ik ōvōl, šur šōrīn ulem odik bajar. solen no kuñ vīlem skalez. ok pol ta vištem addem gidīškīz kuñ mešogen kōzōnaje ošem zarñi. soje bajar vištemez kīzīktīron ponna ofī duri ponem vīlem. ta vištem pi šumpotsa bižza pīrem no anajez dorī, vera pe: „skallos zarñi sifallam“ — šue. so vakītīn bajar zarñize oktem no, so iñtije mešogdosaz kījet tīrsa keltem. kōña ke ulsa vištem potsa ūškem no, mešogdosīn kījet pe. tare vištem korkaz pīrem no, anajezlī vera pe: skallos zarñijez šijillam“ — šue. vištem kema malpaškīsa ulīmtē, kutem no odigze skalze vandem. sebre silze űuke nusa kuštem. atiz nunallī bīde skal šōi kotīriškīz zarñize taklanī pe, vetle. skalze tališ ofīn punijos šisa bītillam. kōña ke nunal ulsa, ta kīketize no skalze vandem. tabre, punijosleš skal šōi dorī lukaškemzes adāisa, ta sojosleš ukšo kurnī kuškem. punijos šīp pe, puko, uk pe veraško soin. — „nu tšukazelī dašalodī,“ — šuiz no pe, koškiz gurtaz. gurtaz bertsā ta kuñmetize no skalze vandem. — „šijele, mon tilledlī noš vai, — šue pe, punijoslī. — tó-lko tšukazelī ukšodī daš met luoz“ pe, šuiz. ta ūi kōlem no tšukna līktiz pe iñ punijosleš ukšo kurnī. — „nu, dašadīa mīnīm ukšo?“ — dua pe, vištem. noš punijos šīp pe, puko. talen vožez potem no, muziš bodī baštīsa, odigze punijez baštīrsa pe, koškiz. sojiz kīškamenīz miñtoje pe pīriz. ofīn kak ras lapfa ulīn gōršogen zarñi vatemīn vīlem. punī soje piñrtem no, zarñi lapfa ule kištiškem. sebre vištem gōrsogen zarñijez baštīsa, bazare koškem. otiš aslīz teber gīnek izī, anajezlī deremlī šetsī baštem. sebre noš vōi baštem no, šumpotsa pe, gurtaz berte iñi. sokī kyaž tualte vīlem, kezīt pe. bertīkīz ta šures duris piliškīlīsa bīrem mīrīkez addem. — „é-ei, kezīten tīnad īmdurjosīt piliškīlīsa bīrillam,“ — šuem no vištem, mīrīk piliškeme vōize vōiam.“ — dīrīt no, mugorīt no veť tīnat kopak golīš pe, šue. sebre mīrīklī bazariš baštem vil izīze izžatem, šetsijenīz mugorze biñem no, nomīrtek gurtaz bertem. anajez pe, gurtaz tīškaške iñ taje: „skallosiz okšorī veť ton aram karit,“ — šue. — „é-n kaigīr, anai, tig ōvōllī, vañmīz, as iñtijaz luoz,“ — šue vištem. sebre korkaškīz potsa, bajarleš skallosse ūllasa vajem no, aslaz gidaz pītsam. bajar taje sude šotem ta ponna. sude olókōña pol ōfsa no, uk pe mīn vištem. — „diše ōvōl mīnam ofī mīnnī,“ šue. sokī bajar aslaz diškutze dišatem no, sude baštīsa koškem taje. līktillam

iñ taos sude. sudda taosles: „marlî lîktidî taffî,“ — šuza dua_{pe} iñi. bai veram: „iñta vištēm mînam skallosmε gidaz pîtsam_{no}, aslam šusa mînîm uk šot ni.“ — „ožî-a“? — dua iñi sudda vištēmlēs. „-švōl, — šuε vištēm. — mînam kuñ skale val, soje kotkiñ tode, kuñez ik sojos mînam gidam. murtlen skalez murtlen gidaz uz lu,“ — šuεm. sudda taleš veramε kîldîskem_{no}, veram. „tañi_{pe}, šuε, talen dîraz feber gne šōd izî, pîdaz gîntulka, vîlaz aibat gne šuba. ton soje aslam šunî bîgatod-a?“ — „mînam so,“ — šuε bai. — „murtlen arberijez murt vîlîñ uk lu,“ — šuεm_{no} sudda, skallosîz vištēmlî keltem. ožî skalo_{no} luεm, askîz vîlze-pîdze_{no} dunmatem. Bajarez durake keltem.

* *
* *

ВОР И ЧЕРТ

В какой-то стране жили-были два брата. Младший брат хотел нажиться путем воровства, старший брат — работая. И вот (букв. потом) младший брат отправился заниматься воровством, а старший его брат отправился накапливать себе богатство своим честным трудом. Дорогой старшему навстречу попался черт и спрашивает: «Куда ты идешь?» — «Отправился нажить себе богатство своим честным трудом», — сказал он. «Эх дурак!» — сказал черт и выколол ему глаз. Он пошел дальше по дороге и пришел к одному дубу. Тогда была уже ночь. Он забрался на этот дуб и решил там переночевать. К этому дубу по ночам, оказывается, собирались черти. И вот ночью они собрались сюда и начали между собой беседовать. Один из них говорит: «Я сегодня выколол одному парню глаза. Если он умоется в этом роднике, что находится здесь, под дубом, его глаза откроются». Потом другой черт начал рассказывать: «У одного боярина больна дочь. Она поправится лишь в том случае, если, собрав определенные травы, люди будут их жечь в троицу вечером вокруг церкви». Парень все это подслушал. После полуночи черти все разошлись. Он слез с дуба и, разыскав там родник, умылся. И действительно, глаза его потом раскрылись. Затем этот парень разыскал того боярина и вылечил его дочь. За это боярин отдал ему свою дочь в жены. Теперь они стали жить хорошо. Однажды (досл. тогда) к ним явился младший его брат, который хотел было нажить себе богатство путем воровства. Увидев богатство брата, он спрашивает его: «Как ты разбогател?» Брат отвечает: «Вон там есть дуб, там ночью дают золото». Младший брат поверил этому, взял мешок и на ночь пошел туда (досл. на дуб) переночевать. Сидит там и ждет, когда ему дадут золото. Потом, около одиннадцати

часов, к этому дубу опять собрались черти и, прежде чем приступить к беседе, решили осмотреть место, нет ли вокруг кого-нибудь постороннего. Затем они заметили его, сидящего на дубе, и, схватив за ноги, спустили на землю. Потом досмерти избили, даже кишки у него вышли наружу, и оставили там. Он кое-как добрался до дому и говорит своей жене: «Откро-ой!» Потом через некоторое время умер. Так, человек, который отправился наживать себе богатство своим честным трудом — разбогател, а тот, который хотел обогатиться воровским путем — нашел себе смерть (букв. не разбогател, умер).

* *
*

ПЕТР ВЕЛИКИЙ

В древности в России жил царь Петр Великий. Однажды он вышел на прогулку в лес. Простенько был одет. В лесу встретился он с каким-то солдатом. — «Ты что здесь гуляешь (букв. ходишь)», — спрашивает солдата Петр Великий. Тот отвечает, что заблудился. Петр Великий также говорит о себе, что и он заблудился. Потом Петр Великий решил подняться на дерево и посмотреть вокруг. — «Откуда увидим огонек, туда и отправимся», — сказал он солдату. Вынув из кармана бутылку вина, положил он на землю и сам поднялся на дерево. Пока он поднимался на дерево, солдат взял вино, оставленное Петром (им) на земле, и немного выпил. Петр Великий заметил это, но ничего не сказал. Спустившись угостил его и остальным. Когда он был на дереве, вдалеке увидел огонек. Потом они отправились к этому огоньку. Там оказался дом разбойников. Но они никак не могут попасть туда. Тогда солдат забрался через забор, подошел изнутри к калитке и открыл. Затем они вместе с Петром Великим зашли в дом. Там сидели одна женщина и молоденькая девушка. Они попросились там переночевать. Дом этот был двухэтажный. Им захотелось покушать, и они попросили у женщины чего-нибудь поесть. — «У нас нечего есть», — отвечает им женщина. Пьяный солдат с ней много разговаривать не стал. Вначале солдат заглянул в печь. Там он увидел жареное мясо дичи. Взял его и поставил перед Петром Великим. Затем без всякого разрешения достал из комода (шкафа) вино и они хорошо поели. После того, как они поели, спросили (место) где можно будет им поспать. — «Вон там, в углу будете спать», — сказала женщина. А угол весь был в крови. Они туда не легли. Забрались на чердак и легли (спать). После полуночи на 5 лошадях верхом явились разбойники: отец и четверо его сыновей. Солдат не спал, он лежал и все подслушал.

Разбойники зашли в дом и попросили поесть. — «Ти-и-ше!» — говорит жена разбойника. — «Вон там, на чердаке, есть какие-то люди, они покушали из печи и ваш ужин». Отец приказал своему младшему сыну: «Сходи-ка немного поработай». Тот с радостью взял свою саблю и пошел. Когда он поднимался по лестнице, солдат отрубил ему голову. Видя, что сын долго не идет, разбойник посылает второго сына. Солдат отрубил голову и второму. Немного погодя он посылает третьего своего сына. Солдат убил и третьего. Потом он решил послать и старшего — четвертого сына. И у этого голова полетела под саблей солдата. Удивившись, что сыновья не возвращаются, наконец, отец (он) пошел сам. И у этого голова полетела. Утром, когда проснулись, солдат говорит Петру Великому: «Посмотрите, сколько я за ночь поработал.» Потом они спустились с чердака и попросили хозяйку, чтобы она показала все богатство разбойников. Ей нечего было делать — показала свое богатство. Там у них оказалось в 40 сорокалитровых (сороковых) бочках золото, кроме того, всевозможные другие драгоценные вещи. Солдат запряг в телегу десять лошадей, нагрузил все драгоценности (дорогое имущество) и повез к царю. В это время дочь разбойника вышла за ними и выстрелила, но промахнулась (не попала). Солдат подошел к ней и выстрелом из нагана убил девушку. После того, как только увезли их богатство, жена разбойника подожгла свое имение и сама там сгорела.

Царь решил вознаградить солдата. Он его отпустил из армии домой. Потом по всей своей стране сообщил телеграммой, чтобы солдата, куда бы не заходил, накормили и напоили бесплатно. Вот он уже идет домой. Куда только не заходит — везде встречают его как гостя, накормят и угощают бесплатно. Удивился солдат. Затем он зашел в кабак и напился там, свалился с ног и там же заснул. Об этом узнал Петр Великий и приказал привезти его обратно к себе. Утром солдат проснулся и удивляется: вокруг него бегают слуги, напоили его вином и накормили как следует. Он опять опьянел и заснул. Так он провел несколько дней. В это время Петр Великий послал людей привезти его жену. Жена этого солдата жила очень бедно и была одета очень плохо. Она не поверила тому, что ее приглашают к царю, и говорит: «Не поеду. С чего же я, бедный человек, должна поехать в гости к царю». Слуги царя все равно не оставили ее, забрали с собой. В царском дворе ее одели в хорошие одежды, угостили, накормили-напоили, затем вывели к мужу. Увидя друг друга, они удивились. Потом царь им дал золота в двух или трех бочках, запряг пару добрых лошадей и отправил домой. Приехав, супруги обновили себе дом, купили лошадь, корову, овец, несколько возов пшеницы и живут-поживают и по сей день в богатстве.

* *
*

ЮНОША-ДУРАК И БОЯРИН

В далеком прошлом жил-был один придурковатый юноша со своей матерью. Имели они трёх коров. Недалеко от них, за речкой жил один боярин. Он тоже держал 3 коров. Однажды этот придурковатый юноша увидел в своем хлеву три мешка золота, висящего на балке. Это золото, оказывается, боярин туда повесил, чтобы подзадорить дурачка. Дурачок с радостью прибежал к матери и говорит, что в хлеву вместо навоза появилось золото. Тем временем боярин убрал золото и мешки заполнил навозом. Через некоторое время дурачок выходит из дому и видит: в мешке один навоз. Теперь дурачок заходит к матери и говорит, что коровы съели золото. Недолго думая, дурачок взял да зарезал одну корову. Затем мясо выбросил в овраг. Сам каждый день ходит туда присматривать, не появилось ли там золото. Мясо коровы там съели собаки. Через несколько дней он зарезал и вторую корову. Он видит, что к его мясу собирается много собак и начал у них просить деньги. Собаки молчат, не разговаривают с ним. — «Ну, к завтрашнему дню приготовьте!» — сказал он и отправился домой. Придя домой, он зарезал и третью корову. — «Кушайте, я вам еще привез мяса, — говорит дурак собакам. — Только к завтрашнему дню, чтобы деньги были готовы!» Он переночевал и утром приходит просить денег у собак. — «Ну, приготовили мне деньги?» — спрашивает дурак. А собаки молчат. Он рассердился, взял из-под ног палку и начал гнать одну из собак. С испугу та забралась в баню. Оказалось, туда кто-то под лавку в горшке запрятал золото. Собака задела его, горшок свалился и золото рассыпалось под лавочкой. Дурачок взял золото вместе с горшком и направился на базар. Там он купил себе красивую шапку, матери купил ситец для платья и еще купил масло. Затем с радостью отправился домой. Тогда была зима, на улице было холодно. Когда он возвращался домой, у дороги увидел весь потрескавшийся пенек. — «Э-э-й, от холода у тебя и губки совсем потрескались», — говорит дурак пеньку и трещины намазал маслом. — «И голова и все тело твое совсем голые», — говорит. Затем дурак надел на пенек купленную на базаре новую шапку, закутал его ситцем и приехал домой с пустыми руками (досл. без ничего). Мать начала его ругать: «Ведь напрасно ты загубил коров». — «Не горюй, ты, мама, из-за пустяка, все будет на своем месте», — говорит дурак. Потом он вышел из дому, пригнал боярские коровы к себе и закрыл их в свой хлев. Боярин отдал его за это под суд. Несмотря на то, что тот несколько раз уже звал его на суд, не едет дурак. «Одежды у меня нет поехать туда», — отвечает он. Тогда боярин отдал ему свою одежду и повез на суд. Вот они приехали к судье. Судья спрашивает их, по какому делу они к нему явились? Богач говорит судье: «Вот этот дурак пригнал моих коров к себе и говорит, что они принадлежат ему и не хо-

чет отдавать. Потом судья спрашивает дурака: «Так что ли?» — «Нет, — говорит дурак, — у меня 3 коровы, это знают все, и все они у меня в хлеву у себя. Чужая корова в чужом дворе не будет». Послушал судья его ответ и сказал: «Вот, — говорит он боярину, — у него на голове хорошая шапка, на ногах валенки, на плечах хорошенькая шуба. Ты бы смог сказать, что они принадлежат тебе?» — «Они мои», — отвечает богач. Тогда судья ему сказал: «Чужая вещь на плечах другого никак быть не может» и оставил коров дураку. Так дурак и с коровами стал, и оделся. Боярина оставил в дураках.

VADJALASTE RAHVALAULUDEST

Prof., filoloogiatead. dr. P. Ariste

Soome-ugri keelte kateeder

Eesti keelele on kõige lähem sugulaskeel praegu hääbumisel olev vadja keel. Kirdepoolne eestlane ja vadjalane võivad teineteisest üsna hästi aru saada. Leningradi oblasti Kingissepa rajoonis leidub veel vaid mõnikümmend vanakest, kes vadja keelt oskavad. Nende viimaste vadjalaste keele uurimisele pööratakse meil suurt tähelepanu, sest eesti keele ajaloo uurimisele on vadja keel oma konservatiivsete vormidega õige tähtsaks allikaks, kust saab palju tuge eesti foneetika ja morfoloogia arenemisteede selgitamiseks.

Ka vadjalaste rahvalooming on õige lähedane eestlaste rahvaloomingule. Eriti lähedased on vadja rahvalaulud, mille kohta tahetakse allpool veidi sõna võtta, sest nende üle on paljugi vaieldud.

Soome folklorist V Salminen oma uurimuses omaaegse Lääne-Ingeri, s. o. Leningradi oblasti Kingissepa rajooni pulmalauludest¹ on tulnud veendele, et vadjalastel on omapäraseid rahvalaule, eriti just pulmalaule, mida ei tunne läänemere keeli kõnelevad naabrid eestlased, soomlased, isurid. Edasi on V. Salminen osutanud, et nendes külades, kus omal ajal on kõneldud vadja keelt, aga hiljem on rahvas omandanud isuri keele, on isureil siiski vadjalastega ühiseid laule. See asjaolu näitavat, et isurid on vadjalastelt laule üle võtnud. Vadjalased olevat olnud õige laulurikas rahvas, kelle loomingu on siirdunud naabritele isuritele.

Et vadjalased on tõesti olnud laulurikas rahvas, seda on võidud nentida veel kümmekond aastat tagasi. Nõnda leidis 1947. aastal, kui vadja keele kõnelejate arv ei küündinud enam sajanigi, ometi selline laulik, kellelt võidi kirja panna paar tuhat värssi vanu regivärsse.

Vadjalaste omapärast laulurepertuaari pole siiski tahetud tunnustada. Oma aja suurim soome rahvalaulude uurija K. Krohn

¹ V. Salminen, Länsi-Inkerin häärnunot, Helsinki 1907, lk. 415.

ei uskunud V Salmineni töö tulemusi ning asus omaltki poolt vadjalastelt kirjapandud rahvalaulude analüüsimisele. Ühes «Kalevalat» käsitlevas töös on K. Krohnilt eri peatükk sellest, kas vadjalastel on tõepoolest olemas omapärast luulet («Onko vatjalaisilla omintakeista runoutta?»).² Olles käsitlenud mõningaid vadja rahvalaulude värse, tuleb K. Krohn vastupidisele otsusele. Tema arvates olevat kõigil vadja rahvalauludel otseseid vasteid kas isurite, soomlaste või eestlaste laulude hulgas. Polevat üldse selliseid laule, mis oleksid tüüpiliselt omased just vadjalastele. K. Krohni arvates on eriti suur olnud isurite mõju vadjalaste rahvalaulude repertuaari kujunemisel. Ilmseid jälgi olevat vadja lauludesse jätnud eestlasedki, kellega vadjalastel on alati olnud kokkupuuteid.

K. Krohni arvamuse tõukel asus V Salminen uuesti vadja rahvalaule põhjalikult analüüsima. Töö tulemusena ilmus monograafiline «Uurimus vadja laulude algupärast».³ Selles uurimuses on V. Salminen käsitlenud kõiki teada olevaid vadja rahvalaule. Iga laulu on vaadeldud sellelt seisukohalt, kas tal on vastavusi isuri, soome ja eesti laulude hulgas või ei ole. Lõppkokkuvõttes väidab V Salminen, et vadjalaste ja isurite pulmalaulud erinevad märgatavalt Leningradi oblasti soomlaste lauludest. Need erinevad sedavõrd ka karjalaste ja eestlaste lauludest, et pole võimalik arvata, nagu oleks viimaste sajandite jooksul kulgenud vadjalaste ja isurite kaudu laule läänest itta ja idast läände. Vadjalaste ala on olnud koht, kus olevat tekkinud laule ja kust need olevat levinud naabritelegi. V Salminen on esitanud terve rea pulma-, peo-, kiige-, töö- ning jutustavaidki laule, mis olevat puhtvadjalised.

Seega siis on läänemerelaste rahvalaulude tuntud uurijate poolt esitatud kaks vastukäivat arvamust vadjalaste rahvalaulude algupära kohta. Ühelt poolt näidatakse, et sel väikerahval on omi laule, teiselt poolt eitatakse nende olemasolu täiesti.

Niisuguste otse vastukäivate oletuste tekkimise on põhjustanud asjaolu, et uurijad olid vaadelnud vadja rahvalaule üksnes lauludena, polnud aga üldse jälginud, missugustes tingimustes vadja laulikud ja pulmakaasitajad oma laule esitasid ja missugused kokkupuuted võisid olla vadja, isuri, eesti ja soome laulikute vahel nende eneste andmeil.

Vadja rahvalaulud, mis olid 1928. aastani kirja pandud, on V Salminen publitseerinud soome vanade runode suurväljaandes.⁴ Neile lauludele ei ole ei kirjapanijate ega väljaandja poolt lisatud peaaegu mittemingisuguseid märkmeid sellest, missuguses keskkonnas laule on ette kantud. Ei ole midagi teada ka laulikuist endist. Pole teada, kellelt laulikud on oma repertuaari

² K. Krohn, Kalevalankysymyksiä, Helsinki 1919, lk. 133—150.

³ V. Salminen, Tutkimus vatjalaisten runojen alkuperästä, Helsinki 1929.

⁴ Suomen kansan vanhat runot IV 3, Helsinki 1928. Ilmunud ka äratrükina «Vatjalaiset runot», Helsinki 1928.

õppinud. Kaugelt suurema osa vadja laule olid kirja pannud soomlased. Mõõdunud sajandil ning käesoleva sajandi alguses oli rahvalaulude kirjapanek puhtal kujul formalistlik. Laul pandi kirja, kuid ei tuntud huvi selle vastu, missugune ülesanne oli asjaomasel laulul selles ühiskonnas, kus laul elas, kus seda esitati, kus laulusõnal oli mõju. Ainsaks erandiks vadja laulude suhtes on V Alava poolt kogutud pulmalaulud, mis on seostatud pulmakommetega.⁵ Ent V Alavagi pole toonud kuigi palju andmeid laulikute kohta. Tähelepandav osa laule on kirja pandud laulik Anna Ivanovnalt, kellest teame üksnes seda, et ta on osanud ka soome keelt ja teeninud Kattilal soome pastori juures.

Pärast V Salmineni poolt avaldatud «Vatjalaiset runot» ilmumist on vadja rahvalaule kogunud ning välja andnud Leningradi uurija J. J. Lensu. Seegi uurija ei ole laulutekstidele lisanud mingisuguseid kommentaare.⁶ Kommentaare pole ka äsja avaldatud D. E. D. Europaeuse 1853. aastal kogutud lauludel.⁷ Vadja muistendid, muinasjutud ja naljandid osutavad, et vadja rahvas on olnud õige tähtsaks teemastiku vahendajaks eestlaste, isurite, venelaste ning kaugemalgi asuvate soomlaste ja karjalaste vahel. Vadja keel näitab, et sel on läänes olnud tihedaid kokkupuuteid eesti keelega ning otseses naabruses eriti isuri, kuid ka soome keelega. Vadjalastel ja isuritel on olnud sama etnograafiline kultuur. Mõlemad rahvad on ju asunud sajandeid samades poliitilistes, majanduslikes, usundlikes ja kultuurilistes tingimustes. Seega on kõigiti usutav, et vadja ja isuri laulude repertuaaris võib olla ühist, liiatigi, et mõlemad keeled on teineteisele lähedased. Allakirjutanul on olnud juhust kuulda, kuidas isur ja vadjalane on omavahel juttu ajanud kumbki omas keeles.

Allakirjutanu on aastate jooksul puutunud kokku viimaste vadja keele oskajatega. Nende hulgas on olnud mitu sellist isikut, kes on olnud head muinasjuttude vestjad ja kes on teadnud vanu laule. Kaks vadja eidekest olid otse laulikud, kes teadsid ka üksikasjaliselt jutustada eri seikadest, millal üht või teist laulu esitati. Neilt kahelt laulikult on siis olnud võimalik kirja panna sedagi, kuidas vadja laulud on võinud rännata naabritele ja vastupidi, naabrite laulud vadjalastele.

Üks neist laulikuist, Kattila (vene keeles Котлы) ala Lempola külas elanud eideke Solo Kuzmina, võis iga laulu kohta täpselt seletada, missugusel juhul laulu oli lauldud, kus laul oli kuulnud, kes oli selle esitanud jne. Solo väitis, millega ühinesid muudki vadjalased, et ühelgi teisel rahval polnud praeguses Kingissepa rajoonis nõnda täielikke ja erineva sisuga pulmalaule kui vadjalastel. Vadja pulmalaulude esitajad — *kāzikon* — olid käinud

⁵ V Alava, *Vatjalaisia häätäpoja. Vähäisiä kirjelmiä XVII*, Helsinki 1908.

⁶ Я. Я. Ленсу, *Материалы по говорам води. Западно-финский сборник*, Ленинград, 1930, lk. 201 jj-d.

⁷ S. H a l t s o n e n, *Runoretki Inkeriin v. 1853. Lisätietoja D. E. D. Europæuksen runonkeruun historiaan. Suomi 107: 4*, Helsinki 1957.

laulmas isurite ning soomlastegi pulmades, kus esineti omas keeles. Mõnd kuulsat vadja kaasitajat oli pulmade perioodil — sügisel ja kevadel enne suurt paastu — sõidutatud pulmast pulma Narva jõest Soikkola (Soikino) poolsaareni. Sologi oli olnud kaasitajaks niihästi vadjalaste eneste kui ka isurite ja soomlaste pulmades. Pulmades oli olnud juhtumeid, kus vadja kaasitajale lauldi vastu soome või isuri keeles. Just pulmades olid isurid ja soomlased tutvunud vadja lauludega ja neid õppinud. Solo kahetses, et vadjalastel polnud niisuguseid uhkeid tähtpäevalaule, nagu oli olnud soomlastel. Lempola külas eneseski olid vadjalased õppinud soome laule ja neid koos soomlastega laulnud lihavõtte, jaanipäeva või jõulude ajal. Jõulust kolmekuningani olid *svädgav*. Siis käidi maskeeritult talust tallu nagu meil mardi- ja kadri-sandiks, lauldi ja koguti ande. Kui tuldi soomlase majja, lauldi soome keeles, venelase talus lauldi vene keeles. Solo jutustas sedagi, et vadjalased olid Narvas ja Narva ümbruses õppinud eesti laule. Narva oli vanast ajast vadjalaste peamiseks kaubalinnaks, kus käidi müümas ja ostmas. Kui Narva asutati vabrikud, läks vadja noori neisse tööle. Suur osa Jõepära (vene keeles Краколье) tüdrukuid oli olnud mõnd aega Narvas teenimas, et veidi raha koguda. Ka Solo ise oli eestlastega kokku puutunud ning eesti laule õppinud. Need regivärsid, mis Solo esitas eesti lauludena, olid aga keelelt siiski palju enam vadja- kui eestikeelsed. Solo oli seega käinud sama teed, mida olid käinud teisedki vadja laulikud. Ta oli nimelt sugulaskeeles kuulnud laulud transponeerinud vadja keelde niihästi foneetiliselt kui ka morfoloogiliselt. Sõnavaras oli vaid alles mõningaid tüüpiliselt eesti sõnu. Peab arvama, et laulude vadjastumise protsess on toimunud üldse samm-sammult. Kui eesti või isuri laul oli sattunud vadja laulikute suhu, muutus see seda vadjapärasemaks, mida enam ta edasi rändas, nõnda et mõne sugupõlve järel oli laul muutunud täiesti vadjapäraseks.

1947. aasta suvel kohtas allakirjutanu Luuga jõe ääres Kukkusi külas Jõepäral sündinud ning elanud vadja eeslauljat (*э́лтлаула́жа*) Matjo Gerassimovat. See väga intelligentne 66-aastane naine teadis õige palju vadja rahvalaule, mida ta nimetas *virred* (ainsus *virsi*). Matjo võis samuti üksikasjaliselt seletada, kuidas tema noorpõlves vadja rahvalaul oli levinud. Vadjalased olid omi laule esitanud isuritele ja isurid omi taas vadjalastele. Vadja ja isuri laule peeti otsekui samadeks lauludeks, millel oli vaid keelelisi erinevusi. Kui vadjalased kuulsid isurilt uue laulu, õppisid nad selle ära ja kordasid seda juba omas keeles. Samuti olevat toiminud isuridki, kui nad kuulsid uue vadja laulu. Vanade laulude nimetuski on mõlemal rahval sama. Isuri keeles on vanad laulud *verred* (ainsus *verzi*).

Matjogi kinnitas, et vadja *kāzikod* olid käinud laulmas ka isurite ja soomlaste pulmades. Ta ise oli olnud kaasitamas õige

mitmes kohas Luuga jõe mail ning Soikkola poolsaarel. Polnud haruldane seegi nähtus, mida mainis juba eelmine laulik Solo, et kaasitajad laulsid eri keeltes. Pulmakommete täitmist selline mitmekeelsus ei häirinud, sest oldi harjutud üksteisest aru saama.

Matjolt kirjapandud laulude keel on eri lauludes erisugune. On laule kõige korrektsemas vadja keeles, kuid on ka selliseid, mis keelelt on õigegi isuripärased, eriti mõned lüro-epilised laulud. Toodagu heas vadja keeles laulu näitena järgmine laul, milles esinevad isuripärased sõnad on sõrendatud.

*tšäko kukku, mā kumizi,
lintu лавло, lehto ләкку
sisave pani pajuz.
miä vä küntelin kujala,
seisozin seinä verüez,
ajattelin addā pällä,
kummā on senat pareped,
kummā tšeli on kerkiäpi,
kummā laulu lätuizempi.
tšagō tšeli on kerkiäpi,
linnä laulu on lätuizempi,
sisavā senat pareped.
miä peimizin peļļēsē,
panin pajjā sezļāsē,
menin miä tšülä kujalē,
tšehtšezä einä-aigalē,
parāļļē paissēļļē.
algin tšakonņe kukkua,
sisavenņe sirkuteļļa.
vīzaz vahti vīlō nalta,
kavala katosē nalta:
«tämä on елли еppiza,
seiznu on seppijē pajaz,
sepā pajā on paukuteļļu,
sepā pihtijā on piellü,
vasaroit on vaņkuteļļu.»
miä vaiten vassaglin:
«em miä елли еppiza,
seiznu seppijē pajaz,
sepā pajā em paukuteļļu,
sepā pihtijā em piellü,
vasaroit en vaņkuteļļu.
miä еppizin orjuēz,
panin pähe pikūēz.
perennain pahataraine,
ize ilkiä näköine,
vei piģā peļļō päļē,*

Kägu kukkus, maa kumises,
lind laulis, leht kiikus,
sisask laksutas (pani) pajus.
Mina vaid kuulasin tänaval,
seisin seinä veeres,
mõtlesin aia peal,
kummal on sõnad paremad,
kumma keel on kergem,
kumma laul on ladusam.
Käo keel on kergem,
linnu laul on ladusam,
sisaski sõnad on paremad.
Mina põimisin põllesse,
panin särgi hõlmasse,
läksin ma küla tänavale,
kesksuve heinaajale,
parimale (päeva)paistele.
Hakkasin käona kukkuma,
sisaskina laksutama.
Tark vahtis viilu alt;
kaval katuse alt:
«Tema on olnud õppimas (õpis),
seisnud on seppade pajas,
sepa paja on paugutlenud,
sepa pihte on pidanud,
vasaraid on vangutlenud.»
Mina vaid vastasin:
«Ei ma olnud õpis,
seisnud seppade pajas,
sepa paja ei paugutlenud,
sepa pihte ei pidanud,
vasaraid ei vangutlenud.
Mina õppisin orjuses,
panin pähe piigapõlves.
Perenaine pahatavane,
ise ilgenäoline,
viis piiga põllu peale,

satto särene sargale,
epetti pika:
«tē tūtā koko tšajellä,
vänä hartija vājellä» jne.

saatis suurele sarale,
õpetas piigat:
«Tee tööd kogu käega,
vääna õlgade väega.»

Laulus on paar isuri sõna, kuid need isuri sõnad on olnud harilikud Jõepära küla igapäevases vadja kõnekeeleski, nagu vadja keeles on üldse päris ohtrasti isuri laensõnu. See vadja laul on usutavasti siiski isuritelt õpitud. Vadja keeles on *k* muutunud eesvokaalide ees *tš*-ks. Mõne värsi puhul võib konstateerida, et neis on algselt alliteratsiooni nõuetest lähtudes pidanud sõna alguses olema *k*, nagu on asjaomastes sõnades isuri keeles, mitte aga *tš*. Võrreldagu selleks selliseid värsse, nagu *kummā tšēli on kerkiäpi* 'kumma keel on kergem'; *tē tūtā koko tšajellä* 'tee tööd kogu käega' Isuri keeles kõlaksid vastavad värsid *kumman kēli on kerkiämbi* ja *tē tōpä kogo käellä*.

Kui aga võtta vaatlusele sama lauliku mõni teine *virsi*, võib selguda, et see on sõnavaralt tunduvalt isuripärasem, nagu näiteks laul «Kojjoiza poja kosjakäigust».

*ignatti kajoiza koirā
meni konnuata kossī
konnu korjei tūtōloi,
kalanimī neito loi,
kaksin kassoin hartioilla,
kolmi koittana selässä.
neito vaiṭe vastaeli:
«on siḷ naineṅ enne naitu,
on siḷentine emäntä.
tapa naineṅ enne naitu!»
ignatti kajoiza koirā
johsi jōksunna kottō,
nīn sannō naizelē:
«kadrina koti kanaineṅ,
elinä pühä emäntä,
lämmitä metoineṅ sauna
metoizilla halkoloilla,
pessū puhtaksi
hibjolē hēnokkaiissa
kaglalē kaunikkaissa.
tuep surma suntimetṭe,*

*kalmē avvā kaiveṅmetṭe.»
ignatti kajoiza koirā
johsi saunā uhsiloilē
leikkas pä naizelata,
niku nätid nagrelata,*

Ignatti Kajoiza koer
läks Konnult kosima,
Konnu toredaid tüdrukuid,
Kalaneeme neidusid,
kaks palmikut õlal,
kolm kuube seljas.
Neiu vaid vastas:
«On sul naine enne naidud,
on sul endine emand.
Tapa naine enne naidud!»
Ignatti Kajoiza koer
jooksis joostes koju,
nii ütleb naisele:
«Kadrina kodu-kanake,
Elinä püha emand,
küta mesine saun
mesiste halgudega,
pese end puhtaks,
ihu poolest õrnaks,
kaela poolest kauniks.
Tuleb surm mõistmata
(sundimata),
kalm haua kaevamata.»
Ignatti Kajoiza koer
jooksis sauna ustele,
lõikas pea naiselt
nagu pealsed naerilt,

niku kannolta kapusa.
lahzed itkevad emüttä,
tuzotelā tütijaissa
«oi minā lapseni d o m a d,
elkā itkegā emüttä,
tuzotelkā tütijaissa.
tätte tōp teize māmā,
teize māmā vėl parepā,
vittä kütta vīsāpā,
kahta kelmia kerkāpā.»
vanep tüttö vassaeli:
«et siä tō meile emüttä.
siä tōd naize enelez,
meile vitsā vinguttajā,
nahkarōzgā napsuttajā,
näteliz lūb vijjed vitsad,
a kūs kahet tšūmmened.»

nagu juurelt kapsa.
 Lapsed itkevad emakest,
 leinavad kiigutajat.
 «Oh mu lapsed omased,
 ärge nutke emakest,
 leinake kiigutajat.
 Taat toob teise ema,
 teise ema veel parema,
 viis, kuus korda targema,
 kaks, kolm korda kõrgema.»
 Vanem tütar vastas:
 «Ei sa too meile emakest.
 Sa tood naise enesele,
 meile vitsa vingutaja,
 nahkpiitsa napsutaja,
 nädalas lööb viied vitsad,
 aga kuus kahedkümmend.

Keele järgi otsustades on kõigiti usutav, et selle laulu on vadja laulik õppinud isureilt. Eriti laulu algus on tugevasti isuri-pärane. Laulik pole aga leppinud sellega, et ta vadjalasena oleks laulnud isuri laulu täiesti isuri keeles, vaid ta on laulu hakanud oma keelde tõlkima. Nõnda on muidugi teinud teisedki laulikud. Ühest sugulaskeelest laulu teise sugulaskeelde transponeerimise protsess on sarnane selle tavalise transponeerimisega, mis toimub sama keele eri murrete vahel. Allakirjutanu on võinud omal ajal tähele panna, kuidas vanaema luges Tartu-Maarja murrakus lastelaulu: *Liiri lõõri, lõoke, kos su kulla pesake? — Tare takan tamme otsan.* Sama vanaema tütar ütles selle laulu alguse sõnadega: *Liiri lõõri, lõoke, kos su kulla pesake? — Tare taga tamme otsas.* Tütrelapsel olid aga värsid: *Liiri lõõri, lõoke, kus su kulla pesake? — Maja taga tamme otsas.*

Matjo Gerassimovalt kirjapandud laulude enamik, eriti aga just pulmalaulud, on ilma igasuguse isuri keele mõjuta. Toodagu näiteks algusosa laulust «Oma küla kiitus»:

tšülässāni, lidnassani,
mā parāssa paikassani,
pantu paikale üvälle,
sui sunāsē merēsē,
pāi päivā ņezuttšī.
tšelā on lidnā itšāve,
se tulko medde tsülā,
sin ezrad ešetā,
sin kagrat kaupotā,
rüttšed lunasetā.
rütz vakke ühesā rublā,

Minu külast, mu linnast,
 mu maa kõige paremast kohast,
 pandud on heale kohale,
 suuga sulasse merre,
 peaga päevatõusu.
 Kes igatseb linna,
 see tulgu meie külla.
 Siin odrad ostetakse,
 siin kaerad kaubeldakse,
 rukkid lunastatakse.
 Rukki vakk üheksa rubla,

kagra-vakke kaks rublā.
kasseņ on elli enne tsülā,
enne tsülā, egle tsülā.

kaera vakk kaks rubla.
Siin on olnud enne küla,
enne küla, eile küla.

Mitte üksnes kahelt siin mainitud laulikult, vaid muiltki vadjalastelt on pandud kirja keelelt erisuguseid laule. On laule täiesti ehtsas vadja keeles ning on selliseid, millest isuri keel paistab läbi. See fakt osutab, et vadja laulikud on esitanud laule, mis olid tekkinud vadjalaste eneste keskel, kui ka laule, mis olid sündinud isurite alal ning sealt vadjalastele siirdunud. Asjaomased suhted kehtivad ühtlasi ka isuri laulude kohta. Isuritel on nimelt niisuguseid laule, milles on ilmseid vadja keele jälgi, ja niisuguseid, millel pole midagi ühist vadja keelega. Seega on tolgi rahval puhtakujulist loomingut ning seda, mis on vadjalastelt üle võetud. Vadjalaste ja isurite alal on omal ajal valitsenud omapäraseid rahvalaulude esinemisjuhud. Sel alal pole rahvalaul olnud sedavõrd rahvuslik kui territoriaalne. Kuigi laule esitati kahes eri keeles, olid need praeguse Leningradi oblasti loodeosas kahe läänemere keeli kõneleva rahva ühisteks lauludeks. Oli kujunenud ühine vadja ja isuri laulurepertuaar.

Omal ajal on eestlased ja vadjalased olnud otsesed naabrid, keda teineteisest lahutas üksnes Narva jõgi. Et vadja ja eesti keel on omavahel eriti lähedased ja on varem olnud veelgi lähedasemad, siis on kõigiti usutav, et vastastikune laulurepertuaari õppimine nendegi kahe rahva vahel on omal ajal olnud üsna elav. Eesti ja vadja rahvalaulude omavahelisi suhteid pole aga senini uuritud. Mis puutub eesti ja vadja regivärsside keelesse, siis võib kahtlemata väita, et mõlemal pool on ohtrasti ühiseid vanu jooni, eriti just morfoloogias.

«Kalevalas» on ohtrasti episoodide, mis on tuntud mitmetel läänemere rahvastel — eestlastel, isuritel, soomlastel ja karjalastel. Vadjalastelt poldud otseseid «Kalevala» regivärse kirja pandud. Arvati, et see rahvas polegi sellesisulisi laule tundnud. See asjaolu pidi omaltpoolt tõendama, nagu poleks vadjalastel mingit osa läänemerelaste ühises rahvaloomingus.⁸ Vadja rahvalaule õigesti analüüsisvas monograafias on V. Salminen siiski osutanud, et vadjalasedki tunnevad niisuguseid laule, mis esinevad «Kalevalas». Ta esitab «Suure tamme laulu» ning osutab, et vadjalastel on sellest laulust iseseisev redaktsioon. Samuti on see autor näidanud, et vadjalased tunnevad «Laulu maailma loomisest».⁹ Matjo Gerassimova, kes tundis lüro-eepilisi *virse*, on alla kirjutanule esitanud samutigi «Kalevala» ainestikku kuuluvaid

⁸ K. Krohn, Kalevalankysymyksiä, lk. 133 jj-d.

⁹ V. Salminen, Tutkimus vatjalaisten runojen alkuperästä, lk. 15; Kalevalan kertovat runot Inkerissä. Kalevalaseuran Vuosikirja 9, Helsinki 1929, lk. 60.

laule, nagu «Laul maailma loomisest», «Venevestmine» ja «Vene-
retk». Neis lauludes ei esine küll Väinämöist, vaid vene tegija on

вело venoizę seppä, Veli venekese sepp,
laiue-seppä laglueni laevasepp mu lagleke.

Matjo on andnud kirjelduse sellestki, kuidas eepilisi laule esitati. Tema ise oli olnud *ēltlaulaja* ja tüdrukud olid laulnud kaasa. Eeslaulja laulis ühe värssi, mida teised kordasid. Kui teised kordasid, mõtles eeslaulja, kuidas järgmist värssi sõnastada, või laulis ka ise kaasa. Eeslaulja seisis püsti. Teised liikusid ringis tema ümber nagu ringmängus. Lüro-eepiliste laulude viis, millega lauldi kõiki laule, oli paatoslik, erinedes täiesti pulmalaulude ja lüüriliste laulude omast.

Teine vадja laulik Solo Kuzmina tundis «Suure härja» lugu, mis on tuntud teistegi läänemere rahvaste lüro-eepilises luules.

Peab sedagi mainima, et vадja rahvalauludes esineb *Kalervo*, keda tunnevad isuri, soome ja karjala laulud ja kelle teisend on *Kullervo*.¹⁰ Matjo Gerassimovalt kirjapandud laulus öeldakse

olin orje vellele, Olin ori veljele,
karjušši kalervoole karjus Kalervole.

Seega võib nentida, et vадjalasedki on olnud osalised läänemerelaste ühises lüro-eepiliste laulude loomingus. Vадja rahvalauludest teame siiski suhteliselt vähe. Põhjuseks on kurb tõik, et selle rahva loomingut on hakatud kirja panema peamiselt alles siis, kui vадja keel oli juba kadumas. Asjaolu, et kaduvas keeles on säilinud küllaltki ohtrasti kõrgeväärtuslikke rahvalaule, viitab kaheldamatult sellele, et vадja keeles on lauldud. Vадjalased on olnud niihästi laule loovaks jõuks kui ka edasiandjateks ning ümberkujundajateks.

Vадjalased pole tundnud üksnes regivärsse, vaid neil on olnud teisekujulisigi laule. Allakirjutanu on Solo Kuzminalt pannud kirja mitu sellist laulu. Paar mitteregivärsilist laulu on 1957. ja 1959. aasta suvel talletatud ühelt Mati küla eidekeselt. Mitteregivärsiliste laulude hulgas on vähemalt mõningad sellised, mis on lähedased vene rahvalauludele.¹¹ Vадjalastel esineb ka vormilt vene tšastuškade sarnaseid laule. Vадja ja vene rahvalaulude vastastikuseid suhteid pole aga senini üldse veel uuritud.

¹⁰ D. E. D. Europaeuse kirjapandud lauludes esineb ka sõna *kalewi* (s. o. *kalévi*), kuigi vaid riide tähenduses: *Siit saat kalewirukaa 'siit saad kalevikuu'* (S. Haltsonen, Runoretki Inkeriin v. 1853, lk. 40).

¹¹ P. Ariste, Ühest vадja rahvalaulude tüübist. «Virittäjä» 1959, lk. 69 jj.

Viimased vadja laulikud on jutustanud sedagi, et peale jaanitulel — *валютулелла* — olemise, noorte õhtuste kogunemiste, tähtpäevade veetmise jne. oli õitsisolek see koht, kus esitati ja õpiti lüro-eepilisi laule. Õitsis käisid ka tüdrukud. Et ei tuleks uni peale, lauldi ning jutustati terve öö. Mõned eeslauljad olid eriti kuulsad. Neid palusid noored eneste juurde, et oleks laulmiseks juht kaasas. Rahvalaulude levik oli muidugi seotud ka pulmakombestikuga. Et pulmakombestik on vadjalastel olnud õige püsiv, on pulmalaul kõige kauem edasi elanud ja ehtsaid vadja laulutraditsioone meie päevini ulatuslikult edasi andnud.

О ВОДСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

Проф., доктор филол. наук П. Аристэ
Кафедра финно-угорских языков

Резюме

В своей диссертации «Западно-ингерманландские свадебные песни» исследователь народных песен В. Салминен доказал, что у води имеются самостоятельные свадебные песни. В исследовании «Вопросы Калевалы» К. Крон пришел к выводу, что у води не было своих песен. В своей новой работе «Исследование о происхождении водских песен» В. Салминен все же утверждает, что водь имеет свои собственные песни, а также песни, которые являются общими для води и ижорцев.

Автор настоящей статьи собрал в течение последних лет целый ряд новых водских песен и записал данные о том, при каких обстоятельствах исполнялись древние песни. Данные, полученные от самих певцов, а также языковой анализ песен показывают, что лиро-эпические песни води, главным образом, ижорского происхождения, а свадебные лирические песни исконно водские. Водский и ижорский языки близки друг другу. Поэтому водь пела ижорские песни, ижорцы же выучили водские песни.

ÜBER WOTISCHE VOLKSLIEDER

P. Ariste

Zusammenfassung

In seiner Doktordissertation «Westingermanländische Hochzeitslieder» hat der finnische Volksliederforscher V. Salminen nachgewiesen, dass die Woten eigentümliche Hochzeitslieder haben. In seiner Untersuchung «Kalevalafragen» hat K. Krohn dagegen behauptet, dass das wotische Volk nie eigene Lieder gehabt hat. In einer anderen Arbeit «Untersuchung über die Herkunft der wotischen Lieder» hat V. Salminen wieder gezeigt, dass die Woten jedoch eigene Lieder haben. Ausserdem hat er bewiesen, dass es Lieder gibt, welche den Woten und Ishoren gemeinsam waren.

Der Verf. hat in den letzteren Jahren eine Menge wotischer Lieder aufgezeichnet und bei den letzten Sängern untersucht, unter welchen Umständen alte Lieder vorgetragen wurden. Nach den von den Sängern aufgeschriebenen Angaben und auf Grund der Analyse der Lieder hat der Verf. beweisen können, dass die wotischen lyro-epischen Lieder meistens den Ishoren entlehnt sind. Die Hochzeitslieder und lyrischen Lieder sind aber genuin wotisch. Wotisch und Ishorisch sind nahverwandte Sprachen. Deshalb konnten Woten ishorische und Ishoren wotische Lieder lernen und singen.

FR. R. KREUTZWALDI OSA REBASEJUTTUDE VAHENDAJANA

G. Laugaste

Eesti keele kateeder

Fr. R. Kreutzwald on kandnud oma eluajast tänaseni kaht aunime: Lauluisa ja Viru-Laulik — esimest rahvaeepose «Kalevi-poeg» koostajana, teist mõtterikka ja vormikindla lüürika loojana. Aga Kreutzwaldi vaimuloomingu kirjandus- ja kultuurilooline tähtsus paistaks ühekülgne, kui me küllaldasel määral ei võtaks arvesse tema **mitmepalgelise** tegevuse teisigi pooli.

Iga kirjaniku peatähtsust hinnates peame silmas eeskätt seda, kui suureks mõjuteguriks oli ta omal ajal, hindame tema loomingu kõike, mis kaasaja seisukohalt oli edasiviiv, rahvast progressiivselt suunav «Puhast kunsti» otsiv mõtteviis tekitas mõnevõrra alahindavat suhtumist rahvaraamatusse, pidades seda väheväärtuslikuks kirjandusliigiks, mis nagu oleks määratud ainult harimatu lihtrahva ajaviiteks. Tõsi küll, rahva vajadust lihtsa ja mõistetava lugemisvara järele on tihti kuritarvitatud ja puhtärilistel eesmärkidel toodetud väärtusetut rämpsü nilbe- või kõmuisulise kirjanduse näol, mis lugejasse on võinud avaldada ainult moraalset laostavat ja vaimu pimestavat mõju. Kuid seetõttu ei tohi üle kirjanduse parda heita iga lihtsale lugejale arusaadavat ja meeldivat «lihtsat» raamatut. Tänapäeval oleme vabanenud sellest ühekülgsusest. Meie ei lähene mineviku või kaasaja teosele vaimuaristokraatia mõõdupuuga, vaid arvestame, kui võrd täielikult see täidab oma ülesannet ühiskondliku tegurina, pidades raamatu üheks põhivooruseks seda, kui ta võimalikult kõiki rahvahulki suudab haarata, vaimustada ja harida, aidata valmistuda võitlusele vabaduse eest, nagu määratles Engels.¹

Kreutzwaldi eepilisel ja lüürilisel luulel oli kahtlemata suur äratav tähtsus kaasaja haritlastele ja väiksearvulisele kirjanikkonnale. On aga teada, et selleaegne laiem üldsus seda küll tõsi-

¹ Friedrich Engels (pseud. Friedrich Oswald), Die deutschen Volksbücher. Werke und Schriften bis Anfang 1844 nebst Briefen und Dokumenten. Marx-Engels Gesamtausgabe. Erste Abteilung, Band 2, Berlin 1930, lk. 49.

selt imetles, kuid vähe luges ja veel vähem mõistis. Teisiti on lugu Kreutzwaldi satiiriliste rahvaraamatutega, nagu «Kilplased» ja eriti «Reinuvader Rebane».

Eesti rahva ärkamissajandi tähtteoste kõrval olemegi vahest osutanud liiga vähe tähelepanu tolleaegseile arvukaile rahvaraamatule, nii ilukirjanduslikele kui populaarteaduslikele, mille tähtsust rahva õhutamisel ja lugema õpetamisel ei tohi alahinnata. Nii loeti innukalt Jannseni sepitsetud poolajaloolisi, poolrahvaluulelisi tõlkejutte, näiteks vürst Menšikovist, Peeter I-st, Rootsi Raudpeast, samuti kõiki *Püssipapa*, *Sõnumitooja* ja *Jututoa* lugusid. Kuigi me Jannseni maailmavaatega ja tema poliitilise tegevusega ei saa nõus olla, peame ometi kinni naelutama, et selle rahvaliku kirjavara kaudu oli tema mõju laiale lugejaskonnale omal ajal vägagi suur.

Kreutzwaldi rahvaraamatute ideoloogiline sisu osutab juba palju sügavamat arusaamist rahva muredest ja vajadustest, samuti rahvakirjaniku ülesannetest. See maksab ka «Reinuvader Rebase» kohta. Sellele teosele võime läheneda samade nõuetega, mis Fr. Engels esitab saksa rahvaraamatule ja rahvaraamatule üldse.

«Rahvaraamatu ülesandeks,» kirjutab noor Engels, «on lõbus-tada talupoega, kui ta väsinuna pöördub õhtul oma raskelt päevatöölt tagasi, teda elustada, sundida unustama oma rasket tööd rahvaraamatu ülesandeks on muuta käsitöölise tuba ja vaevatud selli katusekamber luulemaailmaks . kuid selle raamatu ülesandeks on ka selgendada tema kõlbelist tunnet, sundida teda mõistma oma jõudu, oma õigust, oma vabadust äratada temas mehisust, isamaa-armastust.»²

Engels rõhutab siin eelmise sajandi saksa rahvaraamatute võimalikku poliitilist mõju, nende propagandalikku tähtsust võitluses vabaduse eest, võitluses aadli ja pietismi vastu.

Samasugust võitlust pidasid eesti talupojad, eriti eelmise sajandi keskel, saksa aadelkonna ja seda toetava kiriku vastu, või vähemalt oli tarvis neid selleks võitluseks äratada. Kreutzwald tundis ja arvestas aja nõudeid, kui ta valis just «Reinuvader Rebase» vahendamiseks eesti lugejaile. Teab, kas mitte osaliselt tänu sellelegi raamatukesele hakkas eesti ärksam ja vaimuterasem lugeja kahtlema kiriku ilmeksimatuses, pidama ilmliku võimu kandjaid ainult inimesteks, parunist keisrini, ja nägema nendelgi pahesid ja nõrkusi, pealegi väga suuri. Et rünnata ja võita oma vastast, selleks peab kõigepealt tundma tema nõrkusi ja puudusi; et unistada peatselt vabanemisest feodaaladli ikke alt, selleks pidi eesti talumees nägema oma orjastajate alatust, pahelisust, välise hiilguse ja väarikuse tagust tühjust ja tühisust. Selleks sai allasurutud eesti talupoeg «Reinuvaderilt» olulist äratust.

² Friedrich Engels, Die deutschen Volksbücher, lk. 49.

«Reinuvader Rebane» oli Kreutzwaldi mitmepalgelise loomingu hulgas küll vist loetavaim teos, sest juba autori eluajal jõuti seda välja anda 3 trükki (lisaks üks röövtrükk) ja pärast seda veel 4, neist kaks nõukogude ajal (sealhulgas üks noorsooväljaanne). Raamatu suur levik tuleb panna osalt selle teose ladusa, mahlaka ja rahvapärasustega võrdsitatud sõnastuse arvele. Ka sisult olid raamatul kõik eeldused rahvale meeldida. Siin paljastati ju loomade maski all halastamatult kõigi maailma vägevate omavoli, ülekohut ja muid vigu, oludele kohandatud eestinduse kaudu sai meiegi rahvas oma ihu- ja hingeülemate nõrkustest lõbu tunda. Ja ka Kreutzwald ise mõistis oma satiiriliste rahvaraamatute ühiskondlikku tähtsust ning võis tagantjärele teha järgmise kokkuvõtte: «Vaevalt väiksem oli vana Reinu v a d e r i ja K i l p l a s t e edu, sest need spetsiaalselt eesti rahva kohaseks seatud satiirilised hoobid tabasid kõik märki ja on nii mõnegi pahe kõrvaldanud.»³ Peale selle pakkusid üksikud lood omaette, loomade omavahelised kemplemised ja jõukatsumised, lõbusat lugemist nii noorele kui vanale, tehes «Reinuvader Rebase» armastatud rahvaraamatuks. See asjaolu õigustab pilku heita teose saamisloole ja algupäraküsimusele, millest seni ainult vihjamisi ja kaudsete andmete alusel on kõneldud.

Laakmanni kirjastuse 1848. a. «Ma-rahva Kassulisse Kalendri» jutusabas ilmus algus pikemast proosateosest «Reinuvader Rebane, üks ennemuistene jut», millega eesti lugeja viiakse esmakordselt kokkupuutesse maailmakirjanduse populaarseima loomaeeposega. Tava kohaselt puuduvad kõik andmed jutu päritolu ja autori-tõlkija kohta, kuid nii kaasaegne kui tänapäevane üldsus omistab teose eestinduse pikema kahtluseta dr. Fr. R. Kreutzwaldile, kes parajasti oli «Kassulisse Kalendri» jutuosa toimetajaks ja kelle autorsuse kohta on nii kirjavahetuse kui ka tseensuuriarhiivi materjalide näol selged tõendid olemas.

1848. aasta kalendris jõutakse Reinuvaderi-looga ainult 3. peatüki lõpuni. Seejärel pöörduakse jutuvestmiseks lugeja poole, et kuulda, «kudda sõnnumid vasto võetakse». Kui aasta jooksul «laitjaid kahhevõrra enam ei olle kui kiitjaid», siis lubatakse anda «aega möda veel juttule lissa, mis muido seisma jääb».

Nähtavasti ei olnud laitjaid, sest järgmise aasta kalendris leidub rebase-loo lubatud «lissandik», alates 4. peatükiga. Veelgi teos «jääb polele», jääb edaspidiseks ligi pool tervest «Reinuvaderist».

1850. a. kalender oodatud järke ei too, aga selle asemel ilmub terve «Reinuvader Rebane» eri raamatuna.

1851. a. kalendris on siiski tarvilikuks arvatud «Reinuvaderist» edasi jutustada. Ilmub «teine lissandik», alates 6. peatüki keskelt

³ Fr. R. Kreutzwald F. A. Schiefnerile 15. III 1878. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 516.

ja lõppedes 10. peatükiga, kuhu veel «jääb polele». 1852. aastal ega järgnevail enam Reinuvaderi-loo lõpposa kalendris ei ilmu, jääb seega kalendris lõpule viimata.

«Reinuvadder Rebbane» eri raamatuna kalendrijutust, millegagi ei erine. Enamasti on kasutatud sama ladu, ainult väikeste ortograafiliste parandustega.

Võiks kerkida küsimus, kas neid kahte «Reinuvaderi»-väljannet pidada üheks või kaheks trükiks, ja kumba esimeseks. Et aga kalendrite reas terve lugu trükivalgust ei ole näinud, siis seda siiski eri trükiks pidada ei saa, nagu nähtavasti ka Kreutzwald ise mõtles, kui ta 1860. a. (tsensuuriarhiivi andmetel 1862) trüki märkis teiseks ja 1869. a. trüki kolmandaks.

Ootuspäraselt tuli «Reinuvaderil» raskusi tsensuuri värvast läbipääsemisega. Kalendri-trüki tsenseerimise kohta ei õnnestunud otseseid andmeid leida. Need küsimused kerkivad esile nähtavasti alles eri raamatu ilmumise ajal. 18. märtsil 1850 Sachsendahlile kirjutades näib Kreutzwald parajasti ootavat tsensori otsust:

«Wenn die fatale Censur mir keinen Querstrich spielt, so wird Freund Reinowadder nächstens mit seinem in Sand u. Harn eingesalbten Schwanze eine Maulschelle geben .»⁴

Tsensor Samson langetab oma otsuse kuu aega hiljem — 13. aprillil 1850, nagu selgub raamatu tiitellehe tagaküljelt. On arvatud, et see otsus sisaldas kolm suuremat kärbet,⁵ nimelt osades, mis halvustavalt riivasid vaimulikke või ilmlikke ülemaid. Goethel vastaks esimesena nimetatud kärpele VIII, 109—130, kus Reinuvader jutustab korruptsioonist kuningakojas, kuidas kuningas ühel nõul vaimulikega ja riigi ülematega ebaõiglaselt kasutab rahva omandit ja kuidas vargad ning valelikud, nagu hunt ja karu, jagavad kuninga soosingut.

Teisena märgitud väljajättes, G. VIII, 188—238, räägib Reineke raha kõikvõimsusest, pappide variserlikkusest, nende altkäemaksu-võtmisest ja pattude andeksmüümisest. Kiriku ja hingeõnnistuse nimel korjatavat rahvalt vara, et vaimulik sellega saaks oma ihule kõiki mõeldavaid mugavusi. Nii juhib pime pimedat ja põhimõtteks on: «Andke mulle oma ja jätke mulle minu!»

Selles vaimus jätkuvad paljastused vaimulike arvel Goethel kahe lehekülje ulatuses, Kreutzwaldil aga puuduvad.

Nimetatud andmetel olevat elimineeritud ka lõik G. VIII, 284—329. Selles lubab pärdik Martin onupoja, raha ja sõprade abiga Rooma paavsti ees kõik rebase patud maha pesta ja kõvera õigeks rääkida; kuningaõuel samuti mõjukas ahvisuguvõsa võib Reineke asja juhtida soovitud suunas, pole tähtis, et tal oleks õigus. Ja paavstiõuelgi otsustavad sõbrad, naised ja raha.

⁴ Vt. tõlget: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 244.

⁵ Vt. V. Alttõa, Goethe eesti kirjanduses. Magistritöö, 1930.

Seda kõike Kreutzwaldil tõesti ei ole, aga täielikult nimetatud lõik tal ka ei puudu. Mõne sugeme sellest leiame Kreutzwaldi sõnastuses juba kärbituks märgitud osa algusest:

- G. VIII, 286: Seht nur, Oheim, ich treibe die Sache und Weiss sie zu leiten;
291: .. Da ist Herr Simon, mein Oheim, ..
293: Schalkefund, . . und andre,
294: . hab' ich alle zu Freunden.

Seda sõnastab Kreutzwald vabalt:

Mina ... saan teie asja hõlpsalt toimetama. Mul on seal sugulasi ja sõbru küllalte (lk. 109).

Hiljem leiame juba üsna täpset refereeringut:

- G.: Geht nur nach Hofe! Ihr werdet daselbst Frau Rückenau finden,
Meine Gattin; es liebt sie der König, unser Gebieter,
Und die Königin auch; sie ist klug, verwendet sich gerne für Freunde.
Viele Verwandte findet Ihr da; es hilft nicht immer Recht zu haben
(VIII, 302—306).⁶

Sellele vastaks Kreutzwaldil:

Minge julgust kuninga kotta, minu abikaasa Suudmööda on seal, kes kuninga ja kuningasa juures väleda mõistuse pärast armu leiab. Küll Suudmööda tarkus teile seal abi saab andma. Kes õigust otsib, peab sõbru nõudma (lk. 109—110).

Nii ei ole siis teated tsensori 3. kärpe kohta täpsed, sest osa tsensuuris kustutatuks märgitust Kreutzwaldil siiski esineb. Kuidas tõeliselt on lugu teiste väljajätetega, pole kahjuks võimalik kindlaks teha, sest ei ole teada, kust andmed tsenseerimise kohta on saadud, ja tsensuuriarhiivis selle trüki kohta materjale ei ole.

Kreutzwaldi eluajal jõuti välja lasta veel kaks trükki «Reinuvaderit». 2. trükk, mis «kitsasse väravasse» jäi takerduma, ilmus tsensori poolt tublisti sõelutuna ja kärbituna 1862.⁷ Selle trüki tsenseerimise kohta leidub tsensuuriarhiivis lektor Mickwitz'i kiri tensor de la Croix'le, milles leiduvaid kõiki parandus- ja kärpeteapanekuid raamatus on arvestatud, järelikult siis tsensori poolt tarvilikuks peetud. Tensor on kustutanud osad, mis oma väljenduse või sisu poolest kuidagi riivavad vaimulikku või ilmlikku ülemust. Ulatuselt küünivad need kärped ühest sõnast paari-kolme leheküljeni. Muuseas tuleb siin märkida huvitavat — ja kas mitte ainukordset (?) — juhtumit, et on tsenseeritud juba ilmunud pilti. Lektor Mickwitz kirjutab:

⁶ Tsiteeritud väljaande järgi: Deutsche National-Literatur. Herausgegeben von Joseph Kürschner, Leipzig [s. a.], Goethes Werke V.

⁷ Et tiitellehel on aastanumber 1860, siis mainitakse teaduslikus kirjanduses igal pool seda aastat (Schwabe kataloog; Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III (1953), lk. 128 ja 142 (kommentaariid)). Laakmann oleks tahtnud küll 1860. aastal uut trükki välja anda, sest ladu oli 1859. aastal juba läbi müüdud (vt. Kreutzwaldi kiri Fr. A. Schiefnerile 29. X 1859), aga nähtavasti venis asi tsensuuris kuni 1862. aastani. (Võrdluseks K. Taevi käsikirjaline uurimus Kreutzwaldi teoste tsenseerimisest.)

«Pag. 43 ist auf dem Bilde das Kreutz (ein Predigerkreutz) am Halse des Esels wegzulassen.»⁸

Ja nii ei olegi teises ega järgmistes trükkides eeslil enam risti kaelas.

«Reinuvaderi» 2. trükk ilmus uues kirjaviisis, sest Kreutzwald oli 1851. aastal uuele kirjaviisile üle läinud, nagu järeldeb «Maa-rahva Kasulisest Kalendrist», mis 1852. aastast peale ilmus uues kirjaviisis (koostatud 1851. aastal)

Kolmanda trüki ilmumise ajal (1869) oli tsensoriks juba eestlane Suigusar, ja «Reinuvader» pääses jälle endisel kujul lugeja ette. Esimesest, resp. kalendri-trükist ei erine see õieti muu kui uue kirjaviisi poolest.

• Käesolevas tekstivõrdluses tsiteeritakse 3. trükki — viimast Kreutzwaldi enda redigeerituist.

4. trükist ei ole mingisuguseid jälgi. Järgmise trüki redigeerija (A. Raua andmetel P Org) nimetas aga 1898. a. väljaannet 5-ndaks, kas siis kalendri-«Reinuvaderit» esimeseks trükiks pidades või teistel põhjustel.

«Reinuvaderi» 4. trüki puudumist saab seletada ka teisiti. Nimelt räägib Kreutzwald kirjas Adamsonile 1878. aastast, et keegi «Reinuvader L.» — küllap siis vist Laakmann — on teda petnud ja tema teost kuritarvitanud. Hiljem Kreutzwald kirjutab, et tal on õnnestunud «uus Tartu Reinuvader» lõksu ajada ja lõpuks leppimise eest väikest honorari saada, et ta asja kohtusse ei annaks.⁹ Nende andmete põhjal võib oletada, et Laakmann laskis välja Kreutzwaldi enda teadmata ja loata röövtrüki «Reinuvaderist», mille pärast autor teda ennast Reinuvaderiks tituleerib.

Sellega esialgu piirduvadki andmed «Reinuvaderi» 4. trüki oletamiseks. 4. trüki märgiga ei leidu ühtki väljaannet. Arvata-

⁸ ENSV RAKA, fond 321, s-ü. 109.

⁹ Fr. R. Kreutzwald J. Adamsonile 29. I 1878 ja 5. V 1878. KM KO Fond 2 M 1:10. Küsimust puudutavad osad on järgmised.

Kreutzwald Adamsonile 29. I 1878: «Südamelikult Teid tänades on mul täna vast võimalik kuulutada, et mineval teisipäeval Teie 16. selle kuu päeval läkitatud kirjandiku, raamatukesega ühes kätte olen saanud, mis minu luuletuse avalikult tõeks teeb, et meie Reinuvader L. mind on petnud. Aga et Rebase pesal mitu väljakäimise väravaid on, kelle abil ta kimbatusel ennast püüab kitsikust peasta, oleks väga soovitatav, kui Teil ial võimalik peaks olema, ka aega mööda veel kadunud tiitli-lehte minu kätte muretseda. Ehk kül pettus suure hoolega jalule seatud, olen juba peale kolmkümmend paika ülesmärkinud, kus trükid koko ei jookse.»

5. V 1878: [Kirjutaja tänab Adamsoni saadetud raamatu eest.] «Vahe ajal olin juba siin ühe täieliku eksemplari R. R. (kolmat korda trükitud) Tart. 1869 saanud, kelle abiga «uue» Tartu Reinuvaderi võisin lõksu viia, nõnda et meie tüli juba korrale toimetatud on, leppimise kaubal, kus ta mulle pisukese hinna selle eest maksis, et pikema kohtukäigi maha jätsin...»

vasti peab G. Blumberg seda rövtrükki 4. trükiks, märkides selle ilmumisajaks 1876. aasta.¹⁰

Maksutõendis Kreutzwaldile märgitakse, et ilmunud neljas väljaanne kannab märkust «kolmas trükk», 1882. aastal aga, milal Kreutzwald müüb «Reinuvader Rebase» edasiste väljaandmistele õiguse, kohustub autor läbi vaatama, eventuaalsed parandused tegema ja korrektuuri lugema neljandale trükile.¹¹

5. trüki (1898) redigeerija on oma ülesannet võtnud liiga tõsiselt. Keelt ja stiili uuendada kavatsedes on ta paiguti laused nii ümber kohendanud, et Kreutzwaldi sõnastusest enam midagi pole järele jäänud.

Selle poolest ei ole palju ette heita 6. trüki (1922) toimetajale. Aluseks võttes jälle Kreutzwaldi enda redigeeritud 3. trüki, teeb A. Raud ainult hädapäraseid keelelisi parandusi.

Nõukogude Eestis on Kreutzwaldi «Reinuvaderist» ilmunud kaks väljaannet: üks noorsooraamatuna, teine Kreutzwaldi «Teoste» sarjas, mõlemad 1953. a. Nendest esimeses väljaandes on elideeritud rõvedamaigulised motiivid ja väljendid, teine ilmus ainult mõningate keeleliste parandustega, mis end alati ei õigustagi.

Nii on Kreutzwaldi «Reinuvader Rebane» 7 korda trükivalgust näinud ja olnud tänaseni paljulevinud ja -loetud rahvaraamatuks. Selles peituv terav satiir kõigi ülemate vastu sai seega laialdast mõju avaldada lugejaskonna arvustusvõime ja kriitilise meele kujunemisel. Kreutzwaldi mõjul on soetanud eesti keelde ühe «Reinuvader Rebase» ka L. Grossschmidt, ja on üsna tõenäoline, et Peterson-Särgava «Ennemuistsed jutud Reinuvader Rebasest» on oma ilmaletulekuks tõukeid saanud Lauluisalt.

Paremini kui meil peegeldub reinuvaderi-jutu rahvalähe-
dus maailmakirjanduses, juba tema elukäigu algusest peale. Rahvatraditsioonis ringlevaist loomalugudest ja valmidest ühtlase-
maks loomaeposeks tihendatud, on ta mitmes harus kaudu loenda-
matuid ümbertöötusi, jäljendeid ja tõlkeid sidumata ja seotud
kõnes levinud üle kogu Euroopa, paisudes vahel mitmekümne
tuhande värsini.¹²

Kõige populaarsemad ja kodusemad on olnud rebasejutud Prantsusmaal, nime all «Roman de Renart». Kuid selle tekkimise koht ja aeg ei ole nii lihtsalt määratavad. Aine oli ammutatud kahest allikast: rahvaluulest ja kirjandusest. Rahvaluuleliseks allikaks olid rahva poolt anonüümselt loodud loomajutud, mida tunti juba sugukondlikus ühiskonnas. Selletaolisi loomajutte leidub

¹⁰ G. Blumberg, *Materialien zu einer Lebensskizze* (bibliograafiline lisa). KM KO Fond 64, M 2:2. Laakmanni laoraamatus on märgitud 1875. aasta augustile 2500 eks. (KM KO Fond 72, M 10, lk. 141.) Niisiis võimalik, et ilmus 1875. aasta augustis.

¹¹ KM KO Fond 72.

¹² Võrdluseks: Goethe «Reineke Fuchs» on veidi üle 4000 värsi.

praegugi klasside-eelse ühiskonna tasemel olevate rahvaste rahvaluules, neid eksisteerib riismetena väga kaugetest ephhidest ka enamiku Euroopa rahvaste folklooris.¹³ Samasugused lood esinevad ka varaseimas prantsuse «Renart'is». Kahtlemata eksisteerisid sajandeid rahva hulgas (kaua enne prantsuse rahvuse ja keele kujunemist) seda liiki muinasjutud, mis töödeldi osaliselt kirjalikult ümber alles hiljem.

Rahvaluulelise allikaga liitub keskaegses Euroopas teine, raamatuline, mis oli välja kasvanud kreeka-rooma valmitraditsioonist ja eeskätt Aisopose ülestähenduste kaudu leidnud tee prantslaste ja sakslaste alale. Aisopose valmid, mis sisaldasid ka idamaisi motiive, levisid laialt. Nende hea vastuvõtu kindlustas keskajale omane vaimulaad, mis armastas mõelda allegooriates ja üksiknähtustest tuletada üldtõdesid. Idamaa valmidele lisati natuke kohalikku koloriiti. Aisopose valmide idamaiste motiividega seletub ka lõvi esinemine loomade kuningana, kes arusaadavalt ei saaks olla kodune algupäralt Euroopa rahvaste loomamuinasjuttudes. Orientaalseis muinasjuttudes esineb vahel meie rebase asemel šaakal.

Nii Aisopose valmidele tuginedes ja rahvasuust üksikmotiive liites lõi keskaeg järjest uusi loomalugusid, kuni neis muuhulgas ikka selgemini võib tabada meile tuntud reinuvaderi-motiive.

Vanima rebasejutu ülestähendus dateeritakse juba I aastatuhande lõppu, umbkaudu aastatesse 930—940. Seega oleks siis «Reinuvader» äsja ületanud oma tuhandeaastase vanusepiiri. See ladinakeelne heksameetriline poem on värsistatud ühe anonüümse Lothingi munga poolt pealkirja all «Ecbasis cuiusdam captivi» (Ühe vang'i põgenemine). Loomajutt kannab allegoorilist iseloomu: põgeneva vasika all mõeldakse põgenevat munka, kes satub maailmalusti (hundi) võimusesse, kust vennad ta tagasi päästavad. Poemine on edasi arendatud Aisopose valmi haigest lõvist, kellel rebane, riivatu kelm, soovib hundi seljast võetud nahaga end terveks arstida.

See poem vaimustas XII saj. keskel teist latinisti mag. Nivardust Genfist kirjutama looma-allegooriat «Ysengrimus», milles valmilise süžee kõrvale on liidetud aineid ka kohalikest rahvajuttudest. Allegooria kujutab reas episoodides kokkupõrkeid hundi ja rebase vahel. Siin tundub juba mõnevõrra satiiri kiriku ja vaimulike aadressil.

XII sajandil, varsti pärast ladinakeelsete rebaselugude kirjanemist, algab Prantsuse territooriumil rändlaulikute ja kleriikute kantuna tsirkuleerimist prantsuskeelne «Roman de Renart». Ladina poem on selleks andnud ainult inspiratsiooni ja raami

¹³ Näiteks esineb venelaste muinasjuttudes rebane kalu varastamas talumehe koormast, samuti kalapüügil jääaugus koos hundiga, kusjuures viimane jääb sabast ilma. Samad lood on tuntud ka eesti rahvaluules, peale selle veel näiteks «Tõbine kannab tervet» jt.

loomade kuninga lõvi näol. Selle kõrval kasutas poemi arvatav värsistaja Pierre de Saint Cloud ladinakeelset valmikirjandust ja ammutas nii faabula kui ka karakterite poolest olulisema osa materjalist rahva suus käibivaist muinasjuttudest. Sel teel prantsuse värsis fikseeritud rebase kelmuste loos esinevad enamasti kõik samad tegelased, kelle ümber meilegi jõudnud «reinuvaadrite» sündmustik keerleb.

«Romaani» põhiteemaks on kavala ja leidliku rebase võitlus kohmaka ja juhmi hundi Isengrimiga. Algul kempleb Renart küll omataoliste kavalatega, nagu kass, kukk, kaaren, kuid võitluses hundiga rebase arukus võidab alati vastase toore jõu. Kõigepealt varastab rebane oma vastase paljaks, peksab ta läbi, ja hundi äraolekul seikleb pooleldi nõustuva, pooleldi tõrkuva majaemandaga. Petetu otsib pärast kodust abielutüli õigust kuningaõuelt. Kutsutakse kokku kohus, kuid õiglast otsust takistab õukonna enda ebakindel moraalne südametunnistus, ja hundi kaebus läheb nägijate puudusel tühja.

See on «Roman de Renart'i» ühe haru faabula, täis satiiri ja moraalset skepsist. Selles leidub üsna palju ühist hilisemate rebaselugudega.

Järgmises harus kerkib tõsisem sõjanõu Renart'i vastu. Kohtunikud on parajasti rebast tema senistest pattudest priiks mõistmas, kui järsku ilmub matuserong: kukk Chanteclaire ja kolm kana toovad kuninga ette kandraamil oma õe laiba, kelle Renart on äsja surmanud. Nad jutustavad, kuidas rebane on tapnud kõik nende sugulased. Kanake Pinta langeb minestusse. Renart'i ohver otsustatakse matta märtrina, tema hauale püstitatakse marmorist ausammas. Selgub, et ka karu Brun ja kass on langenud rebase tempude ohvriks. Renart kutsutakse vastust andma, aga ta oskab end pikka aega kõrvale hoida, kuni lõpuks siiski õnnestub teda kohtusse tuua. Siin teeskleb kelm end vagaks, palub luba palverännakule minna ja nii pääseb võllast. Juba palveränduri mantlis, narritab ta aga kuningat ja pahandab õukonda niivõrd, et eesotsas kuningaga kõik talle vihas järele tormavad. kuni rebane pääseb oma Malepartuis' lossi peitu.

«Roman de Renart'i» kõigis harudes on juttu kohtu otsusest rebase üle. Selle ühes variandis tuleb tal pidada kohtulik kahevõitlus hundiga. Oma ahvist sõbratari nõu järgi raseerib rebane kogu oma keha ja hõõrub rasvaga, mistõttu Isengrimil pikka aega ei õnnestu teda haarata. Lõpuks hammustab ta siiski lubamatu kombel Renart'i, kes valu pärast minestab ja tunnistatakse võidetuks. Võllast päästab teda seegi kord lubadus minna kloostrisse patte kahetsema. Sealtki käib ta öösiti kanu varastamas, kuni see paljastatakse ja kelm minema kihutatakse. Jälle kavaldab ja lipitseb rebane kuninga ees, kuni saab lõpuks tema soosikuks.

Ühes hilisemas «harus» tahab Renart kuninga ära olles anastada pettusega trooni ja kuningannat. Kuigi rebase kelmused hiljem avastatakse ja kuningal ainult sõjaga õnnestub trooni tagasi

võita, oskab Renart asja nii seada ja seletada, et talle lõpuks siiski kõik andestatakse.

Edasi kujundasid rändlaulikud ja mungad üha uusi harusid, resp. lugusid, rebase kelmustele järjest uusi motiive lisades, nagu hundi kalapüük, singivargus jt., millest osa hilisemais ümbertöötustes on jäänud kasutamata. 13. sajandi teisel poolel tuleb rida uusi variatsioone Renart'i teemal.

Prantsuse rebasejuttudes ei ole võimalik täpselt näidata nende üksiklugude päritolu. Samuti ei ole loomajutud kindlateks eri liikideks klassifitseeritavad, nagu arvab Olschki. «Seepärast ei saa loomajuttude mitmesuguseid vorme — valm, muinasjutt, nali ja eepos — üksteisest eraldada, vaid neid tuleb vaadelda kui üheainsa poeetilise liigi eri astmeid ja variante,» nad on kõik müüte loova fantaasia vili.

«Sellele loomupärasele müüte kujundavale fantaasiale ajalisi, rahvuslikke, sotsiaalseid ja kirjanduslikke piire anda on vastuoluline ja järelikult viljatu ning võimatu. Selle luuleliigi olemusse kuulub, et ta on kosmopoliitiline ja ajatu ja leidub nii rahva hulgas kui ka haritud kirjanduses, meeldib lapsele ja maailmamehele. Vastavalt eeldustele, temperamendile, kalduvustele ja soovidele on esikohal kord eepiline jutustus, kord on võrdlev mõte esile tõstetud.»¹⁴

Seesuguseid loomalugusid on siis 13. sajandil mõni asjahuviline liitnud 27 loost koosnevaks suureks tsükliks ja andnud sellele romaani nime, mitte aga vormi. Töö kollektiivsest iseloomust tingitult on selle kompositsioon ebaproportsionaalne ja juhuslik, lõdvalt ühendatud üksikosi liidab ainult ühine peategelane Renart ja ühine satiir.

Satiiril ei ole olnud rebase lugudes alati võrdne osa ja tähtsus, nagu seda analüüsib nõukogude prantsuse kirjanduse ajalugu.¹⁵ Nende sünniaegadel võiks ehk rääkida ainult huumorist. Inimese maskeerimine loomaks või vastupidi — loomadele inimeste iseloomu, tundmuste ja mõtteviisi ülekandmine lihtsalt lõbustas nii fabuleerijat kui ka kuulajat nagu koomiline maskeerad. Uhtaegu avanes sel teel võimalus anda karikerivat ja paljastavat kujutust inimühiskonnast, mis koos rikkaliku olustiku ja kombekirjeldusega sai didaktilis-allegoorilise ilme. Rebase lugude tihenedes ja lähenedes romaanile sugeneb neisse üha rohkem ühiskondlikku satiiri, mida omalt poolt lisavad ka ladina valmi allikad. 13. sajandist peale saab satiir keskse tähtsuse, olles kooskõlas arenevate linnade teadvuse kasvuga, mille tõttu otsustavalt hakati kasutama kirjandust võitlusvahendina feodaalühiskonna suuruste vastu. Vahel antakse tegelaste sotsiaalne kuuluvus

¹⁴ L. Olschki, Die Romanischen Literaturen des Mittelalters. Handbuch der Literaturwissenschaft, Wildpark-Potsdam 1928, lk. 140—142.

¹⁵ История французской литературы. Том I. С древнейших времен до революции 1789 г., М.—Л. 1946, lk. 147—149.

otseselt ja vahetult, nagu kuningas Nobel, õukonna vaimulik eesel jt., mõne teise osalise sotsiaalne pale selgub alles tema iseloomust ja käitumisest: suur, laisk, raskesti solvatav karu Brun — toores feodaal; tige, hoolimatu, sageli näljane ja saagitsev hunt Isengrim — rüütel; väikesed oma kogult ja võimult on kanad, jänessed, teod jt., kes peavad kujutama lihtrahvast.

Hoopis keerukam kuju on Renart ise, ulatudes läbi romaani kõigi harude, ja kaugeltki mitte ühetaolisena umbes kümne autori töös. Renart'i kujus ei ole tähelepanndavad mitte ainult tema taibukus, asjatundlikkus, leidlikkus, vaid ka tema keele ja maneeeri lihtsus, triviaalsus, ja ka praktilisus kogu tema käitumises. Iseloomulik seejuures on, et tema isiku moraalne hindamine teoses on relatiivne. Kui tema konflikti puhul feodaaliga, Isengrimiga, Nobeli endaga või teiste võimsatega on jutustaja sumpaatia Renart'i poolel, sest et tema kaudu tuleb esile mõistuse triumf toore jõu üle, siis teisel seesama rebane on kujutatud lihtsalt alatu röövloomana, kui ta riisub ja kimbutab vaeseid ja nõrgemaid. Viimased alati abitult ei alistu, vaid osutavad enda päästmisel küllaldaselt energiat ja taibukust.

Autori eetiline suhtumine reinuvaderi tempudesse vaheldub ka ajalisel. 10. sajand tunneb lõbu rebase kavalusest ja oskusest kõiki vastaseid tüssata, narrida ja võita. Selgub, et kusagilt ei leita abi tema ülekohtu vastu, kuningaõues puudub õigus ja õiglus. Samasugust moraalset skepsist õhkub ka 13. ja eriti 14. sajandi prantsuse rebase-romaanist, kuid vahepeelseil sajandeil leiab tema käitumine hukkamõistmist ja tal lastakse saada teenitud karistus.

«Roman de Renart» oli siis 13. sajandil mingisugusel kujul lõpetatud, ümardatud. Huvi tema vastu püsis. Tänu tema avatud vormile ei jäänud rebase-romaanil areng sellega veel seisma. Tarvitades senist skeemi, loodi järjest uusi harusid, milles muuhulgas kujutati ka aktuaalseid sündmusi kaasajast. Säärast demaskeerivat satiiri kasutati ka reaalseste isikute kohta (Isengrim pidi kujutama kedagi tuntud vürsti jne.).

Kokkuvõetult võib öelda prantsuse «Roman de Renart'i» kohta, et see on tähelepanndav mälestusmärk keskaegsest mõtlemisest. Siit selgub terav kriitika kirikliku režiimi ja feodaalse ühiskonna pihta, peidetud protest vaimulike ja rüütelite kiskjalikkuse vastu.

Prantsuse lood rebasest kiirgasid laialt ka väljapoole. Neile tekkis sugulasi Itaalias, Hispaanias, Inglismaal ja mujal.

Käesolevas töös tuleb erilisel nimetada üht produktiivset ümbertöötust «Roman de Renart'i» varasemaist harudest. 1250. a. paiku töötas idaflaami luuletaja Willem iseseisvalt ümber ja laiendas prantsuse haru lövi kohtupidamisest. Selles jääb haige lövi motiiv tagaplaanile, esile nihkuvad rebase kelmused. Willemi teos lõpeb rebase hukkamõistmise ja lindprieiks kuulutamisega.

1375. aastast leidub selle ümbertöötus lääneflaami keeles kahes osas, mis on üldiselt siiski Willemi teose kordamine. Siin võidut-

seb taas rebase kavalus. Niisiis 14. sajandi kõlbeline skepsis on sugulane 10. sajandi vaimulaadiga. Satiirilt ületab 1375. a. ümbertöötus eelkäijad.

Veel õpetlikum ja satiiriküllasem saab Hinrik von Alkmar'i töö 1480. aastast. Peatükid selles on varustatud õpetlike proosaseletustega, millest reinuvaderi-loo tagapõhjuna avanevad kaasaja poliitilised, sotsiaalsed ja kiriklikud suhted. Alkmari teos ilmus alamsaksakeelsena ja puulõigetega illustreeritult 1498. aastal Lübeckis pealkirja all «Reynke de Vos». Teosel oli tohutu menu, see tõlgiti ülemsaksa keelde, ka taani, rootsi, ladina ja mõnesse muussegi keelde. Teos vastab oma rahvaliku keele ja õpetliku laadiga ajajärgu maitsele. Seda nimetatakse õueelu tõeliseks peegelduseks.

Alkmari teisendusega saavutas keskaegne saksa rebasejutt satiiri teravuse poolest oma kõrgpunkti, kuid ta jääb tähtsaimaks loomajutuks hiljemgi. Johann Christof Gottschedi väljaandena ilmub «Reineke Fuchs» 1752. a. Leipzигis — originaal koos ülemsaksa proosatõlkega.

Valides Gottschedi teose oma värsistuse eeskujuks, nimetas Goethe seda «eine unheilige Weltbibel» ja nägi selles tõetruud pilti oma aja ülespuhutud seltskonnast. Nii ajakohane tundus see talle, et ta 1796. a. ütles: «Aastasadade eest olevat üks luuletaja nii laulnud? Kuidas on see võimalik? Aine on ju eilne ja tänane.» Ja tema 1794. a. ilmunud heksameetriline värsseepos säilitab senise satiiri ja õpetuse.¹⁶

Goethe «Reineke Fuchs», mille aluseks oli Gottschedi väljaanne, avab uue perioodi saksakeelse «Reineke» ajaloos. Järgneb loendamatuid jäljendeid ja ümbertöötusi nii proosas kui värsis, küll «noorsoole», küll «vanemale noorsoole», küll täiskasvanuile.

Kui nüüd küsimus on kerkinud Kreutzwaldi «Reinuvaderi» algallikaist, siis tuleb kõneste ainult Goethe «Reineke» või mõni väljaanne selle ümbertöötuste sarjast, sest kõik varasemad või teisi teid hargnenud «Reineke»-teisendid seisavad Kreutzwaldi tõlkest võrdlematult kaugemal kui Goethe värsseepos.

Fr. R. Kreutzwaldi proosatoodangu algallikate avastamiste ja oletamiste reas on siin-seal viidatud «Reinuvader Rebase» võimalikele eeskujudele. Kui 1898. a. ilmub «Reinuvaderi» 5. trükk, siis viidatakse sel puhul esmakordselt «Reinuvaderi» eeskujule: raamatu eessõna anonüümne autor peab Goethet Kreutzwaldile eeskujuna andjaks. Samal aastal korratakse seda arvamust «Rahva Lõbu-lehes».

¹⁶ «Reinuvader Rebasest» maailmakirjanduses vt. История французской литературы. Том I. С древнейших времен до революции 1789 г., М.—Л. 1946, lk. 144—149; A. Leitzmann, Reinke de vos. Nach der Ausgabe von Friedrich Prien. Mit einer Einleitung von Karl Voretzsch. Altdeutsche Textbibliothek, Halle/Saale 1925; L. Olschki, Die romanischen Literaturen des Mittelalters, lk. 139—146; Ch. Aubertin, Histoire de la Langue et de la Littérature Françaises au Moyen Age. Tome Second, Paris 1878, lk. 44 jj.

1898. aastal võetakse veel kord sõna Kreutzwaldi «Reinuvaderi» kohta, sedapuhku K. A. Hermanni «Eesti kirjanõuse ajaloo». Siin esineb hoopis isesugune ja kordumatu seisukoht: «Reinuvader» olevat saksa keelest Vossi järgi ümber pandud. Ei ole võimalik kindlaks teha, kust Hermann seesugused andmed võttis. Saksa bio- ja bibliograafilised allikad ning teatmeteosed ei esita küll ühtki Vossi, kes oleks mõne Reinuvaderi-loo kirja pannud. Igatahes ei registreeri 1794. (Goethe «Reineke» ilmumisaasta) ja 1874. a. vahemaal ei Kayseri «Bücherlexikon» ega Hinrichsi «Halbjahrskatalog» mingisugust Vossi «Reineke Fuchs'i». See pärast kiusab nimede kokkulangevus oletama, et siin on tegemist asjatundmatusest tingitud järjekordse kirjandusliku kurioosumiga: küllap vist Hermann laskis end eksiteele viia teose alamsaksakeelsest pealkirjast — «Reynke de Voss».

6. trüki redigeerija A. Raud nimetab «Reinuvaderi» algallika küsimuses taas Goethe teost. Ta arvab, et Kreutzwald «ei ole Goethe meisterteosest mööda minna võinud». Sellest küll ei selgu, kas ta Goethe eepost otseseks või kaudseks eeskujuks peab.

1929. a. ilmunud «Eesti biograafilises leksikonis» jääb A. Annist juba kindlamalt Goethe juurde, nimetades Kreutzwaldi «Reinuvader Rebast» «eestipärastatud ümberjutustiseks Goethe «Reineke Fuchs'i» järgi», lisamata sellele väitele mingisugust käsimärki. Sedasama seisukohta kordab ka «Eesti entsüklopeedia» (1934).

Uue oletusega esineb 1930. a. «Eesti Kirjanduses» Jaan Roos. Leidnud Franz Hoffmanni populaarteaduslike jutustuste sarjast nime all «Land- und See-Bilder» Kreutzwaldi «Maa- ja Merrepiltide» allika, peab ta tõenäoliseks ka Hoffmanni noorsooraamatu «Geschichte von Reineke dem Fuchs» eeskujuks olemist Kreutzwaldi «Reinuvaderile». Hoffmanni teost nägemata rajab J. Roos oma oletuse kahe raamatu enam-vähem ühesuurusele lehekülgede arvule, piltidele ja Hoffmanni teose oletatavale rahvalikkusele.

Sellest küllalt kergelt põhjendatud oletusest ei näi küll keegi otse kinni hakkavat, ometi ei taheta edaspidi enam täie kindlusega Goethe eepost «Reinuvaderi» eeskujuks nimetada. Nii pühen-dab V. Altoa oma ülevaates Goethest eesti kirjanduses terve pea-tüki Kreutzwaldi «Reinuvaderile», seega eeldades, et «Reinuvader Rebane» on siiski Goethe järgi ümber tehtud, kuid ilmselt eel-mainitud kirjutise pärast väidab ta seda juba teatava reservat-siooniga.

Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist kõneldes läheb L. Tohver «Reinuvaderi» eeskujudest ettevaatlikult üle, viidates ainult kahele arvamusele ja konstateerides vajadust detailsema tekstianalüüsi järele.¹⁷

¹⁷ L. Tohver, Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist. Akadeemi-lise Kirjandusühingu Toimetised VIII, Tartu 1932, lk. 88.

H. Haljaspõld libiseb algallika küsimusest mööda, märkides ebamääraselt, et «Reinuvaderi» vahendajaks on Goethe ümber-
töötus.¹⁸

Niisiis üksmeelsete otsuste kõrval «Goethe järgi ümber tehtud» tuleb tähelepanuvale eriarvamusele ainult J. Roos. Kaudsete andmete põhjal¹⁹ märgitakse seda ka 1953. a. väljaande kommentaarides.²⁰ Noorsooväljaande järelsõnas jääb E. Nirk jällegi peatuma Goethe juurde.²¹ Et Hoffmanni «Reineke» oli meil täiesti kättesaamatu, puudus kõigis raamatukogudes, siis ei saanud uuele oletusele keegi poolt ega vastu väita. Ka Saksamaal leidis teost ainult paaris raamatukogus. Lõpuks Tartu ülikooli raamatukogu vahendusel õnnestus allakirjutanul nõutada tarvitamiseks kõnealune raamat — Franz Hoffmanni «Die Geschichte von Reineke dem Fuchs». Ja käesolevas töös ongi seatud ülesandeks välja selgitada, kas ja missugune osa oli Fr. Hoffmanni teosel Kreutzwaldi «Reinuvader Rebase» sünnis.

Kes oli siis too Franz Hoffmann, kelle vähenõudlikku proosateost J. Roosi arvates Kreutzwald eelistas Goethe heksameetrilisele värsseeposele?

Saksa teise- või kolmandajärguline noorsoo- ja rahvakirjanik, nagu esitab teda saksa biograafiline leksikon, Aleksander Friedrich Franz Hoffmann (1814—1882) sündis ja käis koolis Bernburgis, oli siis Stuttgardis raamatukaupmehest venna abiliseks. Siin tundis Hoffmann huvi teatri ja näitlejakutse vastu, loobus aga sellest mõttest ja hakkas ise raamatukaupmeheks. 1842 debüteeris ta noorsookirjanikuna, ja heast vastuvõtust virgutatud, määras selle oma elukutseks. Ikka elatusmuredest jälitatud, peatus ta mitmel pool Saksamaal ja suri vähetuntuna Dresdenis, kuigi oli kirjutanud kogusummas mõnisada suuremat ning loendamatu hulga väiksemaid jutte ja jutukesi, mida omal ajal pööraselt loeti. Hoffmanni toodangust moodustavad tähtsa osa ümbertöötused ja mugandused nii saksa kui välismaisest muinasjutu- ja valmikirjandusest: «Deutsche Volksmärchen», «Deutsche Sagen», «Rübezahl», «Die schönsten Märchen der Tausend und einen Nacht» jpt.²²

Ümbertöötuste sarja kuulub ka Hoffmanni kõnealune «Die Geschichte von Reineke dem Fuchs».²³ Selle otseseks eeskujuks on üsna kahtluseta Goethe «Reineke Fuchs», kuigi teatmeteosed ja kirjanduslood sellest kusagil ei räägi. Sarnasus Goethe teo-

¹⁸ H. Haljaspõld, «Reinuvader Rebane» ja maailmakirjandus. «Eesti Kirjandus» 1932, lk. 481 jj.

¹⁹ Põhiliselt lahendati «Reinuvader Rebase» algallika küsimus allakirjutanu poolt juba 1938. a. Akadeemilises Kirjandusühingus peetud ettekandes (vt. «Postimees» 27. III 1938, nr. 84, lk. 5).

²⁰ Fr. R. Kreutzwald, *Jutud. Teosed*, Tallinn 1953, lk. 582.

²¹ Fr. R. Kreutzwald, *Reinuvader Rebane*, Tallinn 1953, lk. 94.

²² *Allgemeine Deutsche Biographie. Fünfzigster Band. Nachträge bis 1899*, Leipzig 1905, lk. 398—401.

²³ F. Hoffmann, *Die Geschichte von Reineke dem Fuchs. Für Jugend neu bearbeitet. Mit 24 Bildern*, Dresden 1846.

sega on niivõrd suur, et pole vajadust vahelüli oletamiseks. Erinev on ainult peatükkide jaotus. Arvestades seda, et teos oli mõeldud noorsoole, võis Hoffmann tarvilikuks pidada tihedamat peatükistamist.

Hoffmanni «Reineke» ilmus umbes kaks korda suuremas kaustas kui meie esimene «Reinuvader». Teose sündmustikku saadab 24 illustratsiooni, mis oma reproduktsioonitehnikalt ja laadilt suuresti erinevad «Reinuvaderi» jämedakoelistest puulõigetest. Sündmustik ise areneb täpselt samas järjestuses ja üksikasjades kui Goethel (ja Kreutzwaldil). Välja on jäetud ainult mõned pikantse maiguga episoodid, ja jutu iva esitatakse teose lõpul palju õpetlikumalt kui Goethel.

Nagu nägime, on siis enne Kreutzwaldi «Maa- ja Merre-piltide» päritolu selgumist üldiselt peetud «Reinuvader Rebase» eeskujuks ja otseseks allikaks Goethe heksameetrilist «Reineke Fuchs'i». Ja tarvitsebki vaid korra pilku heita kahe kõnealuse raamatu esileheküljele, et seda arvamust täiesti mõista.

Nelipühipeo kirjeldus algab Goethel:

Pfingsten, das liebliche Fest, war gekommen; es grünten und blühten
Feld und Wald; auf Hügeln und Höhen, in Büschen und Hecken
Obten ein fröhliches Lied die neu ermunterten Vögel;

See kõlab Kreutzwaldi redaktsioonis:

Nelipühi kena pido oli käes; lehitamas nurm ja mets, õiekesi otsutamas;
runkal ja kõrgel, lepikus ja põesastikuš tõusis linnu rõemo-laul;

Nii käivad kahe autori algusread. Hoolimata sellest, et üks on heksameeter ja teine proosa, kattuvad nad paiguti kuni interpunktsioonini. Raske olekski oletada, et mõni teine tekst Kreutzwaldi omale võiks ligemal seista, sest tuleb arvestada tema üldist vaba tõlkimise laadi. Kui võrrelda sellega esilõiku Hoffmanni teosest, siis osutab see palju suuremat lahkuminekut. Teose jaotamine peatükkidesse langeb Goethel ja Kreutzwaldil kokku: kummalgi on 12 peatükki ja peatükkide piirid kattuvad täpselt. Nii näiteks lõpeb Goethel 1. peatükk käskjalaks määratud karu hooplemisega ja 2. algab tema rännakuga Malepartuse mõisa, samuti Kreutzwaldil. Üheaegselt algavad ka kõik järgmised peatükid, et meid uskuma jätta Goethe eeskujusolemist «Reinuvaderile».

Hoffmanni kasuks ei räägi esialgu miski. Et Hoffmannil on peatükke tervelt 25, siis pole loomulikult mõtet nendega ühiseid lõikekohti otsima minna. Ka sündmustiku lõpp ja sellele järgnevad mõttemõlgutused erinevad «Reinuvaderis» palju vähem Goethe kui Hoffmanni tekstist. Kreutzwaldil lõpupoole sagenevad tugevad lühendamised on olukorda arvestades — teos aga kalendrisabas ei võinud paisuda liiga pikaks — kerged seletada, ja miski ei keelä arvamust, et «Reinuvader Rebane» on Goethe vabatõlkeline eestindus. Kui J. Roos selles usus kõikuma lõi, siis vahest mitte niipalju sellepärast, et Goethe teos eeskujuks poleks sobi-

nud, kui lihtsalt tõenäosusest, et Kreutzwald ka seda Hoffmanni rahvaraamatut võis tunda.

Alles kolme teose paralleelne ja üksikasjalikum võrdlemine selgitab, et peale Goethe «Reineke Fuchs'i», mille kasutamine juba tsiteeritud esiridade põhjal peaks olema vaieldamatu, on Kreutzwaldil «Reinuvaderi» kirjutamisel abiks olnud ka Hoffmanni «Reineke».

Sellele küsimusele peaks andma osalise vastuse järgneva katke võrdlemine kolme autori teostest.

Goethe:

So scheute das böse Gewissen
Licht und Tag; es scheute der Fuchs die versammelten Herren.
Alle hatten zu klagen; er hatte sie alle beleidigt,
Und nur Grimbart, den Dachs, den Sohn des Bruders, verschont' er.
Isegrimm aber, der Wolf, begann die Klage; von allen
Seinen Vettern und Gönnern, von allen Freunden begleitet,
Trat er vor den König und sprach die gerichtlichen Worte: (I, 15—21).

Sisult sedasama loeme Kreutzwaldil, kuid kõrvutatult Hoffmanniga peaks see rääkima selget keelt:

Ja kuidas kuri südametunnistus ikka valgust ja päeva pelgab, nõnda pelgas kaval rebane teiste mets-isandate kogodust; sest ühtainust ei leitud hulga seast, kelle vasto ta ei olnud eksinud; kõigile oli ta kurja teinud ja igalmehel tema peale kaebamist. Se ainoko, keda tännini puutumata jätnud, oli ta lellepoe määr. —

Kui kuningas täis suurust ja väge auujärje peal puhkas, astus esiteks hunt kõige suguvõsa ja sõbradega seltsis teiste hulgast välja, kumardas alandlikult, alustas kaebamise ja rääkis: (lk. 44.)

Wie das böse Gewissen das Licht und den Tag scheuet, so scheute der schlaue Fuchs die versammelten Barone; denn keiner befand sich in ihren Reihen, an dem er nicht auf irgend eine Weise gefrevelt hätte. Alle hatte er beleidigt und Alle hatten gegen ihn zu klagen, bis auf Grimbart, den Dachs, der als sein Neffe von seinen Ränken und Listen verschont geblieben war.

Als nun der König voll Majestät auf seinem Throne ruhte, da trat zuerst Isegrim mit seiner ganzen Sippschaft vor, verneigte sich demüthig vor dem Gebieter, begann seine Klage, und hub also zu sprechen an: (lk. 2.)

Niisiis näeme juba esimesel pilgul, et Kreutzwaldi sõnastus on Hoffmanni omale võrdlematult ligemal.

Peaegu terve katkend on sõnasõnaliselt tõlgitud, seejuures paiguti isegi niivõrd täpselt, et see nagu ei tahaks enam olla eesti-pärane, näit.: «pelgab valgust ja päeva» (pro päevavalgust), «ühtainust ei leitud», «auujärje peal puhkas» jmt. Pisut võiks mõelda väljenduse juures «die versammelten Barone», sest Goethe «versammelten Herren» tundub tõlkele («mets-isandate kogodus») ligemal. Arvestades aga seda, et meie oludes ei võidud «kuritarvitada» paruniteitlit — kas tsensori nõudel või kartusel —, võis siin Kreutzwald ka Goethe sõnastusest mõjustamata kirjutada «mets-isandate kogodus».

Muus osas on esitatud lõigus päris kindlasti ja täpselt järgitud Hoffmanni «Reineke't». Teose alguslõik näis aga niisama kindlasti tõestavat Goethe kasutamist, ja me võiksime juba püsti-

tada esimese oletuse: kirjutaja laual olid niihästi Goethe värss-
eepos kui ka Hoffmanni rahvaraamat, ja Kreutzwaldi «Reinuvader
Rebane» on oma tõlkelises osas kontamineeritud kahest
nimetatud teosest. Need kaks rebasejutu teisendit on aga teinetei-
sele niivõrd sarnased, et «Reinuvaderi» algupära määramisel tun-
dus üheainsa eeskujusolemine võimalik.

Kuidas tegelikult Kreutzwaldi «Reinuvader Rebane» sündis,
missugune osa langeb kummalegi eeskujule ja kuivõrd siin üldse
on tegemist otsese tõlkega, see selgub alles üksikasjalikust võrd-
lemisest teoste terves ulatuses. Ja siin võib märkida väga suurt
heitlikkust. Nähtavasti selgus ühe või teise eeskuju paremus alles
töö kirjutamise kestel. Peale eeltsiteeritud mõtteühiku teose algu-
sest võib märkida Goethe sõnastuse mõju veel paaris lauses, mille
järel Hoffmanni «Reineke» näikse püsivamalt jäävat ainsaks alli-
kaks. Vähemalt 1. peatüki lõpuni on tõlke laad viimati esitatud
näitega võrdne.

Kõnesoleva teose algallika selgitamisele asudes ei tule unustada
Kreutzwaldi-aegset kirjanduslikku mõtteviisi, mis tõlkimisel
ja eeskujude kasutamisel lubas täielikku vabadust. Nii oli «Reinu-
vaderigi» kirjutamisel tähtis ainult see, et raamat saaks loetav,
kodune ja täidaks oma otstarbe; iga lühendamise, lisapõime või
kohanduse oli sellelt seisukohalt õige. Nii saab näiteks kassi kuiv-
asjalikust jutustusest Hoffmannil

Ich muss nämlich gestehen, dass ich sie [die Wurst] einst über Nacht
einer schlafenden Müllerin aus der Mühle mauste (lk. 4)

tõlkijal oludele kohandatud ja värvikas tõsielupilt:

Tuleb mul siin tõtelikult tunnistada, kuidas ükskord teed käies õhto hilja
Ojaveskile juhtusin; möldri naine tukus vokki taga, maugu-vaagen seisis laual;
mina käpasin vorstikese ja pillasin hiire järel hüpates suust maha (lk. 6).

Niisama kreutsvaldlikult tõlgitakse näiteks seavarguse loos:
aufgehoben — tallele pannud, *aufgefressen* — nahka
pannud, *mit hämischen Lächeln* — hambaid irvitades,
jne.; või jälle interpoleeritakse:

..siis unustad vaeva ja verise kasoka. Külap nüüd arvate, et
üks nuum-sea tagumine kints ehk esimene sapsotük, või ras-
vane seljatük lülidega... Reinuvaderile osaks said? terve nuum-
sea, luie ja kamaraga tükis oli vana, kallis, truu, auus Kriimsilm-
isand üksi nahka pannud, ja näitas välja kui tiine kon (lk. 11/12).

Seesuguse vabadusega jätkub tõlge umbes kümne lehekülje
ulatuses, kusjuures Goethe-poolseid mõjusid pole võimalik noteerida.
Senise põhjal võiks juba järeldada, et autor on algul katsetanud
nii ühe kui teise kasutada oleva eeskujuga ja siis jäänud
peatuma Hoffmanni juurde, mis osutus sobivamaks. Kuid jätkame
vaatlust. Keset üsna täpset tõlget leiame varsti lõigu, mis
sel kujul Hoffmanni tekstis puudub ja mida võiksime küll Kreutzwaldi
enda lisanduseks pidada, kui mitte Goethe poolle sellele

üsna lähedasi värse ei leiduks. See on nimelt hundiemanda ja Reinuvaderi vahekorra iseloomustus, mida Goethe kirjeldab küll palju pikemalt ja detailsemalt, aga Kreutzwaldi napisõnalise teisenduse tuumaks on siiski seesama abielurikkumise motiiv. Tahaks oletada, et see Reinuvaderi noorpõlve patulugu Kreutzwaldile niivõrd meeldis, et ta Goethelt selle üksikasjalikumalt kirjeldust läks otsima.

Selle järel pöördub tõlkija paariks leheküljeks Hoffmanni juurde tagasi, kuni seal algab 3. peatükk:

«Christenpflicht und Gerechtigkeit gebieten den Verklagten eben so unparteiisch anzuhören, wie die Kläger», sprach bedächtig der König, als Grimbart schwieg. «Man schicke einen Boten an Reineke und bescheide ihn vor unser Gericht.»

Der Befehl sollte alsbald vollzogen werden; aber plötzlich erschien zu allgemeinem Erstaunen Henning, der Hahn, mit seinen sämtlichen Stammgenossen, und über diesen Anblick wurde alles Uebrige vergessen. Auf einer Todtenbahre brachte er ein Huhn daher, dem Reineke Kopf und Hals abgebissen hatte (lk. 14).

Sellele vastavalt Kreutzwaldil:

Kui määr juto sai lõpetanud, astus äkitselt kuk Kannusjalg oma suguvõsa ja naabritega kuninga ete; tema järel kanneti raami peal üks surnud kana, kelle kõri Reinovader ära purestanud (lk. 14—15).

Niisiis hulga lühem ja erinev Hoffmanni pietistlik ja pateetiline algus ei paistnud mugandajale vist vastuvõetav ja see tehti siis omavoliliselt ümmarguselt lihtsamaks ja lühemaks, aga võiksime ka oletada, et peatüki piiril korraks jälle silma visati teise allikasse. Vastav osa Goethel kõlab:

Als nun Grimbart geendigt, erschien zu grossem Erstaunen Henning, der Hahn, mit seinem Geschlecht. Auf trauriger Bahre, Ohne Hals und Kopf, ward eine Henne getragen; Kratzfuss war es, die beste (I, 181—184).

Järsem ja lühem algus ongi ilmselt võetud Goethe sõnastusest, et juba lause lõpposas Hoffmanni redaktsiooni juurde üle minna. Siia näib tõlkija nüüd pikemalt peatuma jäävat. Edasi kõrvutades loeme Kreutzwaldi 2. peatüki kestel vahelduvalt kord üsna täpset tõlget, siis jälle vabamat ümbertöötust üha suureneva lühendamistendentsiga. Paiguti on küll eeskujud teineteisele niivõrd ligidased, et Keutzwaldi vabalaadilise tõlke juures nii üht kui teist võiks eeskujuks arvata. Kuid üksiksugemed kõnelevad siiski kindlamini Hoffmanni kasuks.

Hoffmanni teost kätte võttes oli allakirjutanu esimeseks huviks Kreutzwaldi 1. peatüki lõpul asetseva Siblijalg-kanakese hauatahvi võrdlemine Hoffmanni vastava osaga. Ja see üritus osutus viljakaks. Kõigepealt Hoffmanni raidkirja väline pilt oma plakatilise rea-asetusega osutus Kreutzwaldi raamitud marmortahvile ilmselt sugulaseks, rääkimata sõnastuslikust lähedusest. Hoffmanni hauakiri ühes matusetseremoonia kirjeldusega käib järgmiselt:

Es geschah Alies nach des Königs Willen. Die Psalmen und Sterbelieder wurden gesungen, die Leiche ward in ein prachtvolles Grabmal gelegt, und ein viereckig behauener Marmorstein wurde darauf gedeckt, auf welchem in goldenen Buchstaben folgende Inschrift zu lesen war:

Hier unter diesem Steine liegt begraben

K R A T Z E F U S S

Heenings Tochter

Sie war eine treffliche Henne, legte viele Eier, und wusste besser als Andere mit ihren Beinen zu scharren. Ihr Mörder war Reineke und alle Welt soll erfahren, wie böse, falsch und niederträchtig er gehandelt hat! Wanderer, beklage die Todte! Sie ruhe in Frieden! (lk. 18).

See käib Kreutzwaldi redaktsioonis:

— Kõik sündis kuninga tahtmist mööda: surnu kanneti lauloga linnast välja, maeti uhke hauda maha ja veeretati üks kallis marmori-kivi haua rünkale mälestuseks.

Kivi peal seisis kuld pookstavitega lugeda:

Siin kivi al puhkab

Siblijalg,

kuk Kannusjala tütar, üks kiidoväärt
kana! munes rohkest, siblis nopest. Kõige
ilmale saago teadavaks: Reinovader on
teda tapnud. Teekäija kahetse leinades
surnud!

Rahu hauale päranduseks! (lk. 18).

Pandagu tähele mälestustahvli välist pilti, teksti ridadesse paigutamist. See ei ühti küll peensusteni, aga siiski niivõrd, et võib üht teisele otseseks laenuandjaks pidada. Nii leidus juba pealiskaudsel silmitsemisel üsna tähtis argument Hoffmanni ja Kreutzwaldi reinuvaderite suguluse tõestamiseks. Mälestustahvli välise pildi sarnasus väheneb küll seeläbi, et Kreutzwald on tarvitanud peale hariliku veel sõrendatud ja paksemat šrifti. Ka on ta mälestustahvlile lasknud musta raami ümber panna. Aga seesugune piltlikustamine ja rõhutamine on Kreutzwaldile küllalt omane.

Mälestustahvlile järgnev tekstiosa kuni Kreutzwaldi (ja Goethe) 1. peatüki lõpuni kannab samuti Hoffmanni eeskuju märke, kuid tugevasti lühendatult.

«Reinuvaderi» 2. peatüki algus ei too senisest midagi erinevat. Peale järjest suureneva lühendamise segab teataval määral allika määramist Kreutzwaldi töö vabatõkeline laad ja kohandamispuud. Siiski võib ka 2. peatüki alguspoolle eeskujuks pidada Hoffmanni teost. Goethelt ei näi pärinevat midagi peale peatüki numbri.

Siinset tõkelaadi iseloomustagu katkend rebase kõnelusest:

Ihr seid also, mein verehrter Herr Oheim! Verzeiht mir, dass ich Euch so lange warten liess; ich las eben die Vesper und konnte deshalb nicht sogleich erscheinen. Seid mir herzlich und freundschaftlich willkommen! Euer Besuch freut mich sehr, denn ich bin überzeugt, dass ihr nur zu meinem Besten gekommen seid. Aber wie schwitzt Ihr, Theuerster! Jedes Härchen an Eurem Leibe ist ja nass. Wahrhaftig, ich weiss es dem wenig Dank, der Euch

zu einer so weiten und beschwerlichen Reise gezwungen hat! Konnte denn der König keinen Anderen als Euch finden, um seine Botschaft auszurichten? Musstet denn gerade Ihr gehen, der angesehenste und edelste Mann bei Hof? Himmel, wie Ihr ausser Athem seid! Aber es sollte wohl Alles zu meinem Vortheile so sein und Ihr seid gewiss nur gekommen, um mir mit Eurem guten Rathe am Hofe des Königs beizustehen.

Seda tõlgib Kreutzwald:

Vai ise olete siin, mino auustatud ono! Andke andeks, et nii kaua ukse taga teid lasin oodata; ma lugesin parajasti pärast-lõunapalvet ja ei võinud jala pealt tulla, sest Jumala teenistus on suurem kui inimeste tallitus. Südame põhjast teretan teid sõbrusega, armas ono! Teie võersikstulik rõemustab mul hinge, sest tean selgeste, et mino õnneks ja kasuks seie olete tulnud. Aga, vana kallis, teie olete üsna märg ja higine! iga karvake teie kalli keha peal näitab kui veest välja tõmmatud. Kes nii pika raske teekonnale teid on läkitanud, ei saa tõeste mino täno leidma. Kas kuningal kedagi alamad meest käsovijaks siis ei olnud, et ta teid tühja tallitusele läkitas? — Tule appi, taevas, kudas teie ähite ja lõetsute! Kuis kõige suurem ja kuulsam mees kuninga järel mino vaase pärast niisugust vaeva pidi nägema?! Ma näen selgest, et mino kasuks kõik nõnda pidi sündima; vistist olete seie tulnud, mulle targa nõu ja vägeva rammu läbi kuninga kohto ees abi saatma (lk. 21—22).

Goethe vastavas episoodis ei ole suuri erinevusi; Hoffmanni sõnastus on ainult pisut pikemaks venitatud, lausete ja sõnade järjekord pisut teistsugune, aga sellest antud katkendi puhul piisabki, et reeta Hoffmanni eeskuju.

Mis Kreutzwaldi sõnastusest Hoffmanni lausetesse ei mahu, olgu see siis mõni ülearune metafoor või epiteet, mõni teisendav kõnekäänd, mõni pilllikustav parafras või lisand, selles tunneme esimesest pilgust Kreutzwaldi sõnastustiili. Viimasest katkendist võiksime osutada järgmisi lisandeid:

et nii kaua ukse taga teid lasin oodata
sest jumala teenistus on suurem kui inimeste tallitus.
iga karvake teie kalli keha peal . Tule appi, taevas
targa nõu ja vägeva rammu läbi
Või jälle vaba teisendamist:

sogleich — jala pealt
Seid mir Herzlich und freundschaftlich willkommen —
Südame põhjast teretan teid sõbrusega
freut mich — rõemustab mul hinge
zu meinem besten — mino õnneks ja kasuks
Theuerster — vana kallis
nass — kui veest välja tõmmatud
Wie Ihr ausser Athem seid — kuidas teie ähite ja lõetsute.

Edasi leiame seda laadi vabatõkelist Hoffmanni eestistust Kreutzwaldi oma väiksemate või suuremate teisendamistega veel neli-viis lehekülge, kuni «Reinuvaderi» 2. peatüki keskele. Hoffmann lõpetab siin 4. peatüki karu lõksujäämise, Reinuvaderi irvitamise ja jalgalaskmisega:

«Haltet ein Plätzchen dafür, und gehabt Euch wohl! Der Himmel segne Euch Speis' und Trank!»

So sprach der Fuchs, und trollte nach den letzten Worten eilig davon... (lk. 26).

Vastavalt Kreutzwaldil:

«Pidage sopike tood vasto valmis. Taevas saago rooga ja jooki teile õnnistama.» Nõnda rääkides pistis ta putkama (lk. 26).

Goethe juures käib vastav osa lühemalt ja hoopis teisiti.

Kokku võttes senist (26 «Reinuvaderi» lehekülge) oleks siis pilt järgmine: teose tõlkimist on alatud Goethe «Reineke» järgi, et juba teise lõigu juures Hoffmanni teisend appi tuua. See kui proosateos tundus arvatavasti tõlkimiseks kergem või millegi muu poolest sobivam ja pärast paarileheküljelist siia-sinna vaatamist jäädigi selle juurde peatuma. Et abielurikkumise-episood, mille Hoffmann vist küll sündsuse pärast ära on jätnud, Goethe «Reineke» järgi sisse toodi, tõendab siiski Goethe teose püsimumist tõlkija laual.

Edasine tekstivõrdlus selgitab, et Hoffmanni 4. peatükiga lõpeb omakorda selle teose pidevam kasutamine ja algab uus kõikumine kahe eeskuju vahel. Tükil ajal ei leidu nii täpset tõlget kui seni — ei kummagi kõnealuse allika järgi. Ja seda pole ka raske mõista: mõlemas «Reineke»-teisendis algab pilt ehtsast Saksa miljööst, saksa külaseltskonna kirjeldus, milles iga tegelast nimetatakse nimepidi. See vajas oludekohast ümberkohendamist ja lühendamist, eeskätt keeruka nimedeloendi ärajätmist ja seesuguste meie oludes puutumatute tegelaste lavalt kõrvaldamist, nagu köster ja pastor ühes oma virtinaga.

Edasist karu kimbutamist kirjeldades on tulnud paiguti peksuvahendeid kohandada meie etnograafiaale. Ja järgneva stseeni elavus on ahvatlenud veel suuremat elavust lisama rahvapärase ja liialdava sõnastusega, mille laad selgesti reedab Kreutzwaldi sõnastusstiili. Eelnimetatud põhjustel on siis tõlkija võtnud endale suurema vabaduse, ja küllap vist sobivamat eeskuju otsides järgneva tekstiosa kujundanud kaht allikat vabalt kontamineerides. Seejuures ta hakkab toetuma peamiselt Goethe tekstile, kuid mõne lehekülje ulatuses näib siiski sisse pudenevat Hoffmanni-poolseid sugemeid. Mida edasi, seda enam Hoffmanni osa väheneb.

Saksapoolse kirju tegelaskonna lihtsustamine toob kaasa suuremat omaloomingut ja eeskujude vabamat kasutamist. Nii näiteks kehtub saksa teisendites pastor talumehi päästma oma virtinat, kelle karu tormates jõkke tõuganud. Sellest on saanud eesti keeles eht-kreutsvaldlik ja rahvalik episood.

Kõrtsmik hüüdis: vaadake, naabri-mehed! mino vanamoor langes jõkke, mõned teised ka; rutake appi, kulla külamehed, ma maksan vaadi õlut ja viina pealegi (lk. 27).

Saksa variantides saavad siin abilised pastorilt patud andeks, meie talumehed jälle kõrtsmiku vanamoori päästmise eest viina.

Nii väga kui Kreutzwaldile võiski meeldida kõnealuse episoodi rōvedapoolne satiir pastori ja tema virtina aadressil, tuli see ometi tsensori hirmul või nõudel ära muuta. Ja seesugust kohandamist leidub nii käesolevas peatükis kui ka kogu teoses ohtrasti. Aga sealsamas on üsna asjalikku tõlget — nüüd juba Goethe «Reineke» järgi:

Da indessen die Männer am Ufer beschäftigt waren,
Kroch der Bär ins Wasser vor grossem Elend und brummt
Vor entsetzlichem Weh. Er wollte sich lieber ersäufen
Als die Schläge so schändlich erdulden. Er hatte zu schwimmen
Nie versucht und hoffte sogleich das Leben zu enden.
Wider Vermuten fühlt' er sich schwimmen, und glücklich getragen
Ward er vom Wasser hinab; (II, 180—186).

See kõlab tõlkes:

Senni kui mehed naisi aitamas, roomas karu jõkke ja mõuras valo pärast; siiski tahtis ta ennemine vete upuda, kui pikemalt rahva häbemata hoopisid kannatada. Et veel ial enne seda ei olnud ujunud, sellepärast lootis ta kohe põhja vauda ja piinalise elole otsa leida. Aga imeks pannes pani ta kogemata tähele, et vesi keha kandis ja mööda jõge alla viis (lk. 28).

Hoffmanni tekstiga ei leia selles osas midagi ühist. Siiski ei saa veel ütelda, et tõlkija sellest eeskujust täielikult oleks loobunud. Jätkates teksti võrdlemist, loeme paar lehekülge hiljem:

Hoffmann:

«Ach, Reineke, du nichtswürdiger Bösewicht, warum hast du mich so grōblich geschändet! ..»

Und stöhnend raffte er sich auf, und kroch unter unsäglichen Schmerzen weiter, bis er endlich am vierten Tage wieder bei Hof ankam (lk. 33—34).

Kreutzwald:

«... Oh, Reinovader, kurjasunnitav, mis häbi ja tiotuse sisse oled sa mind saatnud! —» Kesk homiko ael toetas Mesikäp hoigades jalule ja hakas ütle-mata valoga edasi roomama, kunni neljandamal päeval kuninga juure tagasi jõudis (lk. 30—31).

Goethe redaktsioon erineb selles osas suuresti.

Märgitagu, et «Reinuvaderi» 2. peatüki teises pooles ainult pai-guti täie kindlusega võib üht või teist eeskujut osutada, sest tõl-kija on siin karu seikluste kirjeldust tugevasti lühendanud. Kes teab, kas tihedama ja lühema sõnastuse otsimisest polegi tingi-tud sinne kõikumine kahe eeskujut vahel. Neid lootusi igatahes Hoffmanni «Reineke» ei saanud täita, sest seal pole Goethega võrreldes palju midagi lühendatud peale osade, milles Hoffmann kõlblusele hädaohtu nägi.

Lühenemise määra selgitab proportsioon «Reinuvaderi» 2. pea-tüki esimese ja teise poole vahel — kumbki pool umbes 7 lehe-külge. Hoffmanni teksti vastaks esimesele poolele napilt 7, teisele ligi 11 lehekülge; ja Goethele oleks suhe 1. ja 2. poole vahel 119

värssi 168 vastu. Seega on siis Kreutzwald 2. peatüki teist poolt eeskujudega võrreldes ligi $\frac{1}{3}$ võrra kontraheerinud.

Pisut mõtlemist võiks anda asjaolu, et tugev lühendamine algab umbes sealsamas, kus lõpeb Hoffmanni eeskuju pidevam järgimine. Kuid 2. peatüki teisele poolele kuhjub saksa teisendeis parajasti palju üksikasjalikku ja staatilist kirjeldust, meie oludes oli aga tarvis jämedajoonelist, võimalikult kiiresti ja põnevalt hargnevat sündmustikku võimalikult vähestel lehekülgedel. Sellega vahest seletubki järsku suurenev lühenemine.

2. peatüki lõpu eel kaovad täiesti Hoffmanni «Reineke» jäled. Juba 2. peatüki lõpetamiseks on valitud lõik Goethe versioonist, ja 3. peatüki algusest peale ei taba me enam kindlaid kokkupuuteid Hoffmanni «Reinekega». Ka Goethe tekstiga ei leidu esialgu sõnasõnalist kattuvust, aga ka mitte nii olulist lahkuminekut, et seda ei saaks lühendamise ja Kreutzwaldi enda teisendamise arvele panna ja peaks hakkama kolmandat eeskuju otsima.

Varsti siinsamas 3. peatüki algul loeme Kreutzwaldil paar pikantset episoodi, mis seesugustena Hoffmannil puuduvad. Nii esitatakse rebase sobimatu külaskäik hundiemanda juurde ja sealne kahemõtteline jutt ilmselt Goethe redaktsiooni põhjal. Hoffmannil esineb selle asemel täiesti süütu tüli. Hoffmannil puudub ka nimetatud stseeni ebakõlbeline lõpp varemtes, mida Kreutzwald aga Goethele võrdse pikantsusega kirjeldab. Edasi puudub Hoffmannil kassi ja pastori kahevõitlusel röve kõrvalmaik, nagu see esineb Goethe ja Kreutzwaldi teoses, ainult et Kreutzwald ei võinud nii rumalat õnnetust pastorile lasta osaks saada ega tema virtinat panna selle üle haletsema. Seepärast kannab siin haavu sulane ja muret tunneb tüdruk.

Kas nüüd siit polekski võimalik hakata otsima üht põhjust, miks Kreutzwaldile Hoffmanni «Reineke» enam eeskujuks ei sobinud? Kreutzwald poleks seesuguseid episoodide nende põnevuse ja satiiri teravuse pärast kindlasti tahtnud välja jätta, ja nii ta nägi, et Goethe teos vastas paremini tema maitsele ning taotlustele kui Hoffmanni rangelt viisakas ja satiiriski leebe noorsooraamat. Et sellelaadilisest võrtsist just 3. peatükk on eriti rikas, siis see võiski Kreutzwaldi Hoffmanni eeskujust lõplikult võõrutada.

«Nagu «Reinuvaderi» 3. peatükis, nii ka järgmistes pole enam kokkupuuteid Hoffmanniga võimalik osutada, ja ainsaks eeskujuks näib jäävat Goethe eepos, mida paiguti vabalt jäljendatakse, paiguti täpsemalt tõlgitakse, nagu näiteks:

Goethe:

Blieb sie fest Im Eise befroren, so hatte sie freilich
Viel zu lange gesessen; denn hätte sie zeitig gezogen,
Hätte sie Fische genug zum köstlichen Mahle gefangen
Allzu grosse Begierde wird immer schädlich (XI, 63—66).

Kreutzwald:

Külmetas saba temal jäässe, siis oli ta üleliig kaua istuma jäänud; oleks ta tund aega varemine saba välja tõmbanud, kalu oleks küllalt saanud. Üleliig ahnus on igas kohas kahjulik, sest suur tük ajab suu lõhki! (lk. 137).

Hoffmanni rebane jutustab seda hoopis teiste sõnadega, ja «suur tük ajab suu lõhki» kuulub muidugi Kreutzwaldile enesele.

Nii näib siis ositi küllalt kindlasti tõestada võivat, et Hoffmanni eeskujust loobudes jätkas Kreutzwald oma «Reinuvaderi» kirjutamist Goethe eepose järgi. Tõsiasi, et järgnevas osas ainult harva leidub täpset tõlget, seletub üha suureneva lühendamisega. Nagu nägime, vastas teose algul (Hoffmanni osas) Kreutzwaldi leheküljele umbes 17 Goethe heksameetrit, ülejäänud kümnes peatükis mahub 28 värssi tõlke leheküljele ja viie viimase peatüki kohta on see arv juba 37. Nii on siis teose lõppu algusega võrreldes rohkem kui poole võrra lühendatud.

Alates 3. peatükist võib ainult kaheldes osutada üksikuid märke, mis vahest kõneleksid Hoffmanni kaasmõjust. Need ühisjooned on aga selleks küllalt vähesed, et neid niisama hästi võib pidada iseisvalt tekkinuiks, või jälle võis paljast teose läbilugemisest mõni väljenduslik piselement alateadvusse kaasa kõlama jääda, ilma et edasisel tõlkimisel Hoffmanni teos üldse oleks tarvitsenud käes olla. Tekstivõrdluse tulemusena tahaksin uskuma jääda, et alates 3. peatükist «Reinuvaderi» autor Hoffmanni eeskujust loobus ja viis oma töö lõpule Goethe «Reineke Fuchs'i» põhjal.

Tuleks veel kokkuvõtlikult iseloomustada tekstis teostatud muutusi, mis ei lähtu lühendamise vajadusest. Kreutzwald on juhitud kogu teose kestel didaktilisest printsibiist ja teose satiiriteravikku suunanud võimalikult arusaadavalt ja võimalikult konkreetsetele objektidele, ka omapoolsete lisanduste ja täiendustega, kus vaja. Samal ajal püütakse jutustust geograafiliselt ja olustikuliselt lugejale lähendada.

Kõigepealt paistab silma kaugeate ja vähetuntud geograafiliste nimede asendamine lähedasematega. Nii asendatakse Flandern Lätimaaga (lk. 74); Aacheni, Lübecki, Kölni ja Pariisi asemel asuvad Läti-, Kuura ja Lituse maa, Tartu ja Taarapaik (75); Jordanist saab Inglise või Türgi maa (75), Schwabenist Rootsi ja Soome (86); pattu kahetsema läheb Reinuvader Rooma asemel Kuusalusse või Kuresaarde; Sachsenis märgitud tegevus toimub meie «Reinuvaderis» Pohlamaal, taga Võru linna, Muna mäeligidal (139).

Samaaegselt ilmneb Kreutzwaldi kalduvus jutustust elustada konkreetsete olupiltide ja kodumaiste paikade lisamisega. Nii märgitakse täpsustavalt nõupidamispaigana lõuna pool Ülemiste järve (65); samas lisatakse Märjamaa laati, lk. 70 nimetatakse

Emajõe ja Sirtsu sood Rakvere lähedal; muinasjutus kuninganna peegli raamil käib Järvamaa oinas Tallinna turul (originaalis kohanimed puuduvad; lk. 126). Rebane lubab nõida otsima minna Koeru kihelkonnast (128); kõrge kübaraga kurg tuleb Lihula linna ligidalt (127); käiakse otsimas palgalisi Alutaguses, Viru-, Järva-, Lääne- ja Harjumaal, talvel ka Hiiumaal ja Kuresaares, «sest et seal rahvast paksemalt kui leiba kasvab» (69—70) Seesuguseid lisandusi esineb tihedasti, kus kohanimed originaalis täiesti puuduvad.

Jutustust kohandatakse ka olustiku ja looduse poolest: *Wüste* asemel esineb suur liivane nõmm (74), *Nelken und Zimmel* on tõlkes lihtne marjaroogi (124); kurg ilmub lavale kõrge torukübaraga (127), originaalis *mit dem roten Baret*; aarete loetus on *Beryll* asendatud kristalliga (125) jts.

Isikuid ja ametimehi asendatakse tuttavamate ja neutraalsetega: pastori saab kõrtsmik, parunitest metsisandate kogodus, kuningas Emmerichi osa täidab Kalevipoeg, arstide asemel kutsetakse appi tarku ja lausujaid. 7 pt. algul (93—94) on umbes poolteist lehekülge täiesti eestipärastatud peokirjeldust, mis algab laulusõnadega «Oh, seda ilu ja õnne! oh, seda pidu ja põlve!» ja jätkub vägipulga vedamise, harju tralli, õllekannude ja muude rahvapärastustega. Peole tuuakse ka Väandra-päts mustlase ja poola tantsu tantsima (95).

Paljude interpoleeringutega on Kreutzwald veelgi tihendanud teose satiiri ja suunanud seda konkreetsete isikute ja paheliste nähtuste pihta. Ei ole juhus, et patukahetseja saadetakse Kuusalusse: seal oli pastoriks Ahrens, kellega Kreutzwaldil ei olnud head läbisaamist. Teoses äranaerdud raamatukestega «Lorikandjad» ja «Metsakakud» (107) on parodeeritud Jannseni «Sõnumetoojat» ja Körberi «Leivakorvikest». Ei ole ka juhus, et korduvalt nimetatakse lausujaid, tuuseldajaid, tarku, posijaid; siin tahetakse satiirirelva kasutada petiste kahjuliku mõju paralüüsimiseks. Samal otstarbel jagatakse ohtrasti rahvapäraseid ebaarstimeid: «Kül anti Juuda-sitta ja Tärpentina-öli sisse ja võiti liikmeid tõkati ja Turgipipra viinaga. Üks õpetas Prantsuse-öli, teine inimese rasva» (129) Sealsamas võetakse kolm karva kaenla alt ja suitsetatakse nendega viina. Verejooksmist püütakse ämbliku võrguga kinni panna (39). suitsetatakse kaetisrohtudega (146), viheldakse lausutud viinaga (127) jpm.

Rohkem kui kord saadetakse teose tegelasi kõrtsi külastama, et näidata nende halbu elukombeid: hunt oli Äigitsa kõrtsis silmad täis lakkunud (137); teinekord istub rahvas poole ööni Lori-kõrtsis (136).

Väga tigedaid vahemärkusi tehakse tõusikute aadressil. Goethe: «Hat ein solcher Macht und Gewalt, so gedenkt er nicht mehr, woher er gekommen.» — Kreutzwald: «Kus niisugune alam voli saab, seal unustab [ta] küla nime ja roovi suitsu, kust ta ise oli tulnud.» Ja jätkatakse: «Saab pealegi natuke Saksa keelt tema

suhu, noh! siis ei aita muud kui aus isand eest ja tagant. Kūbara lotike olgu eemalt sul maas ja muna-kinnas käes, kui ausa isanda jutule tahad minna» (130) Samal leheküljel kirjeldatakse rebase-isa riidealpust: «Kuld ahelad kaelas, punane tressidega kūbar peas ja hõbe nupuga pilliroost kep käes» (130). «Kriimsilma emand oli kuningasa käest uue saksavärki tanu saanud; uhkus ajas vanamoori nina kõrgeks» (94—95).

Ka variseride ja valelikkude pihta sajab tõlkija poolt lisatud satiirinooli: «Vai kas arvate neid paremaks, kes alati käed ristis ja silmad pööriti ohkades ümberkäivad» (108); «pöörab silmad ühtepuhko taeva poole, et kurja ilmakära ei näe» (13).

Kreutzwaldi sõnastust iseloomustab veel paljude vanasõnade ja kõnekäändude sissepõimimine, mis lisavad stiilile värvikust ja emotsionaalsust. Vanasõnu esitatakse küll täpses, küll vabas sõnastuses; nende valik on täielikus kooskõlas kogu teose satiirilise-didaktilise hoiakuga. Näit.: Häda ajab härja kaevu (118); Kel'l kukkur, sel'l kohus (110); Veiked vargad puuakse võlla, suured tõstetakse tõlda (106); suu igalmehel südame mõeduks (110); Vaata imet! mis sügav põhi vagast jooksva veel on (116) jpt.

Samal viisil kasutatakse igasugust rahvapärast fraseoloogiat, ilmekaid võrdlusi, mahlakaid kõnekäande. Ja nii ei saa lugemisel üldse tekkida muljet, et on tegemist tõlketeosega.

Omaette peatüki moodustab «Reinuvaderi» piltide küsimus.

Nagu nägime, osutus J. Roosi oletus Hoffmanni «Reineke» kasutamisest osaliselt tõeks. Samavõrd paikapidavad ei ole aga kõik selle oletuse alused. Tõsi, mõlemas raamatus leiduvad pildid, kuid Hoffmanni illustratsioonidel ei ole meie «Reinuvaderi» omadega midagi ühist. Neid on seal tervelt 24 («Reinuvaderis» 10) ja nii oma laadi kui tehnika poolest erinevad nad põhiliselt «Reinuvaderi» illustratsioonidest.

Nii tuleb siis «Reinuvaderi» piltide allikat mujalt otsima minna — muidugi teistest saksa «Reineke» illustreeritud väljaannetest. On teada, et ka Goethe teost on illustreeritud, kuid see ilmus V Kaulbachi piltidega alles 1857 seepärast ei tule nende kasutamise võimalus kõnesse.

Ka «Reinuvaderi» illustratsioonid ise ei aita meid edasi. Seal leiduvad mõne pildi all küll initsiaalid *A. D.*, kuid nende tagant tuleb otsida ainult kohalikku puulõikemeistrit August Daugulli, kes teatavasti Laakmanni väljaandeid puulõigetega varustas. *A. Daugull* oli «Reinuvaderi» ilmumise ajal küll alles 17-aastane (sünd. 1830, surn. 1899), kuid on teada, et ta mõni aasta hiljem kindlasti töötas Laakmannile,²⁴ ja ühtki teist kohalikku puulõikemeistrit pole võimalik nende initsiaalidega ühendada.

Jääb veel selgitada, missugusest «Reineke» väljaandest Kreutzwald pildid ammutas ja kellelt pärinevad joonised.

²⁴ Vt. *W. Neumann, Lexikon Baltischer Künstler, Riga 1908, lk. 32.*

Ja polegi raske TRÜ Teaduslikust Raamatukogust leida G. O. Marbachi rahvaraamatute seerias O. Wigandi kirjastusel Leipzигis 1840 ilmunud «Reineke der Fuchs'i»,²⁵ mille tiitellehelt vaatab vastu «Reinuvaderi» illustratsioonidest tuttav Lõukoer, elajate kuningas. Siit leiamegi kõik «Reinuvaderi» pildid. Marbachi kaheteistkümnest on Kreutzwald kasutanud kümmet, ära on jäetud illustratsioonid varesepaari õnnetuse ja kassī-pastori (Kreutzwaldil sulase) stseeni juurde.

Pildid on meie «Reinuvaderis» üsna täpselt jäljendatud. Ainsa erinevusena torkab silma Reinuvaderi lossi pildilt pealkirja «Malepartus» ärajätmine, ja siinsete A. D. initsiaalide asemel esinevad Marbachil vahelduvalt kord L. R. nimemärgid, kord nimi Ritschl.

Selgub «Reinuvaderi» piltide terve saamisluгу. L. R. initsiaalidest tunneme toleaeгset kuulsat raamatuillustreerijat Adrian Ludvig Richterit, kes 1836. aastast oli G. Wigandi teenistuses ja tegi illustratsioonid Marbachi rahvaraamatuile, muuhulgas kindlasti ka «Reineke der Fuchs'ile». ²⁶ Hieronymus Heinrich Jakob Ritschl von Hartenbach oli puulõikemeister-autodidakt, töötas 1837—1844 Leipzигis raamatukaupmeestele, eriti Richteri jooniste järgi ja varustas puulõigetega Marbachi rahvaraamatuid, muude hulgas ka «Reineke der Fuchs'i». ²⁷

Marbachi väljaande piltide kasutamine on seda mõistetavam, et Kreutzwald Marbachi rahvaraamatuid hästi tundis. Ka «Kilplased» on Kreutzwald tõlkinud Marbachi «Schildbürgerite» järgi.

On arusaadav, miks Kreutzwald «Reinuvaderi» tõlkimisel ei kasutanud Marbachi teksti: Marbachi «Reineke» on kirjutatud jambides, ja jambi transponeerimine proosasse oleks olnud palju raskem kui Goethe heksameetrilise või Hoffmanni proosateose tõlkimine.

Kõige eelneva põhjal võib meie «Reinuvader Rebase» sünnisaladust lugeda lahendatuks. Kreutzwaldi eesmärgiks oli anda eesti lugejaile populaarne loomajutt, mille satiir juba aastasadu oli arendanud paljude rahvaste kriitilist meelt. Viimast vajas eesti rahvas oma ärkamissajandil eriti. Kreutzwald oli ettevõetud töö eesmärgist täiel selgusel, nagu nähtub kirjast Schiefnerile 1878. a.²⁸ Teose kirjutamisel kavatses ta kasutada kõiki allikaid, mis sobisid ja olid kättesaadavad, ja lisada või kärpida omalt poolt, mida pidas vajalikuks. Peasi, raamat pidi saama loetav, meeldiv ja äratav. Ta kasutas kord üht, kord teist allikat, kumb

²⁵ G. O. Marbach, Reineke der Fuchs. Volksbücher 15., 16., 17., Leipzig [1840].

²⁶ U. Thieme, F. Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Herausgegeben von H. Vollmer. XXVIII Band, Leipzig 1934, lk. 298—300.

²⁷ U. Thieme, F. Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, XXVIII Band, lk. 383.

²⁸ Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 516.

parajasti tundus kohane. Varsti selgus, et täielikuks tõlkimiseks ei kõlvanud kumbki juba oma liigse mahukuse pärast. Ei jõudnud ju «Reinuvader» niisugusenagi täielikult ilmuda kalendris, kuha ta esmalt oli mõeldud. Hoffmanni teos, mille tõlkimisele autor esialgu näikse asuvat, ei sobinud selleks oma erineva eesmärgi tõttu. See rahvaraamat on tiitellehe järgi määratud noorsoole, seega peab pakkuma jutustusena loomadest ajaviitelugemist noortele. Teose satiiri on seetõttu tublisti kärbitud ja lahjendatud, võrreldes Goethe eeposega: küllap vist kartusest mõjuda noortesse ebamoraalselt. Aga Kreutzwald näib oma lugejatelt eeldavat küpse ea arusaamist ja kriitikat; satiiri, kui tarvis, ka rõvedamaigulist, ta pigem lisab kui kärbib, muidugi niivõrd, kui seda tsensor võis sallida. Juba tema «Reinuvaderi» motogi²⁹ manitseb lugejat märkama teose allegoorilist laadi ja loomanaljade taga nägema ühiskondlikku satiiri. Viimane oligi Goethe eeposes küllalt terav. Kuid seegi teos ei sobinud otseseks tõlkimiseks oma pikkusega ja olustikulise kaugusega. Tõlgituna poleks «Reinuvader» saanud kunagi selleks, mis ta on olnud, — rahvaraamatuks. Nii ühes kui teises saksa väljaandes on palju sealset koloriiti, meie võõraste olude ja miljöõ kirjeldust, mis meie lugeja oleks jätnud külmaks, teinud teose kaugeks ja igavaks. Seepärast kasutaski Kreutzwald oma eeskujusid allikana, millest ammutas materjali tegelaste ja sündmustiku näol, tõlkis, kus võimalik, jutustas ise, kus tuli kärpida või kohandada, ja nii ümbersulatatult andis uueilmelise, eestipärase rahvaraamatu. «Reinuvaderi» lugemisel ei tundu mingisuguseid jälgi kompilatsioonist, kogu teost läbib ühtne mõtteviis, kreutswaldlik värvikas sõnastustiil. Loomanaljade taustal avaneb lugejale halastamatu selgusega feodaalühiskonna viril pale. Siin valitsevad ülekohus ja ebamoraalsus, võidutsevad kavalus, variserlikkus ja ostetavus. Väe- teid ja rõhutuid keegi ei kaitse, süüdlasi ei karista. Õigust ja au võib enesele raha ja sõprade abil osta ka kõige mustem.

Kuigi Kreutzwaldi ajal oli tõlkimise ja kohandamise menetlus tavaline, võib seda «Reinuvader Rebase» puhul pidada eriti õigustatuks. Oli ju rebaseromaan juba algselt rahvusvaheline, rahvaste ühisvara, tekkinud kollektiivse loomingu protsessis pika aja jook- sul, mil iga uus autor midagi lisas või ära jättis. Teost oli varemgi korduvalt tõlgitud ühest keelest teise, ikka vajaliselt ümber kohendades ja kohandades; sel kombel see rahvusvaheline satiir leviski. Mida meil Kreutzwald, seda tegi ka Alkmar Willemi teost kasu- tades või Gottsched Alkmari järglasena või Goethe oma looma- eepost värsistades või Hoffmann seda lastele ümber jutustades.

Rebasejutte ringles enne teose ilmumist ka meie rahvaluu- les,³⁰ eriti rebase sekeldusi hundiga, nagu lugu kalavargusest ja

²⁹ Elajate maja-pido, rändamise-kujo, tego

Andvad õpetuse ido, näitvad peeglist sino nägo.

³⁰ Vrd. A. Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten, FFC 25.

hundi kalapüügist jääaugus, või sellest, kuidas rebane laseb haidel hundil end seljas tassida ja laulab ise: «Tõbine kannab tervet!» Aga Kreutzwald ei ole oma «Reinuvaderile» kusagil lisanud otseselt rahvaluulelisi rebaselugusid, kuigi ta neid rahvasuust või «Beiträge'de» vahendusel võis tunda.³¹ Rebasejuttude tundmine võis teda küll «Reinuvaderi» kirjutamisele õhutada.

Kreutzwaldile omane vabatõlkeline laad oli tookordseis oludes ainuõige tee, kuidas teos võis saada kodune ja loetav ning täita oma ühiskondlikke funktsioone. Tänu sellele võis «Reinuvader Rebane» täita neid nõudeid, mida Engels esitab saksa rahvaraamatule. Need nõuded seisavad peale meeldiva faabula ja poetiliste väärtuste selles, «et rahvaraamat vastaks oma ajale, vastasel korral ta lakkab olemast rahvaraamat. Eriti kui juhtida tähelepanu meie ajale, teda iseloomustavale võitlusele vabaduse eest, arenevale konstitutsionalismile, vastupanule aristokraatia survele, mõtte võitlusele pietismiga, vaimuselguse võitlusele sünge asketismi jäänustega, siis ma ei näe, miks me pole õigustatud rahvaraamatult nõudma, et ta ses suhtes osutaks kaasabi väheharitud ringkondadele, näitaks nende püüdluste õigsust ja mõistlikkust, aga mingil juhul ei soodustaks silmakirjatsemist, lipitsemist aadli ees, pietismi».

«Reinuvader Rebane» ei ole ainult ajaviiteteos ja lõbustaja, see on määratud ühtlasi õpetama lugejat kriitiliselt nägema ümbritsevat elu ja mõistma oma osa selles.

³¹ Trükitud kirjanduses rebasejutte palju ei olnud, õieti oluliselt ainult Rosenplänteri «Beiträge» VIII vihikus, kus esineb jututuüp «Tõbine kannab tervet» (J. H. Rosenplänter, Beiträage VIII (1817), lk. 122—123. Vrd. J. Grimm, Reinhart Fuchs, Berlin 1834, lk. CCLXXXIII jj.). Seda väljaannet Kreutzwald kindlasti tundis, nagu nende juttude käsitlustki Jacob Grimmi poolt.

РОЛЬ ФР. Р. КРЕЙЦВАЛЬДА В ОБРАБОТКЕ РАССКАЗОВ О ЛИСЕ

Г. Лаугасте

Кафедра эстонского языка

Резюме

В историко-литературных исследованиях и справочной литературе высказывались различные мнения относительно источника популярной народной книги Фр. Р. Крейцвальда «Рейнувадер Ребане». Чаще всего в ней видели упрощенный и дополненный эстонскими мотивами перевод стихотворного произведения Гете «Рейнеке-Лис». В 1930 г. в журнале «Ээсти Кирьяндус» был поднят вопрос о возможности использования Крейцвальдом одноименного произведения Фр. Гоффмана; однако из-за отсутствия в наших библиотеках соответствующего издания вопрос этот известное время оставался открытым.

Автор настоящей статьи в докладе, прочитанном на заседании Академического Литературного Общества Тартуского университета в 1939 г., показал, что Крейцвальд пользовался как первым, так и вторым источником.

На основе критического сопоставления текстов в настоящей статье предлагается более подробное изложение истории создания книги «Рейнувадер Ребане». Переводчик действительно пользовался двумя источниками. После патетического вступления, которое опирается на произведение Гете, Крейцвальд переводит — с условной точностью — около 4 глав издания Гоффмана, но в дальнейшем от этого источника отказывается: его побуждает к этому, по-видимому, некоторая бледность сатиры в книге Гоффмана, предназначенной для молодежи.

Начиная с конца 2 главы «Рейнувадера» его источником является произведение Гете, которое используется все более сокращенно, хотя и заметно стремление передать в сжатом виде сюжетную линию и дух эпоса вплоть до незначительных частных мотивов.

В книге Крейцвальда не отражается эстонский фольклорный материал. Вносимые им изменения заключаются в замене более

далеких от обычного читателя действующих лиц более близкими (король Эммерих заменяется Калевипоэгом, пастор — кабатчиком, вместо баронов появляются «господа»; вместо Рима — Куусалу или Курессааре, Фландрия заменена Латвией, Саксония — Польшей). При этом Крейцвальд пользуется всеми возможностями для того, чтобы заострить содержащуюся в произведении сатиру и направить ее против реакционных явлений общественной жизни или своих личных противников (в Куусалу принимают кающихся грешников — Крейцвальд имеет в виду пастора-языковеда Аренса; под «Болтунами» подразумевается «Сынуметооя» («Вестник») И. В. Яннсена и т. п.). «Рейнуадер Ребане» представляет собою таким образом свободный эстонизированный перевод по двум источникам, причем в части дополнений и изменений Крейцвальд следует примеру других подобных изданий своего времени.

Иллюстрации в «Рейнуадер Ребане» взяты из третьего источника — «Рейнеке-Лис» Г. О. Марбаха.

Сатирический животный эпос, состоящий из международных рассказов о лисице, под пером Крейцвальда получил эстонское языковое оформление и национальное своеобразие, вследствие чего книга стала одним из наиболее читаемых произведений Крейцвальда, острой социальной сатирой способствуя выработке критического отношения к действительности.

FR. R. KREUTZWALD ALS VERMITTLER DER FUCHSGESCHICHTEN

G. Laugaste

Zusammenfassung

Über den Ursprung des populären Volksbuches von Fr. R. Kreutzwald «Reineke Fuchs» gehen in den Literaturgeschichten und Nachschlagewerken die Meinungen auseinander. Die allgemein verbreitete Ansicht jedoch ist, dass es sich hier um eine den estnischen Verhältnissen angepasste und entsprechend ergänzte Übersetzung der Goetheschen Versdichtung «Reineke Fuchs» handelt. 1930 wurde in der Zeitschrift «Eesti Kirjandus» (Estnische Literatur) die Möglichkeit der Heranziehung des gleichnamigen Werkes von Fr. Hoffmann erwogen, da aber die genannte Ausgabe in unseren Bibliotheken nicht aufzutreiben war, blieb die Frage bis auf weiteres offen.

In einem 1939 im Akademischen Literaturverein der Universität Tartu gehaltenen Vortrag gelang es der Verfasserin des Vorliegenden nachzuweisen, dass Kreutzwald bei der Übersetzung sowohl das eine als auch das andere Werk benutzt hat.

Ein im vorliegenden Aufsatz durchgeführter textkritischer Vergleich bringt helleres Licht in die Entstehungsgeschichte des Werkes. Dem Übersetzer standen in der Tat zwei Originale zur Verfügung. Nach der pathetischen, sich im Wortlaut eng an Goethe anschliessenden Eingangsreplik überträgt Kreutzwald mit bedingter Genauigkeit fast 4 Kapitel der Hoffmannschen Ausgabe ins Estnische, verwirft diese Quelle dann aber endgültig. Anscheinend sagte ihm die verwässerte Satire dieses für die Jugend geschriebenen Buches wenig zu.

Vom Ende des zweiten Kapitels an liegt dem «Reineke Fuchs» von Kreutzwald das Goethesche Werk zugrunde, das zwar zum Ende hin in ständig zunehmendem Masse der Kürzung unterliegt, dessen Mentalität und Sujet der Übersetzer jedoch bis in die kleinsten Einzelmotive durch gedrängte Ausdrucksweise wiederzugeben bestrebt ist. Die Fuchsschwänke der estnischen Volksdichtung hat Kreutzwald nicht benutzt. Die von ihm vorgenommenen Änderun-

gen bestehen im Ersetzen einiger in den gegebenen Umständen unbekanntem oder unantastbaren Persönlichkeiten durch bekannte (aus König Emmerich wird Kalewipoeg, aus dem Pastor der Krüger, aus den Baronen einfach hohe Herrschaften) Dabei lässt sich der Verfasser keine Gelegenheit entgehen, die Satire des Werkes noch schärfer zuzuspitzen und sie gegen reaktionäre Erscheinungen des gesellschaftlichen Lebens wie auch gegen seine persönlichen Gegner zu richten. (In Kuusalu werden Büsser empfangen — eine Anspielung auf den Pastor und Sprachgelehrten Ahrens, unter den «Schwätzern» ist der «Sõnumetooja» (Nachrichtenblatt) von J. W. Jannsen zu verstehen u. a. m.) Folglich ist der «Reineke Fuchs» eine freie Übersetzung ins Estnische nach zwei Originalen. Hinsichtlich der Zusätze und Änderungen zollte der Verfasser hier wie in seinen übrigen Werken dem Zeitalter, in dem er wirkte, den Tribut.

Die Illustrationen des Kreuzwaldschen «Reineke Fuchs» entstammen einer dritten Quelle, nämlich dem «Reineke Fuchs» von G. O. Marbach.

So hat das aus internationalen Tierschwänken bestehende satirische Tierepos durch Vermittlung Kreuzwalds eine estnische und volkstümliche Fassung erhalten, wodurch es zu dem am meisten gelesenen Werk Kreuzwalds geworden ist und durch seine zugespitzte soziale Satire viel zur Schärfung des kritischen Blicks im Volk beigetragen hat.

ПРОБЛЕМА СУЩНОСТИ И ПРОИСХОЖДЕНИЯ ЯЗЫКА В ТРУДАХ Д. Н. КУДРЯВСКОГО

С. Смирнов

Кафедра русского языка

I

Имя проф. Д. Н. Кудрявского принадлежит к числу тех славных имен русских языковедов, чьи труды сыграли большую роль в развитии русской науки. Крупный лингвист своего времени, автор многих исследований по общему и сравнительно-историческому языкознанию, виднейший знаток древнеиндийской культуры и языка, активный участник первых марксистских кружков, Кудрявский оставил значительный след в истории русского языкознания и истории Тартуского университета, с которым была связана почти вся его жизнь.

Дмитрий Николаевич Кудрявский родился 25 октября 1867 года в Петербурге. Свое раннее детство провел в городе Медыни Калужской губернии. Учился он в 6-ой С.-Петербургской гимназии. Лучшие воспоминания этих лет у него остались от уроков известного педагога-математика И. П. Верещагина. Окончив гимназию в 1885 году, Кудрявский поступил на словесное отделение историко-филологического факультета Петербургского университета. В университете он больше всего увлекался санскритом и сравнительной грамматикой. Поэтому он близко сошелся с известным ученым-санскритологом И. П. Минаевым. А. Кудрявская в своих воспоминаниях пишет: «Дневник Д. Н. (Дмитрия Николаевича Кудрявского. С. С.) пестрит записями о И. П. (Иване Павловиче Минаеве. С. С.). Намечается ли какой-либо заработок, Д. Н. идет за советом к проф. Минаеву, нужно ли хлопотать о стипендии — он идет к Ивану Павловичу, находя каждый раз неизменно внимательное и сердечное к себе отношение. Короче говоря, вопросы и научно-академические и жизненные разрешались совместно с Иваном Павловичем. В своем дневнике от 24-го ноября 1889 года Д. Н. пишет: «. Вообще многим я ему (Минаеву — примеч. автора. С. С.) обязан, так что кажется даже, что слишком уж много от него берешь, ничего

не давая взамен, а доброта его ко мне неистошима. С каждым разом как почувствуешь эту доброту. на сердце радостно как-то станет: есть же на свете добрые люди! Сколько утешения в этой простой мысли! .»¹

В студенческие годы Кудрявский очень увлекался учением Льва Толстого. А. Кудрявская приводит об этом ряд выдержек из его дневника: «Под 15 январем 1888 г. записано: «Мы (я и Ваня Татаринов) решили под влиянием Толстого ехать в деревню, чтобы там землю пахать и жить своими трудами, ни от кого не завися. » «мы прямо решили приводить в исполнение те наши планы, которые создала нам фантазия под влиянием толстовской теории. .» »Я вообще тяготился или, лучше сказать, искал смысла нашей жизни, т. е. жизни интеллигентного общества, и я решительно ничего не находил». Отчасти в связи с этим исканием смысла жизни у Д. Н. многократно появляются сомнения в целесообразности и непосредственной нужности для жизни его специальности. От 21 декабря 1891 г. он пишет: «Недавно я имел разговор с ХХХ о задачах наук вообще и склонил вопрос к своему больному месту, к филологическим наукам. Защищать пользу их я мог только в условном смысле, так как и сам убежден в ней только отчасти. .» «. работать для науки — это хорошие слова, но до сей поры я работал только тогда с увлечением для науки, когда находил хоть малое утешение в другой работе, для людей». «. . Дело мое я люблю, от этого не могу отказаться, но разум не дает увлечься навязывающимся компромиссом, и все-таки помнишь о том, что ты член семьи и общества. .»²

В 1889 году Кудрявский окончил университет с дипломом первой степени и по представлению И. П. Минаева был оставлен при университете для подготовки к профессорскому званию по кафедре сравнительного языкознания и санскрита. Сначала его руководителем был И. П. Минаев, а после его смерти в 1890 году — санскритолог С. Ф. Ольденбург и германист Ф. А. Браун. В этом же году известный славист В. И. Ламанский привлекает его к работе в журнале «Живая старина», где он опубликовал несколько рецензий. В 1891 году Кудрявский выдержал экзамен на степень магистра сравнительного языкознания и санскритского языка. По совету Брауна, он решил работать в области сравнительной мифологии.

В этот период (1891—1894 гг.) происходит большой перелом в мировоззрении Кудрявского. А. Кудрявская по этому поводу пишет: «. в то время как студенческий период личной духовной жизни характеризовался увлечением Л. Н. Толстым, период послестуденческой жизни охарактеризовался увлечением Карлом Марксом и русским основоположником марксизма — Г. В. Пле-

¹ Архив АН СССР, Разр. V, Оп. I-К, ед. хр. 115, л. 2.

² Архив АН СССР, Разр. V, Оп. I-К, ед. хр. 115, лл. 2—3.

хановым. Он штудировал сочинения Маркса и делается ярким сторонником его теории и методологии уже на всю жизнь. Он отдается общественной работе и принимает деятельное участие в марксистских кружках Петербурга 90-х годов. Этими кружками ему дается наряд работы: ознакомление нескольких рабочих петербургских заводов с учением К. Маркса и формирование их социально-политического кругозора. Войдя вплотную в эту работу, Д. Н. натолкнулся на неотложную необходимость в соответственных популярных книгах, и ему пришла мысль написать для рабочих книжку по истории первобытной культуры. В результате появились «Как жили люди в старину». На почве этой кружковой работы создалось знакомство Д. Н. с В. И. Лениным, руководством которого в этой области он тогда и пользовался».³

Проф. Лоя несколько дополняет эти сведения. Он пишет, что Кудрявский «много и серьезно занимался теорией исторического материализма и принимал участие в разработке вопросов злободневных в то время — о судьбах капитализма в России, критика народничества и т. д. Тогда же он занимался переводом с немецкого марксистской литературы: перевел брошюру Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства», брошюру по жилищному вопросу, написал популярные лекции в помощь пропагандистам, где излагались в общих чертах вопросы о происхождении мира, человека, история первобытной культуры, развитие хозяйственных форм, возникновение капитализма и классовой борьбы. Эти лекции в виде серии тетрадок были очень популярны в среде пропагандистов и пользовались большим успехом у передовых рабочих»⁴

Поэтому Кудрявский уже с 1892 года находился под наблюдением полиции. Только из-за отсутствия прямых улик он не был арестован. Ближе всего он был связан с Л. Ф. Петровой (Миловидовой), братьями Красиными, А. Кугушевой, Б. Зотовым и др. В 1894 году на его квартире жил один из виднейших петербургских марксистов С. И. Радченко.

Летом 1894 года Кудрявский был командирован с научной целью за границу, где занимался под руководством Бертольда Дельбрюка ведическим санскритом и сравнительным синтаксисом. Будучи за границей, он продолжает поддерживать связи с участниками петербургских марксистских кружков. Об этом, в частности, свидетельствует переписка департамента полиции с обер-президентом полиции в Берлине и донесение о том, что «Дмитрий Николаев Кудрявский, находящийся ныне за границей, продолжает поддерживать предосудительные сношения с привлеченной к делу княгиней Анной Кугушевой и слушательницей высших женских курсов Зинаидой Павловой Невзоровой (впоследствии жена

³ Архив АН СССР, Разр. V, Оп. I-К, ед. хр. 115, л. 4.

⁴ Я. В. Л. о я. Лингвистические взгляды Д. Н. Кудрявского. «Русский язык в школе», 1947, № 4, стр. 65.

Г. М. Кржижановского. С. С.), личностью весьма неблагонадежно. Кроме того, Кудрявским интересуется также находящийся в Нижнем Новгороде Сергей Протопопов, состоящий в близких отношениях с литератором Короленко и другими известными по своему противуправительственному направлению лицами».⁵ Поэтому всей пограничной охране было дано указание произвести у Кудрявского во время переезда через границу обыск и, в случае обнаружения чего-нибудь «криминального», арестовать и сообщить об этом в департамент полиции.

Вернувшись осенью 1895 года в Петербург, Кудрявский прочел две пробные лекции на историко-филологическом факультете и был допущен к чтению лекций в звании приват-доцента. В 1896 году одновременно работал вольнонаемным преподавателем греческого языка в частной гимназии Я. Г. Гуревича, а в 1898 году был назначен штатным преподавателем той же гимназии.

В эти же годы (1895—1898) Кудрявский продолжал принимать участие в работе социал-демократических кружков. Об этом, в частности, сохранился один интересный документ. В 1896 году А. А. Ушаков решил издавать журнал «Земля», посвященный исследованию вопросов экономической жизни России. Редактором журнала должен был быть Кудрявский. По этому поводу петербургский градоначальник сообщил в Главное управление по делам печати, что «по имевшимся за Кудрявским наблюдениям выяснено, что он находился в сношениях с привлеченными к дознанию по делу о «социал-демократическом кружке» Владимиром Ульяновым, Глебом Кржижановским, Анатолием Ванеевым и Михаилом Названовым».⁶ К сожалению, более подробно выяснить эти связи Кудрявского не представляется возможным, так как многие документы были уничтожены полицией.

Кроме этого, Кудрявский поддерживал тесную связь с передовыми журналами того времени («Новое слово», «Начало», «Мир божий»), в которых печатали свои статьи В. И. Ленин, Г. В. Плеханов, В. Засулич и др. При этом «Новое слово» и «Начало» можно считать лучшими легальными марксистскими журналами того времени.

Кудрявский опубликовал в этих журналах свыше сорока рецензий на книги самого различного содержания: по антропологии, религии, истории, мифологии, философии и т. д. Небольшие по объему (от двух до пяти страниц), они дают хорошее представление о той или иной работе, указывают ее положительные и отрицательные стороны. Их отличительная черта — воинствующий материализм. Там, где было необходимо поставить тот или иной вопрос на материалистическую основу, Кудрявский был последо-

⁵ ЦГИАМ. Дело № 1287 департамента полиции о сверхштатном преподавателе 10-й С.-Петербургской гимназии Дмитриии Николаевиче Кудрявском.

⁶ Там же.

вателен и не щадил противников марксистской теории. Например, Л. Крживицкий в своей книге «Антропология» высказал мысль, что нравственность дикарей выше, чем цивилизованных народов, и что поэтому Энгельс в трудах Моргана нашел оружие против современных общественных порядков. Кудрявский в своей рецензии пишет, что «в приведенных словах г. Крживицкого сказывается непонимание того, что говорит Энгельс о варварах в своем сочинении «Происхождение семьи, частной собственности и государства» Энгельс иначе оценивал варварскую общественную организацию: он смотрел на нее не с точки зрения нравственности, а с точки зрения развития производства, а если он находил в ней хорошие стороны, то главным образом с той точки зрения, насколько эта организация справляется со своими общественными задачами. В этом отношении он ставил варварскую организацию выше цивилизованного классового общества с его порабощением одного класса другим и с его анархией производства».⁷

Научная деятельность Кудрявского в области языкознания в этот период была тесно связана с Лингвистическим отделением Неофилологического общества, секретарем которого он был с 1896 года до отъезда в Тарту.⁸ Членами этого общества были такие видные ученые, как А. А. Шахматов, С. К. Булич, В. Ф. Шишмарев и др. Впоследствии к нему примкнул и И. А. Бодуэн-де-Куртенэ. На заседаниях общества Кудрявский прочел пять докладов по различным вопросам языкознания. Три из них затем были опубликованы. Это «Суффикс *ablativi singularis* в индоевропейских языках» (ЖМНП, 1896, апрель), «Славянская конструкция отрицательного глагола с родительным падежом и родственные явления других индоевропейских языков» (ЖМНП, 1897 апрель) и рецензия на «Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. IV Band. Syntax von B. Delbrück» (ЖМНП, 1898, март)

В декабре 1898 года Кудрявский был назначен и. д. экстраординарного профессора Юрьевского университета по кафедре немецкого и сравнительного языкознания. Его приезд в Тарту совпал с началом массового движения среди тартуских студентов. Этому в значительной мере способствовало, наряду с общим политическим подъемом, преобразование Тартуского университета, начавшееся в 1889 году. На университет было распространено действие университетского устава 1884 года и введен русский язык преподавания на всех факультетах, кроме богословского. Это оказало значительное влияние на изменение национального и социального состава студентов. С 1889 года начинает быстро расти число русских и затем эстонских студентов. Демократизации студенчества сильно способствовало и то обстоятельство, что

⁷ Д. Н. Кудрявский, Л. Крживицкий, Антропология. Рецензия. «Новое слово», 1897, № 4, стр. 114.

⁸ См. Архив АН СССР, Р IV. Оп. 24, ед. хр. 5.

в Тартуский университет было разрешено принимать студентов, исключенных из других университетов за революционную деятельность. В 80—90-е годы в Тартуском университете создаются многочисленные кружки. В частности, к 1893 году относится основание первого марксистского кружка, в котором студенты занимались изучением и пропагандой марксистских идей.

В феврале 1899 года в связи с разгоном студенческой демонстрации в Петербурге объявили забастовку и тартуские студенты, выдвинув ряд требований академического характера. После этого, несмотря на ряд репрессий царского правительства, студенческое движение в Тартуском университете быстро развивается. Начинается переход студенчества от протестов академического характера к политическому протесту, о чем ярко свидетельствуют студенческие митинги и демонстрации в 1901, 1902, 1904 годах. Но высший подъем студенческого движения начался в период революции 1905—1907 гг.

Кудрявский не был в стороне от всех этих событий. В. Э. Грабарь в своих воспоминаниях считает его одним из самых прогрессивных профессоров университета. «Кудрявский, — пишет он, — был единственным социал-демократом в составе Юрьевских профессоров.»⁹ В Тарту Кудрявский был почетным членом «Общества русских студентов». Об этом кружке наиболее подробные сведения сообщает В. Десницкий. Он пишет: «Эта организация — полукорпорация в начале своего существования, устав которой был утвержден еще в немецкие годы университета, до его принудительной руссификации, позднее — научное общество, а с ростом революционного движения в стране — легальное прикрытие для подпольной работы своих членов — была важным культурным центром русской студенческой молодежи в прибалтийской окраине. Народническое в 80-е и начале 90-х годов, к середине 90-х оно становится центром легального марксизма. В конце 90-х годов его временно, года на два, захватили в свои руки чистые академики, но к 1900 г. решающее влияние в нем окончательно перешло к марксистам, и к 1917 г. оно оформляется как студенческая социал-демократическая организация с преобладающими большевистскими тенденциями. Члены этого общества в разные годы были связаны и с «Народной волей», и с Бундом, и с РСДРП. На его заседаниях присутствовали и выступали с докладами В. Чернов, Тышко (Л. Иогихес),¹⁰ убитый в Берлине во время германской революции, бурнопламенный, неистовый «Марат» (Шанцер, один из видных большевиков 1905 года и после него), К. Покровский-Водоватовский, бывший новгородский семинарист, прекрасный марксист, убитый в архангельской ссылке, Габо Хун-

⁹ В. Э. Грабарь, Четверть века в Тартуском (Дерптском-Юрьевском) университете. «Ученые записки ТГУ», вып. 35, 1954, стр. 63.

¹⁰ Участие Тышко (Л. Иогихеса) в работе «Общества русских студентов» архивными материалами не подтверждается. См. ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, № 190.

дадзе, легко воспламеняющийся милейший человек и тюремный житель, и многие другие. Членами общества состояли и передовые профессора университета — лингвист Д. Н. Кудрявский, марксист, товарищ Л. Б. Красина, знавший молодого Ленина; экономист А. Н. Миклашевский, финансист О. И. Остроградский, физик А. И. Садовский, физик же М. П. Косач (драгомановец, брат украинской поэтессы Леси Украинки), геолог, ныне академик Левинсон-Лессинг, юристы — Е. В. Пассек (римское право), В. Э. Грабарь (международное право), М. А. Дьяконов (история русского права), гистолог Н. К. Чермак и др. В 1900 г. почетным членом был избран и М. Горький.¹¹

В период первой русской революции Кудрявский принимал активное участие в тех мероприятиях либеральной профессуры, которые объективно служили развитию революционного движения. Когда в январе 1905 года революционно настроенные студенты решили, как и в других университетах, не начинать занятий, то Кудрявский, Грабарь, Миклашевский, Дьяконов и другие прогрессивные профессора поддержали их. По этому поводу начальник Лифляндского жандармского управления сообщал в департамент полиции: «В это же время профессора Юрьевского университета, принадлежащие к так называемой «либеральной партии» профессоров, стали в своем тесном и замкнутом кругу высказывать по побуждениям революционного характера о необходимости временного закрытия университета под предлогом желая предупредить прекращением лекций возникновение в Юрьеве серьезных студенческих беспорядков, составили и подписали для внесения в Совет профессоров записку приблизительно следующего содержания: «Ввиду кровавых событий, происходящих в Петербурге, повлекших за собою закрытие всех высших учебных заведений за исключением нашего университета, мы предлагаем своевременным предложить на обсуждение, возможно ли при таких обстоятельствах продолжать занятия и у нас. Хотя в настоящее время лекции и происходят при единичных пока слушателях, пока немногие студенты еще съехались, пока грозных симптомов беспорядков еще не имеется, но предвидятся в скором времени и кровавые сцены, массовые исключения, вторжение в стены университета полиции и жандармерии и таких событий, как мы убеждены, придется ожидать недолго».¹²

12 сентября 1905 года Кудрявский был избран членом комиссии, созданной «для установления правильного хода учебной жизни в университете». В «Проекте мер. », выработанном этой комиссией для Ученого совета, отмечалось, что системой бюрократического строя учебные заведения доведены до полного расстройств, многие преподаватели и студенты без всякого суда и следствия увольнялись, подвергались аресту и ссылке. Обновле-

¹¹ В. Десницкий, М. Горький. Очерки жизни и творчества, Ленинград, 1940, стр. 10—11.

¹² ЦГИАМ, ф. 102, дело 3, часть 44, л. 4.

ние же академической жизни и установление порядка в университете возможно лишь в политически свободном, правовом государстве. Исходя из этого, комиссия признала необходимыми следующие меры: освободить учащихся университета от полицейского надзора, предоставить студентам право собраний в университетских помещениях, право устраивать общества и иные организации с ведома совета, не исключать ни одного студента без решения профессорского суда, прекратить преследование студентов за беспорядки и дать право всем уволенным вновь поступить в учебные заведения, принимать в университет всех лиц независимо от пола, национальности, вероисповедания и учебного округа. Этот проект, включавший в себя радикальные требования, был принят Советом университета, несмотря на противодействие реакционных профессоров. Он сыграл значительную роль в разрывании событий 1905—1907 гг. в Тарту. Студенты получили возможность устраивать собрания, на которых обсуждались все злободневные вопросы. Актовый зал университета стал центром, где почти ежедневно происходили митинги. К студентам присоединялись рабочие и ремесленники. Из актового зала они шли на демонстрации с революционными лозунгами. Только силами армии, полиции и «бюргервера» удалось в конце 1905—нач. 1906 г. подавить революционное движение тартуских трудящихся.

После подавления революции 1905—07 гг. Кудрявский отходит от политической деятельности, что было вызвано, видимо, прежде всего резко ухудшившимся в это время состоянием здоровья.

Как профессор, Кудрявский читал в Юрьевском университете следующие курсы: санскрит, сравнительную грамматику индоевропейских языков, греческую диалектологию, «Кратил» Платона с лингвистическим комментарием, введение в языкознание, синтаксис индоевропейского глагола, историю всеобщей литературы, законы Ману и русский язык (синтаксис).¹³

А. Кудрявская в своих воспоминаниях очень хорошо характеризует его как преподавателя и как человека. Она пишет: «Как педагог Высшей школы, Д. Н. пользовался большой любовью учащихся. Это был гуманный, внимательный, доступный и всегда идущий навстречу учащейся молодежи учитель. Лекции его были ясны, содержательны, живы и интересны. Я помню свое личное первое впечатление, когда я, еще мало искушенная в лингвистике, явилась на первую лекцию по Введению в языкознание и собиралась всерьез поскушать на ней. Вошел профессор с добрым улыбающимся лицом и начал читать лекцию как-то мало обычно (с точки зрения юной студентки) для филолога: очень ясно, бодро, вкладывая в лекцию столько собственного интереса

¹³ См. Обзорение лекций в Императорском Юрьевском университете, Юрьев, 1899—1918 гг.

и так приближая свой предмет к жизни, что сразу опроверг мои опасения насчет сухости и мертвенности филологии. Практические занятия его отличались совершенно теми же чертами.

Чтобы обрисовать Д. Н., как человека вообще, я ограничусь только упоминанием двух его черт, но таких, которые составляют самую сущность его натуры: 1) моральную непреложную чистоту и 2) чуждость консерватизму. Из первой черты вытекали и другие, как-то: цельность натуры и бескомпромиссность. Вторая же черта вызывала живой интерес ко всем новым явлениям науки и жизни. Подход к ним был, как у ученого, конечно, критический, но без консервативной предвзятости.¹⁴

В Тарту Кудрявский написал преобладающее большинство своих научных работ, в частности, «Четыре стадии в жизни древнего индуса» («Ученые записки Юрьевского университета», 1900, № 4), «Начальную санскритскую хрестоматию со словарем и кратким обзором фонетики и морфологии санскритского языка» (Юрьев, 1903), «Исследования в области древнеиндийских домашних обрядов» (Юрьев, 1904), «Психологию и языкознание» («Известия ОРЯС», т. IX, кн. 2 и отд. издание Юрьев, 1905) «Введение в языкознание» (литограф, Юрьев, 1910; 1-ое изд., Юрьев, 1912; 2-ое изд., Юрьев, 1913), «Начальный курс санскритского языка. Грамматика. Хрестоматия. Словарь» (Юрьев, 1917), ряд работ по истории русского языка, рецензии на книги Д. Н. Овсяннико-Куликовского, А. Мейе, В. А. Богородицкого, А. М. Пешковского и многое другое. Кроме того, он первый в России перевел книгу А. Мейе «Введение в сравнительную грамматику индоевропейских языков», которая вышла первым изданием в Юрьеве в 1911 году, и более десяти лет редактировал «Ученые записки Юрьевского университета».

Зимой 1918 года Тарту был занят немецкими войсками. Командование оккупационной армии приказало сделать университет немецким. Протест Совета университета не дал положительных результатов, а профессорам и преподавателям предложили покинуть пределы Эстонии.¹⁵ По соглашению с Советским правительством персонал университета летом 1918 года покинул Тарту и направился в Воронеж. Вместе с другими уехал и Кудрявский. Там, в Воронеже, он скончался 9 ноября 1920 года.

II

Научная деятельность Д. Н. Кудрявского развивалась в период господства двух школ в русском языкознании: Казанской (Бодуэн-де-Куртенэ, Крушевский, Богородицкий и др.) и Московской (Фортунатов, Шахматов, Поржезинский и др.)

¹⁴ Архив АН СССР, Разр. V, Оп. I-К, ед. хр. 115, лл. 5—6.

¹⁵ См. об этом: К. С е н т И л е р. К истории Воронежского университета. «Труды Воронежского государственного университета», т. I, 1925 г.

Основные принципы Казанской школы были в свое время сформулированы самим Бодуэном-де-Куртенэ.¹⁶ Это: 1) Различение букв и звуков, так как без этого не может идти речи о вполне научном, объективном сопоставлении и исследовании фактов языка.

2) Признание важности различения фонетических и морфологических частей слов, фонетической и морфологической делимости слов, различения чисто фонетического (физиологического) и психического элемента в языке, различения изменений, происходящих в данном состоянии языка, и изменений, совершившихся в истории; признание важности учета требований географии и хронологии по отношению к языку, признание преимущества наблюдений над живым языком перед догадками, извлекаемыми из рассмотрения памятников.

3) Признание полного равноправия всех языков, полной демократизации объекта исследования.

4) Требование стоять на точке зрения объективно-психологической, всесторонне исследовать психику индивидов, составляющих данное языковое общество, не навязывать языку чуждых ему категорий, а доискиваться того, что в нем действительно существует.

5) Стремление к обобщениям, усилившееся реакцией против мертвящих, духо-убийственных разглагольствований тех лингвистов, которые всю задачу языкознания видели в издании памятников и составлении более или менее бессмысленных словарей.

Общетеоретические взгляды Бодуэна-де-Куртенэ вырабатывались в борьбе с натурализмом в языкознании. Борясь с пониманием языка, как организма, он пришел к психологизму. Поэтому Бодуэн определял язык, как продукт психо-физической деятельности. «Язык есть слышимый результат правильного действия мускулов и нервов. Или же: язык есть комплекс членораздельных и знаменательных звуков и созвучий, соединенных в одно целое чутьем известного народа [как комплекса (собрания) чувствующих и бессознательно обобщающих единиц] и подходящих под ту же категорию, под то же видовое понятие на основании общего им всем языка.»¹⁷

Считая, что язык человека, человеческая речь существует только в мозгу, в душе человека, и жизнь языка основывается на сочетании представлений в самых различных направлениях, Бодуэн рассматривал общетеоретические вопросы языкознания с субъективно-идеалистической точки зрения.¹⁸ Будучи метафизиком, он

¹⁶ И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Казанская лингвистическая школа, ЖМНП, 1903, № 5.

¹⁷ И. А. Бодуэн де-Куртенэ, Некоторые общие замечания о языковедении и языке. Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков, под ред. В. А. Звегинцева, Москва, 1956, стр. 240.

¹⁸ Поэтому вряд ли можно согласиться с мнением Л. В. Щербы, считавшего Бодуэна наивным материалистом. См. его «Избранные труды по русскому языку», Москва, 1957, стр. 92.

ограничивал язык сферой индивидуальной психики, пассивно отражающей раздражения внешнего мира. Поэтому реальными он признавал только языки отдельных индивидов, считая общенародный язык фикцией. «Язык существует только в индивидуальных мозгах, только в душах, только в психике индивидов или особей, составляющих данное языковое общество. Язык племенной и национальный является чистой отвлеченностью, обобщающей конструкцией, созданной из целого ряда реально существующих индивидуальных языков. Такой племенной и национальный язык состоит из суммы ассоциаций языковых представлений с представлениями внеязыковыми — ассоциаций, свойственных индивидам и в отвлеченном, абстрактном смысле, в виде среднего вывода, также народам и племенам».¹⁹ В этом сказывается непонимание общественной природы языка и метафизическое противопоставление единичного и всеобщего. Признав реальное существование единичного (индивидуальные языки), необходимо было бы признать и общее (общенародный язык), поскольку общее всегда выражается в единичном и через единичное. «Отдельное не существует иначе как в той связи, которая ведет к общему. Общее существует лишь в отдельном, через отдельное. Всякое отдельное есть (так или иначе) общее. Всякое общее есть (частичка или сторона или сущность) отдельного. Всякое общее лишь приблизительно охватывает все отдельные предметы. Всякое отдельное неполно входит в общее и т. д. и т. д.»²⁰ Но Бодуэн этого затруднения преодолеть не смог. Поэтому близость индивидуальных языков он объяснял прежде всего с психологической точки зрения, т. е. одинаковым устройством индивидов и одинаковыми условиями их существования.

Выяснить общетеоретические взгляды основоположника Московской школы Фортунатова довольно трудно, так как в четкой и ясной форме они нигде не высказаны. Лишь в работе «О преподавании грамматики русского языка в средней школе» он говорит, что не согласен с определением языка как средства выражения мысли, так как здесь подчеркивается только внешнее проявление связи, существующей между языком и мышлением. Ближе к истине, по его мнению, стоит определение языка как средства выражения мысли и орудия мышления. Но значение языка для мышления и здесь разъяснено неточно, так как «легко вносится представление о языке как о постороннем для самой мысли, хотя и полезном для нее орудии, между тем как в действительности явления языка по известной стороне сами принадлежат к явлениям мысли. Язык в процессе нашей устной речи, когда мы говорим, выражая наши мысли, существует потому, что он существует в нашем мышлении; слова нашей речи непосредственно выражают, обнаруживают такие мысли, в состав которых входят

¹⁹ И. А. Бодуэн-де-Куртенэ, Язык и языки. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, т. 81, стр. 531.

²⁰ В. И. Ленин, Философские тетради, госполитиздат, 1947, стр. 329.

представления тех же слов как знаков для мышления, т. е. как знаков или того, о чем мы думаем, или того, что образуется в процессе мышления о тех или других предметах мысли».²¹

Процесс мышления Фортунатов с точки зрения ассоциативной психологии рассматривает, как образование чувства соотношения между представлениями как частями одной цельной мысли. Понятие он отождествлял с представлением и определял, как связанную по ассоциации совокупность признаков, суждение — как ассоциацию представлений. Такая концепция, идущая от Юма, до начала XX века была господствующей. Ее главная ошибка заключается в том, что содержание мысли сводится к чувственным элементам ощущений, протекающим по ассоциативным законам (законы ассоциаций по сходству и по смежности). Но «первое существеннейшее отличие мыслительного процесса от процесса ассоциативного заключается в том, что течение мыслительного процесса регулируется более или менее адекватно отраженными в сознании связями своего предметного содержания, ассоциативный же процесс сплошь и рядом неосознанными внешними для его предметного содержания связями по смежности в пространстве и во времени между полученными данным субъектом более или менее случайными субъективными впечатлениями. У каждого субъекта они устанавливаются в зависимости от того, в каких соединениях данные впечатления были им восприняты, независимо от того, насколько существенны эти связи для самих предметов.

В ассоциативном процессе связи и отношения, объективно определяющие течение процесса, не осознаются самим субъектом как связи его предметного содержания. Поэтому содержание процесса субъективно в познавательном отношении, и вместе с тем его течение автоматически, независимо от субъекта; субъект не регулирует его течения. При ассоциативном процессе протекает ряд субъективных представлений, независимых от субъекта; ассоциативный процесс не подчинен сознательному регулированию: он поэтому лишен целенаправленности. Каждое представление может по ассоциации вызвать любое из представлений, с которым оно при своем появлении находилось в пространственной или временной смежности, а таких представлений обычно бывает множество. Каждое из могущих быть ассоциативно вызванных представлений в свою очередь является отправной точкой разбегающихся в разные стороны ассоциаций».²²

Следовательно, протекание ассоциативного и мыслительного процесса настолько различно, что сводить второе к первому совершенно неправомерно. Отождествление же понятия и представления, суждения и ассоциации представлений ведет к смешению

²¹ Ф. Ф. Фортунатов, О преподавании грамматики русского языка в средней школе. Труды I-го съезда преподавателей русского языка в военно-учебных заведениях, С.-Петербург, 1904, стр. 377.

²² С. Л. Рубинштейн, Основы общей психологии, Москва, 1940, стр. 287.

чувственной и рациональной ступени познания. Сведение мышления к образованию чувства соотношения между представлениями есть отрицание активного характера мышления.

Но Фортунатов постоянно подчеркивал связь истории языка и истории народа. Он говорит, что каждый язык принадлежит известному обществу. Поэтому изменения, происходящие в составе общества, сопровождаются и в языке соответствующими изменениями: дроблению общества соответствует дробление языка на отдельные говоры. И если исчезает связь между разъединившимися частями общества, то наречия одного и того же языка, продолжая развиваться, превращаются в самостоятельные языки. Но новые общества могут образоваться и из соединения отдельных союзов, которые до этого существовали независимо. Если их языки имели в прошлом общую историю, то они могут снова соединиться и вести общую жизнь. Но если наречия, соединившиеся между собой, хотя и близки, но принадлежат неравным элементам общества, то одно из них может быть вытеснено другим. Такой же процесс происходит при соединении обществ с неродственными языками. Таким образом Фортунатов одним из первых в русском языкознании сформулировал все основные процессы развития языков.

Кудрявский в понимании проблемы сущности языка не примкнул ни к одной из этих школ. Его взгляды представляют собой дальнейшее развитие идей материалистического языкознания, заложенных Ломоносовым.

В качестве предварительного он признает определение языка, данное немецким лингвистом Габеленцем: «Человеческий язык есть членораздельное выражение мысли при помощи звуков».²³ В таком определении, по его мнению, подчеркиваются три момента. Во-первых, экспрессивная функция языка. Во-вторых, членораздельность выражения мысли, которая заключается в том, что в человеческой речи мысль всегда расчленяется на части, которые поставлены в известные отношения друг к другу. Такого анализа не наблюдается у животных, хотя и существуют различные звуки для выражения различных впечатлений. Поэтому членораздельное выражение мысли является специфической особенностью человеческого языка. В-третьих, слова «при помощи звуков» направлены против Вундта, стремившегося звуковой язык подменить «языком жестов».

Вундт с точки зрения «народной психологии», куда он включал миф, язык и обычай, относил язык к «выразительным движениям», под которыми понимал «физические явления, сопровождающие аффекты». Язык, по его мнению, состоит из звуковых обозначений или чувственно обозначаемых знаков, которые производятся действиями мускулов и выражают внутренние состояния,

²³ Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, изд. I, Юрьев, 1912, стр. 14.

представления, чувства, аффекты. Такое беспредельно широкое понимание языка привело Вундта к тому, что он и «язык жестов» признает настоящим языком, поскольку он ничем не отличается от других «выразительных движений». Далее, «язык жестов» он называет даже всеобщим языком, для которого характерно наглядное выражение. Поэтому «язык жестов» сохранил свой первобытный характер, которого не имеет звуковой язык. Отсюда Вундт предполагает, что «язык жестов» как средство общения предшествовал звуковому языку.

Кудрявский резко критикует вундтовское понимание сущности языка, отрицание им таких его специфических особенностей, как сообщение мысли и звуковая форма. Он отрицает «язык жестов», как язык, вследствие его ограниченности, неопределенности и неспособности точно передавать мысль. По его мнению, «только в звуках (разрядка автора. С. С.) находит человеческая мысль наиболее совершенное выражение, а потому только звуковой язык мы будем называть языком в собственном смысле этого слова».²⁴

Вундт смотрит на язык, как на проявление «выразительных движений», которое происходит не из стремления сообщить свои мысли другим, а из потребности выразить свои чувства в движении. Но эта аргументация Вундта, говорит Кудрявский, против сообщения мыслей как специфического признака языка особенно слаба, так как языковеды подразумевали, что язык может выражать и чувства, но указывали на главное — сообщение мыслей. А Вундт «как будто не замечает самого главного, на что обращают внимание те, которые говорят о сообщении мыслей, как о признаке языка. Именно здесь подчеркивается «ообщение (курсив автора. С. С.) мыслей», т. е. общественный характер языка. Понятно после этого, как неудачно указание на «размышление в одиночестве», облекающееся обыкновенно в форму речи даже в тех случаях, когда никто не может человека услышать. Неужели желудок перестает быть органом пищеварения, когда он голодает?»²⁵ Поэтому, пишет Кудрявский, «имеем ли мы право распространять понятие языка также на жесты и другие «выразительные движения»? Не будет ли такое распространение понятия ограничить с простым метафорическим выражением, со смелой аналогией? И наконец, практически ли вместо установления ясного, научного понятия языка, настолько расширять его, чтобы не было никакой возможности провести границу между выразительным движением (напр. вилянием хвоста у собаки) и человеческим языком? На последний вопрос, мне кажется, не может быть другого ответа, кроме отрицательного».²⁶

²⁴ Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, изд. I, стр. 18.

²⁵ Д. Н. Кудрявский, Психология и языкознание, Юрьев, 1905, стр. 24—25.

²⁶ Там же, стр. 25—26.

Признание «языка жестов» ведет к отрыву языка от мышления, так как «язык жестов», как и междометие, не имеет истории и не способен изменяться, приспособляясь к развитию мысли: он не может быть поэтому орудием мысли; короче, он не может быть настоящим языком. Таким образом, и с этой стороны мы приходим к тому же заключению, что понятие языка мы не имеем права распространять на так называемый «язык жестов».²⁷

Сам Кудрявский дает следующее определение языка: «Язык служит выражению наших мыслей и является средством общения людей между собою».²⁸ (Разрядка моя. С. С.)

Таким пониманием сущности языка Кудрявский полностью отрицает и взгляды сторонников индивидуалистического психологизма на язык, как на индивидуальное явление, и утверждает материалистическую точку зрения.

Признавая язык всеобщим орудием мысли, он постоянно подчеркивает его тесную связь с мышлением, как «отражением в человеческом уме того, что человека окружает».²⁹ Мысль, по его мнению, только тогда приобретает ясность и определенность, когда она выражена словом. Язык помогает формировать самую мысль. Поэтому он играет колоссальную роль в развитии человечества. Но «язык, как орудие нашей мысли, оказывает обратное влияние на мысль, увеличивает ее силы, изоцряет ее»³⁰, т. е. в данном случае происходит процесс, аналогичный тому, когда орудие, увеличивающее наши естественные силы, оказывает обратное влияние на тот орган, который работает при помощи данного орудия. Особенность языка заключается лишь в том, что человек превращает в орудие не внешние силы, а свои собственные органы.

Мышление может быть выражено только в форме языка. «Если нам кажется иногда, что мы думаем без слов, то это не совсем справедливо: отсутствует в таком случае только самый звук, но наши органы речи обыкновенно проделывают при этом, только гораздо быстрее, все то, что требуется для произнесения соответствующих слов. Таким образом не подлежит сомнению, что мысль всегда сопровождается словом, всегда опирается на него».³¹

Дальше связь языка и мышления Д. Н. Кудрявский рассматривает на соотношении логических и грамматических категорий.

Прежде всего он подвергает критике логическое направление, которое хотело логикой объяснить языковые явления. Кудрявский считает, что это ошибочное представление поддерживала тесная

²⁷ Д. Н. Кудрявский, Психология и языкознание, стр. 32—33.

²⁸ Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, изд. I, стр. 7.

²⁹ Д. Н. Кудрявский, Рецензия на книгу Э. Ланга «Мифология». «Мир божий», 1901, № 11, стр. 84.

³⁰ Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, изд. I, стр. 8.

³¹ Там же, стр. 22.

связь языка с мыслью. Поэтому рассуждали так: логика есть наука о мышлении, а мысль выражается языком, следовательно, в языке должны отражаться законы логики. Если нельзя представить мысль без слова и слово без мысли, то это как бы приводило к полному совпадению языка с мыслью, что вело, в свою очередь, к отождествлению законов языка с законами логики. Разбирая с этой точки зрения взгляды Ф. И. Буслаева, как представителя логического направления, он особенно резко критикует то положение, что язык требует уступок со стороны законов логики, становится с ними в противоречие и значительно их видоизменяет. Кудрявский утверждает, что логика не может изменять свои законы под влиянием строя различных языков, иначе от них ничего бы не осталось, и люди перестали бы логически мыслить, постоянно нарушая законы логики. Но в действительности грамматика не оказывает никакого влияния на логику, поскольку логика не касается грамматических категорий.

Далее он выясняет отношение логики к грамматике. Логика рассматривает законы нашего мышления. Ее не интересует, откуда и как возникла мысль, не интересует и содержание мысли. Она берет мысль готовой и рассматривает только её форму, разбирает, какие условия должны быть соблюдены, чтобы в мысли не было внутренних противоречий. Поэтому законы логики одинаково применимы ко всем областям знания. Язык есть форма нашей мысли. Но она не совпадает с логической формой мысли. Язык звуками выражает наши мысли, а логика рассматривает форму мысли независимо от ее звукового выражения, хотя наши мысли всегда облакаются в звуковую форму. Если в предложениях «Трава зеленеет» и «Трава имеет зеленый цвет» для логики нет разницы, она находит здесь одно суждение, то языкознание не может отождествлять эти два вида предложения. О несовпадении языка с мыслью говорит и тот факт, что одну и ту же мысль мы можем выразить разными словами на разных языках. Эти факты доказывают, что язык и мышление тесно связаны между собой, но нетождественны друг другу.

Отсутствие этого тождества Д. Н. Кудрявский доказывает и на соотношении слова и понятия, предложения и суждения. Он говорит, что слово и понятие не совпадают. Это видно из того, что одно и то же слово в разные времена может обозначать различные понятия. С этой стороны слово является знаком понятия, символом, которым мысль пользуется для облегчения своей работы. Если бы понятие совпадало со словом, говорит Кудрявский, то каждому понятию в языке соответствовало бы только одно слово, что делало бы невозможным существование синонимов. Кроме того, в языке мы имеем отрицательные слова, которые выражают положительные понятия, и наоборот. (Например, неплохой — хороший, глухой — не имеющий слуха).

Еще больше эта нетождественность между логическими и грамматическими категориями видна при сопоставлении сужде-

ния и предложения. Например, одно суждение может быть выражено несколькими предложениями. (Дождь бывает при западном ветре. Дождь бывает тогда, когда дует западный ветер.) Далее, в грамматике есть целый ряд видов предложений, у которых нет соответствующих видов суждений (предложения повествовательные, вопросительные, повелительные и т. д.). Особенно сложен вопрос, по мнению Кудрявского, с односоставными предложениями, так как логика не знает одночленных суждений. Поэтому если признать их суждениями, то нужно разложить их на субъект и предикат. Но часто эти предложения отличаются своей неразложимостью, тем, что подлежащее не отделено от сказуемого, действие не отделено от его носителя и от причин, его вызывающих. Не совпадает и число членов суждения с числом членов предложения. Логика различает в суждении субъект и предикат, а грамматика в предложении — подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство. Последним трем категориям логика не имеет соответствий. Выражения «стол» и «круглый стол» логика рассматривает как один член суждения, а грамматика во втором случае различает два члена предложения. И даже грамматическое подлежащее и сказуемое часто не совпадают с логическим субъектом и предикатом.

Такое различие, говорит Кудрявский, между логическими и грамматическими категориями сказывается во всех подробностях. «Чем подробнее мы рассматриваем логику и грамматику, тем большее несоответствие находим между ними, а отсюда следует, что логика совсем непригодна для объяснения грамматики. Если возьмем такое предложение, где, по-видимому, полная аналогия с логической точкой зрения и с грамматической, напр., «солнце светит», то «солнце» логическое подлежащее и грамматическое; «светит» логическое сказуемое и грамматическое, то и здесь мы не можем сказать, что логика объясняет грамматику, потому что эти суждения не совпадают между собою: для логики безразлично: выражено ли это суждение русским языком или латинским, а для грамматики это существенная перемена.»³²

Поэтому у Кудрявского даже проскальзывает такая мысль, что «исторически неправильно говорить о том, что логические категории облакаются в форму слова; скорее наоборот: логические категории выделились в особую систему лишь с течением времени из грамматических».³³ Он не дает пояснения этому положению, но, видимо, опирается на взгляды Потебни, высказанные в работе «Мысль и язык»³⁴ По Потебне, слово в начале своего развития является только указанием на чувственный образ. Потом это слово, в форме суждения, путем разложения и видоизменения чувственного образа приводит к образованию понятий. Следовательно, Потебня исходит из того принципа, что граммати-

³² Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, литограф, стр. 10.

³³ Д. Н. Кудрявский, Психология и языкознание, стр. 71.

³⁴ См. А. А. Потебня, Мысль и язык, изд. 2, Харьков, 1892, стр. 148.

ческие категории (слово) предшествуют логическим (понятие). Эта же мысль лежит и в основе высказывания Кудрявского.

Но, с другой стороны, по мнению Кудрявского, и логические категории могут быть вовлечены в строй предложения и переработаны там в грамматические. Видимо, таким образом логический субъект и предикат превратились внутри предложения в подлежащее и сказуемое. Но, возникнув таким путем, они уже коренным образом начинают отличаться от логических прототипов. «Если таким образом грамматическое подлежащее и сказуемое, даже совпадая во многих случаях с логическим субъектом и предикатом, по существу отличны от них, то ясно, что изучение природы этих логических категорий нисколько не может уяснить нам природы грамматических категорий подлежащего и сказуемого. Несмотря на свой логический источник (в указанном выше смысле), грамматические категории эти должны быть объяснены из строя предложения».³⁵

Поэтому логика, по мнению Кудрявского, не может объяснить природу языка, она почти не имеет с грамматикой никаких точек соприкосновения. Логика для всех людей только одна, а языков множество, и каждый из них имеет свою грамматику. Если бы логика могла объяснить языковые явления, то такой язык мог бы быть только один.

Из этого нельзя делать вывод, что Кудрявский совершенно отрицает связь логических и грамматических категорий. В работе «Психология и языкознание» он писал: «Логические категории могут вовлекаться и действительно вовлекаются в строй нашей речи не только наравне с другими, но даже преимущественно перед другими категориями. Причина этого заключается в том, что логические категории — это категории нашего мышления, постоянно облекающиеся в форму речи. Было бы удивительно, если бы между строем речи и логическими формами мышления не существовало самых живых ассоциаций.»³⁶

Следовательно, Кудрявский, признавая связь логических и грамматических категорий, делает основной упор на их различие, протестует против их отождествления и против логического объяснения грамматических явлений, так как «логическое толкование языка оказалось несостоятельным: оно допустило крупную методологическую ошибку. Чтобы объяснить какое бы то ни было явление, мы должны его исследовать, должны в нем самом искать указаний на причины, его вызывающие и обуславливающие (разрядка моя. С. С.). Если вместо такого пути исследования предположим для данного явления какую-либо причину, которая покажется нам наиболее вероятной, и из нее станем это явление объяснять, то мы почти наверное впадем в ошибку».³⁷

³⁵ Д. Н. Кудрявский, Психология и языкознание, стр. 69.

³⁶ Там же, стр. 70—71.

III

Проблема происхождения языка не занимала в истории до-революционного русского языкознания видного места. Некоторые лингвисты даже не ставили эту проблему. Так, М. В. Ломоносов и А. Х. Востоков внесли существенный вклад в развитие русского и сравнительно-исторического языкознания, но происхождение языка не получило освещения в их трудах. Другие (например, Н. И. Греч, Ф. И. Буслаев) видели в языке дар бога. (Ср. высказывание Греча: «Слово наше есть непосредственный дар того, кто создал нашу бессмертную душу».³⁷) Среди русских лингвистов 19-го века только в трудах А. А. Потебни эта проблема нашла свое наиболее подробное освещение.

А. А. Потебня выступает прежде всего против теорий намеренного изобретения и божественного создания языка. Опираясь на высказывание М. В. Ломоносова о том, что без языка люди были едва ли не хуже диких зверей, Потебня говорит, что «человек в таком состоянии, когда он хуже зверя, не может быть изобретателем языка, который ставит его выше прочих животных».³⁸ Это в полной мере относится и к теории звукоподражания, и к теории договора, поскольку обе они предполагают существование уже развитого мышления без языка.

Теория божественного создания языка, по Потебне, приводит только к тому, что уничтожает себя или уничтожает возможность исследования языка вообще. Если бог был учителем людей, то они уже должны были понимать его язык. А это говорит о знании человеком языка и о возможности создать его своими силами. Если бог вложил язык в природу человека, то это должно доказывать превосходство первоначального языка над позднейшими. Но факты говорят обратное.

Критикуя Беккера за понимание языка как организма, он отвергает и его теорию происхождения языка, поскольку Беккер сводит её к объяснению того, как человек пришел к совершению этого отправления, подобно другим органическим отправлениям. В таком понимании происхождения языка Потебня видит две ошибки. Во-первых, если при дыхании органы и воздух принадлежат к области физических явлений и действуют по определенным законам, то между органами слова и мысли нет ничего общего: мысль не проходит в органы речи и не изменяется там по физическим или химическим законам, как воздух в легких. Во-вторых, воздух существует до дыхания, пища — до пищеварения, но мысль до слова существовать не может. Поэтому, говорит Потебня, словом «организм» Беккер только прикрывает избитые положения прошлого века. Следовательно, основной недостаток всех этих теорий Потебня видит в непонимании прогресса языка, так

³⁷ Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, изд. I, стр. 26.

³⁸ Н. И. Греч, Чтения о русском языке, часть I, СПб., 1840, стр. 13.

³⁹ А. А. Потебня, Мысль и язык, изд. 2, стр. 3.

как они смотрят на язык, как на уже готовую вещь, и поэтому не могут объяснить его происхождение.

Значение Гумбольдта, по его мнению, в отличие от предшествующих лингвистов, как раз и заключается в том, что он берет язык не как нечто готовое, а как деятельность, т. е. как постоянно изменяющееся и развивающееся явление. Но непонимание соотношения единичного и всеобщего (антиномии неделимого и народа) и признание непознаваемости возникновения языка привели Гумбольдта к тому, что и он признал язык божественным созданием.

Следовательно, «сам Гумбольдт не мог оторваться от метафизической точки зрения, но он именно положил основание перенесению вопроса на психологическую почву своими определениями языка, как деятельности, работы духа, как органа мысли».⁴⁰

На психологической основе строит свою теорию происхождения языка и Потенбня. По его мнению, источник звукового материала человеческого языка восходит к звукам животных. Но между языком человека и звуками животных необходимо видеть принципиальное различие, которое определяется разницей между душевными процессами у человека и животных. Отличительная черта животного организма — рефлексия. «Рефлексию, т. е. преломление силы, действующей извне внутри организма, можно принять за первоначальный источник движения в организме, и самое движение — за средство уравнивать и делать безвредными потрясения, полученные телом.»⁴¹ Первоначальная рефлексия носит чисто физиологический характер. На более высокой ступени возникает психическая или душевная рефлексия. Действия, вызывающие звуки, могут быть как чисто физиологические, так и психологические. Последние свойственны уже животным. «Звуки животных необъяснимы одними только физиологическими законами; они связаны с восприятиями и сопровождающими их чувствами, ассоциациями восприятий, ожиданием подобных случаев».⁴² Их чувственные восприятия представляют собой общезначимые образы предметов. Звуки животных связаны только с этими восприятиями и ассоциациями восприятий, они не имеют значения и не служат средством производить понимание в других. Собака, например, не понимает слов, а только побуждается звуком к известным действиям. Следовательно, ассоциация чувственного образа со звуком существует до языка. Но слово, по мнению Потенбни, не может быть выведено из подобной ассоциации. Появление слова есть рождение внутренней формы, которая изменяет звук и чувственный образ. Звук уже перестает быть рефлексией чувства, приобретает значение и начинает пониматься. И мысль при создании слова перестает быть собственностью са-

⁴⁰ А. А. Потенбня, Мысль и язык, изд. 2, стр. 46.

⁴¹ Там же, стр. 80.

⁴² Там же, стр. 95.

мого говорящего и получает возможность самостоятельной жизни по отношению к создателю.

На основании анализа слов и междометий Потебня приходит к выводу, что в раннюю пору язык животных и человека состоял из рефлексии чувства в звуках. Эти рефлексии чувства в звуках Потебня называет междометиями. Впоследствии междометия распадаются на две группы: одни навсегда остаются междометиями, другие теряют междометный характер и превращаются в слова. Какие условия необходимы для этого? Во-первых, должна уменьшиться напряженность чувства. Во-вторых, с уменьшением необходимости отражать чувства в звуке увеличивается связь звука и представления. Звук, издаваемый человеком, воспринимается им самим, и образ звука, следуя за образом предмета, ассоциируется с ним. При новом восприятии предмета повторится и образ звука, а вслед за ним появится и сам звук, который, закрепляясь за данным предметом, становится словом. Значительную роль в этом превращении играют органы чувств и мышление, которое у человека стоит на более высокой ступени развития, чем у животных. «В этом совершенстве восприятий, — пишет Потебня, — заметном уже в ребенке, должна заключаться одна из причин того, что человек есть единственное на земле говорящее существо».⁴³

Первичное слово, по Потебне, равняется целому предложению и «не имеет еще для мысли значения качества и может быть только указанием на чувственный образ, в котором нет ни действия, ни качества, ни предмета, взятых отдельно, но все это в нераздельном единстве».⁴⁴ Только с разложением чувственного образа, которое предполагает другие, более простые явления, начинается образование глагола, имени и других частей речи.

Главным недостатком теории происхождения языка у Потебни, из которого вытекают все другие, является то, что возникновение языка не рассматривается в тесной связи с возникновением самого человека, что Потебня не исходит из понимания языка как общественного явления. Его высказывания о том, что «язык создается только совокупными усилиями многих»,⁴⁵ очень редки и не находятся в тесной связи с остальным изложением. Поэтому основной упор он делает на психологический фактор, которым и стремится объяснить возникновение языка.

С исторической точки зрения представляют интерес взгляды Бодуэна-де-Куртенэ на происхождение языка. Все предыдущие теории он делит на три группы: а) теория божественного создания языка, б) теория общественного договора, в) теории, которые объясняли возникновение языка «путем эволюции, путем постепенного, бессознательного, естественного, произвольного развития, путем восхождения от более низких ступеней человеческо-

⁴³ А. А. Потебня, Мысль и язык, изд. 2, стр. 78.

⁴⁴ Там же, стр. 148.

го развития к ступеням более высоким». ⁴⁶ Первые две теории, говорит он, уже оставлены серьезной наукой, так как первая из них обязана своим происхождением народным легендам, а «представители второго воззрения принимали уже готовое человеческое общество (например, общество 18 столетия), представляли себе как бы членов парламента, собравшихся для совещания о самом целесообразном устройстве совместной общественной жизни, и, не владея еще языком, рассуждавших, между прочим, о создании языка». ⁴⁷ Поэтому третья теория является наиболее научной, так как она связана и с биологическими, и с антропологическими гипотезами. Бодуэн-де-Куртенэ подчеркивает в возникновении языка роль выпрямления человеческого тела, так как оно освободило грудную клетку и дало возможность человеку «смотреть прямо перед собою, может, подняв голову вверх получать космические впечатления от свода небесного во всем его разнообразии, от солнца и других небесных светил. Это стало для него неисчерпаемым источником всё новых воздействий мира внешнего на все более совершенствующийся перцепционный и языко-моторный, языко-рефлекторный снаряд человеческого организма, во всей его психо-физической сложности». ⁴⁸

В состав первобытного языка он включал следующие элементы:

- а) междометия, т. е. крики, испускаемые под влиянием чувств.
- б) Звукоподражательные слова, возникшие под влиянием звуков природы.
- в) Неакустические впечатления, слившиеся с соответствующими акустическими впечатлениями.

г) Случайно могли совпадать впечатления от тех или иных явлений с возгласами, которые человек издавал при виде этих явлений. Такой возглас мог стать «названием» этого явления.

д) Могли происходить случайные ассоциации при взаимном общении людей. Какой-либо человек, желая обратить внимание других на какое-то явление, мог произнести ряд звуков; при определенных условиях эти звуки могли стать названием этого явления.

Следовательно, часть элементов языка Бодуэн-де-Куртенэ возводит к рефлексивным выкрикам, другую часть — к случайным ассоциациям между представлением и звуком. Наряду со звуками, по его мнению, значительную роль играли и жесты. Но с развитием человечества «для сбережения труда организма» жесты все больше вытеснялись звуковой речью в силу больших преимуществ последней.

⁴⁵ Там же, стр. 98.

⁴⁶ Бодуэн де Куртенэ, Язык и языки. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона, т. 81, стр. 538.

⁴⁷ Там же, стр. 538.

⁴⁸ Там же, стр. 539.

Значит, Бодуэн-де-Куртенэ считает, что язык постепенно развился из психо-физиологической деятельности, которая потом распалась на язык говоримый, пение и эмоциональные движения. Ограничив происхождение языка сферой индивидуальной психики, он свел всю проблему к выработке языковых понятий у отдельных индивидуумов.

В начале 20-го века в связи с бурным развитием русского общего языкознания и появлением ряда учебников по языкознанию проблема происхождения языка начинает занимать все более видное место. Но разрешение этой проблемы вряд ли можно признать удовлетворительным. Проф. В. Поржезинский⁴⁹ посвящает ей всего немногим более трех страниц. Кратко разобрав теорию звукоподражания и междометий, он присоединяется к теории Вундта, считая ее наиболее продуманной и цельной. Проф. В. А. Богородицкий⁵⁰ примыкает в теории происхождения языка к взглядам И. А. Бодуэна-де-Куртенэ и дает их краткое изложение.

Наиболее подробно из русских лингвистов осветил проблему происхождения языка проф. Д. Н. Кудрявский, который считал ее одной из главных в языкознании. Все вопросы общего языкознания, по его мнению, «сходятся, как к центру, к вопросу о происхождении языка».⁵¹ Поэтому ни один лингвист не может его обойти. Каждая эпоха, каждое поколение по-своему ставит и решает этот вопрос.

Сам Кудрявский не только пытается поставить и разрешить эту проблему, но и критически пересматривает многие предыдущие теории происхождения языка. Этой проблеме у него посвящена значительная часть книги «Введение в языкознание», статья «О происхождении языка» («Русская мысль», 1912, № 7), рецензия на сочинение Эрнста Ренана «Происхождение языка» («Мир божий», 1903, март) и отчасти книга «Как жили люди в старину».

В самой глубокой древности, говорит он, вопрос решался в форме, какой язык древнее всех. В частности, примером такого решения может служить опыт египетского фараона Псамметиха, описанный Геродотом. Псамметих взял двух новорожденных и приказал воспитывать их так, чтобы они не слышали человеческого языка. Через несколько лет, когда к ним пришли, то первым словом, которое они произнесли, было «бекос». По-фригийски оно обозначало «хлеб». Отсюда сделали вывод, что самым древним языком был фригийский. В этом предании еще нет вопроса о происхождении языка, решается лишь та проблема, ка-

⁴⁹ В. Поржезинский, Введение в языковедение, М., 1907, стр. 176—179.

⁵⁰ В. А. Богородицкий, Лекции по общему языковедению, Казань, 1911, стр. 99—101.

⁵¹ Д. Н. Кудрявский, Психология и языкознание, стр. 77.

кой из многочисленных языков появился первым, а претендовать на первенство мог с одинаковым правом любой язык.

Греческая философия пытается решить вопрос, как возникло соединение звука (слова) со значением, т. е. дана ли эта связь от природы или установлена соглашением. Но дальше этих споров с решением в ту или иную сторону греческие философы не пошли.

В средние века вопрос о происхождении языка решался по библии: первым языком человечества безоговорочно признавался древнееврейский. Это приводило, говорит Кудрявский, к анекдотическим случаям. Например, при встрече с туземцами во время открытия Америки европейцы пытались говорить по-древнееврейски и по-арабски, думая, что все языки представляют ту или иную степень испорченности древнееврейского языка.

Теории 18—19 веков Д. Н. Кудрявский делит на две группы: звукоподражания и междометий.

Теория звукоподражания старается объяснить происхождение языка из подражания звукам природы, т. е., желая обозначить какой-нибудь предмет, человек воспроизводит тот звук, который издает данный предмет. Теория звукоподражания имела самых многочисленных последователей, поскольку происхождение звукоподражательных слов легче всего поддается объяснению. Но было ясно, что для объяснения возникновения языка нужно, чтобы все предметы издавали звуки. Однако в быту и природе мы встречаем множество предметов, которые не издают никаких звуков, но имеют для человека первостепенное значение. Например, одежда, жилища, обувь, орудия труда. Поэтому были созданы теории, которые расширяли звукоподражание на такие случаи, когда предмет не издавал никаких звуков, или суживали число первобытных слов, из которых потом могли развиваться все другие слова. Но неувязка заключается в том, что подражание звукам предполагает уже довольно развитую способность произношения, которой, конечно, не могло быть у первобытного человека. Поэтому, говорит Кудрявский, не лучше ли предположить, что эти слова вторичного, более позднего происхождения и относятся к той эпохе, когда человек уже умел довольно отчетливо произносить слова и звуки.

Теория междометий исходит из того, что человек под влиянием впечатления при виде того или иного предмета издавал звуки, которые потом стали словами. Но чтобы объяснить происхождение языка, эта теория должна была рассмотреть переход от междометия к слову во всех подробностях. Однако она этого не сделала, ограничившись указанием на то, как какой-нибудь крик ужаса мог служить знаком опасности. Но это еще не язык. В целом теория междометий не разрешила главных трудностей, указав лишь на один из источников, откуда во время образования языка могли возникать слова.

После изложения сущности этих теорий Д. Н. Кудрявский критически разбирает их, доказывая, что все они не могли пра-

вильно ни поставить, ни разрешить этот вопрос, а лишь в лучшем случае объясняли происхождение небольшого числа слов. Их основной недостаток в том, что объяснением связи между звуком и значением они хотели объяснить происхождение языка. Все эти теории исходят из того, что эта связь должна существовать. Псамметих стремился узнать первоначальную форму связи, греки думали, что она дана от природы или по соглашению, теория звукоподражания считает, что эта связь возникает из звукоподражания, теория междометий — из выкриков, издававшихся под впечатлением того или иного предмета. Кудрявский правильно исходит из того положения, что между звуком и значением нет данной от природы связи, даже вообще нет никакой постоянной связи. Он доказывает это на следующих фактах. Во-первых, сами звукоподражательные слова так разнообразны в различных языках, что даже у них нет этой постоянной связи между звуком и значением. (Ср. свистеть, *siffler*, *pfeifen*). Произвольность связи между звуком и значением, по мнению Кудрявского, является характерным признаком человеческого языка. Там, где эта связь произвольна (например, в криках животных), там нет и языка. Во-вторых, на земном шаре существует очень большое количество языков. Это говорит о том, что одно и то же представление может быть выражено очень многими способами. Поэтому никак нельзя говорить о необходимой связи между звуком и значением. Возражение о том, что разнообразие языков есть факт гораздо более поздний, пока не выдерживает критики. Если науке и удастся все языки свести к нескольким первоначальным, то и тогда мы будем иметь несколько различных языков, которые вряд ли удастся свести к одному.

Кудрявский отмечает, что создание сравнительно-исторического метода изменило отношение к вопросу о происхождении языка. Сравнительное языкознание дало возможность восстановить некоторые факты из доисторического существования языков и определить в какой-то мере пути развития многих языков. Поэтому представлялось возможным решить проблему происхождения языка не только умозрительно, а индуктивным путем. И центр тяжести был перенесен на изучение структуры и истории существующих языков. Это оттеснило проблему происхождения языка на задний план. Работы по этому вопросу стали появляться все реже и реже, и к концу XIX века почти ничего не публиковалось.

Переходное отношение к происхождению языка характерно для французского лингвиста Ренана, который стремился согласовать предшествующие теории с данными сравнительно-исторического языкознания. Ренан стоит на эволюционной точке зрения. Поэтому, по его мнению, нужно изучать развитие духовной жизни человечества, для первоначального этапа которой примерами могут служить дитя и дикарь. Кроме того, необходимо изучать материал и современных языков, так как некоторые из них боль-

ше сохранили законы, действовавшие в пору рождения языка. По сравнению с предшествующими исследователями языка, рассматривавшими его как особенность человеческого разума, вместо поисков тех первоначальных элементов, из которых должен был состоять первобытный язык, Ренан выдвигает принцип изучения закономерности явлений, общих законов, по которым развивается язык и которые обусловили его возникновение. Дальше этого Ренан не идет. Причину этого Кудрявский видит в эволюционной точке зрения, на которой стоит французский ученый. Ренан понимал, что данных языкознания еще недостаточно для установления последовательных стадий развития языка и что при переходе от одной стадии к другой должно появляться нечто новое. Но эволюционная теория не давала ответа на вопрос, откуда может взяться новое, если его раньше не было. Этого затруднения Ренан не преодолевает. Поэтому и в первобытных стадиях языка он стремится найти все то, что появляется в языках позднее. Свою мысль он доказывает сравнением с зерном, в котором в потенции заключено уже целое растение. Поэтому, по существу, проблемы происхождения языка для Ренана не существует: язык возник вместе с человеком, и человек без языка немислим, ибо, по его мнению, человек так же говорит словами, как видит и слышит, т. е. инстинктивно или в силу самого устройства органов. Кроме того, такой взгляд, говорит Кудрявский, прямо уничтожает эволюционную теорию. Если в самой первобытной стадии предполагается то, что нужно было вывести эволюционным путем, то эта теория превращается в простой фокус.

Отсюда вывод: отношение Ренана к вопросу о происхождении языка не может быть признано правильным, ибо «то затруднение, которое, по-видимому, заставляет Ренана предполагать возникновение языка сразу, вместе с человеком, в сущности не существует. Говорить о возникновении чего-то нового не значит еще предполагать создание этого нового из ничего.»⁵²

После этого Кудрявский переходит к постановке вопроса о происхождении языка.

Нужно отметить, что многие языковеды смешивали вопрос о происхождении человеческого языка с вопросом о происхождении конкретных языков. Такое смешение приводило к грубым ошибкам, так как возникновение человеческой речи относится к периоду выделения человека из животного царства, а образование известных нам языков есть факт значительно более поздний. Кудрявский убедительно показывает, что вопрос о происхождении языка неравнозначен вопросу о происхождении конкретных языков. «Когда мы ставим вопрос о происхождении языка вообще, — пишет он, — мы не можем понимать под словом «язык» какую-либо звуковую форму языка. Мы говорим в таком

⁵² Д. Н. Кудрявский, Рецензия на книгу Эрнста Ренана «Происхождение языка». «Мир божий», 1903, № 3, стр. 83.

случае ни о русском, ни о французском, ни о немецком, ни о каком бы то ни было другом языке, следовательно, отвлекаемся от всякой звуковой формы и говорим о языке в смысле способности человека к созданию звукового языка».⁵³ Если вопрос ставится об образовании конкретного языка, например, французского, то нет необходимости строить ни теорию междометий, ни теорию звукоподражания. Известно, что французский язык произошел из латыни, и можно указать изменения, которые произошли в результате этого. Поэтому «если мы спрашиваем, как произошел французский язык, то мы под словом «язык» подразумеваем нечто более конкретное, нежели в вопросе о происхождении языка. В первом случае мы говорим об определенной звуковой форме, а во втором, не имея в виду никакой определенной звуковой формы, мы говорим о языке, как о способности (разрядка автора. С. С.) человека к речи, о способности (разрядка автора. С. С.) его выражать свои мысли при помощи звуков. С этой точки зрения понятнее становится нам и бесплодность прежних теорий возникновения языка и неудача попыток разрешения этого вопроса. Вопрос становится о происхождении способности человека к речи, а ответить стараются на вопрос о звуковой форме первоначального языка.»⁵⁴

После такой постановки вопроса Д. Н. Кудрявский пытается решить его путем выяснения тех условий, которые были необходимы для развития способности человека к речи. Насколько, говорит он, будут выяснены эти условия, настолько мы приблизимся к решению проблемы происхождения языка. Кудрявский исходит из того положения, что человеческий язык представляет собой «высшую ступень развития тех зачатков, которые мы наблюдаем у других животных».⁵⁵ Какие же условия необходимы для возникновения человеческого языка?

1) Так как язык есть орудие нашей мысли, то для его возникновения необходим определенный уровень развития головного мозга, особенно тех центров, которые управляют сложным процессом речи. Это одно из самых существенных условий. Но, разумеется, возникновение и развитие языка в свою очередь очень благотворно влияет на развитие головного мозга.

2) Для возникновения речи необходима известная ступень развития органов речи. «Звуковой язык не мог бы появиться у человека, если бы он не обладал такими гибкими органами речи, и они, несомненно, тоже являются необходимым условием для возникновения звукового языка».⁵⁶ Но Кудрявский подчеркивает, что этот момент нельзя преувеличивать, так как современное

⁵³ Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, изд. I, стр. 54.

⁵⁴ Д. Н. Кудрявский, О происхождении языка. «Русская мысль», 1912, № 7, стр. 114—115.

⁵⁵ Там же, стр. 115.

⁵⁶ Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, изд. I, стр. 56.

строение органов речи создавалось и под влиянием языка. Следовательно, если возникновение языка требовало известной степени развития органов речи, то и их современное строение не могло развиваться без языка.

3) Для возникновения языка необходимо вертикальное положение человеческого тела. Оно освобождает грудную клетку, которая у животных сжата передними конечностями. Это способствует развитию органов речи. Кроме того, вертикальное положение создает разделение труда между передними и задними конечностями. Передние конечности освобождаются от функции передвижения и берут на себя функцию защиты, от которой освобождается рот. Передние конечности, приспособляясь к хватательным движениям, расширяют опыт человека, ближе знакомят его с природой, что, в свою очередь, способствует развитию головного мозга. Поэтому следует считать вероятным, что вертикальное положение сыграло огромную роль в образовании человека. Это положение Кудрявского подтверждается следующим высказыванием Фридриха Энгельса: «Под влиянием в первую очередь, надо думать, своего образа жизни, требующего, чтобы при лазании руки выполняли иные функции, чем ноги, эти обезьяны начали отвыкать от помощи рук при ходьбе по земле и начали усваивать все более и более прямую походку. Этим был сделан *решительный шаг для перехода от обезьяны к человеку*».⁵⁷ (Курсив автора. С. С.)

Значение такого решения вопроса заключается в том, что Кудрявский одним из первых связал проблему происхождения языка с общими условиями становления человеческого рода. Сходные мысли до этого были высказаны только немецким лингвистом Георгом фон Габеленцем. Кроме того, мы считаем, что Кудрявский в данном случае очень близко подошел к Энгельсу, который исходит из этих же трех условий, необходимых для возникновения языка. Ср. его высказывание: «Начинавшееся с развитием руки, вместе с трудом господство над природой расширяло с каждым новым шагом вперед кругозор человека. В предметах природы он постоянно открывал новые, до того неизвестные свойства. С другой стороны, развитие труда по необходимости способствовало более тесному сплочению членов общества, так как благодаря ему стали более часты случаи взаимной поддержки, совместной деятельности, и стало ясней сознание пользы этой совместной деятельности для каждого отдельного члена. Коротко говоря, формировавшиеся люди пришли к тому, что у них явилась *потребность что-то сказать* (курсив автора. С. С.) друг другу. Потребность создала себе свой орган: неразвитая гортань обезьяны медленно, но неуклонно преобразовывалась путем модуляции для все более развитой модуляции, а органы рта посте-

⁵⁷ К. Маркс, Ф. Энгельс, Избранные произведения в двух томах. т. 2, Москва, 1949, стр. 70.

ленно научались произносить один членораздельный звук за другим». ⁵⁸

Необходимо только подчеркнуть, что Кудрявский, в отличие от Энгельса, не делает основной упор на момент труда, хотя и учитывает его.

Но Кудрявский на этом не останавливается. Он пытается показать и те пути, по которым звуки животных переходили к человеческому языку. Для этого он сравнивает человеческий язык со звуками животных и междометиями. Таким сравнением он хотел выявить особенности человеческой речи и то, чего не хватает животным для развития языка.

Кудрявский исходит из того, что не только человек, но и животные производят звуки и пользуются ими для своих целей. Но звуки животных отличаются рефлекторным характером, используются инстинктивно, без контроля разума. «Между известного рода раздражением чувств, известным впечатлением и звуком у животных настолько постоянная и неизменная зависимость, что всегда при тех же условиях у данного вида животных возникает один и тот же звук». ⁵⁹ И животные, в отличие от человека, не выучиваются этим звукам, а обладают от природы. Следовательно, основным отличием человеческого языка от звуков животных Кудрявский считает то, что люди пользуются словом сознательно, а животные своим криком инстинктивно. Но, с другой стороны, говорит он, животным нельзя отказать в зачатках мышления. Например, собака использует звуки не бессознательно, когда хочет попасть в дверь. В этом уже проявляется в какой-то мере сознательное пользование звуками. Далее, животные звуком выражают не только свои впечатления, но способны в определенной степени понимать звуки своих собратьев. Например, если для животного, издающего звук, он является непосредственным результатом ощущения, неотделим от него, то у животного, воспринимающего звук, он вызывает воспоминания тех же ощущений. Этот процесс уже требует определенного уровня развития ума. Особенно наглядно это показывает дрессировка, когда животное научается соединять определенные звуки с определенным действием. Конечно, животные не понимают слов, как человек, не соединяют с ними определенных представлений и понятий, но какая-то часть значения слова усваивается животным. ⁶⁰

⁵⁸ Там же, стр. 72—73.

⁵⁹ Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, изд. I, стр. 29.

⁶⁰ Ср. аналогичное высказывание Ф. Энгельса: «Собака и лошадь развили в себе, благодаря общению с людьми, такое чуткое ухо по отношению к членораздельной речи, что, в пределах свойственного им круга представлений, они легко научаются понимать всякий язык. Они, кроме того, приобрели способность к таким чувствам, как чувство привязанности к человеку, чувство благодарности и т. д., которые раньше им были чужды. Всякий, кому много приходилось иметь дело с такими животными, едва ли может отказать от убеждения, что имеется немало случаев, когда они свою неспособность говорить ощущают *теперь* (курсив автора. С. С.) как недоста-

Далее Кудрявский сопоставляет междометие и слово. Междометия выражают нечленораздельные впечатления и нерасчлененностью напоминают звуки животных. Но между ними нельзя ставить знак равенства, так как междометия совершеннее звуков животных и не совпадают с ними по своему характеру. Кудрявский относит возникновение междометий к периоду до появления человеческого языка. Поэтому переход от звуков животных к человеческому языку, говорит он, лежит между междометием и словом. И Кудрявский стремится определить различие между междометием и словом, чтобы выяснить пути перехода от одного к другому. Эти различия он видит в следующем:

1) Междометия намного неопределеннее по своему значению, чем слова. Эта неопределенность связана с тем, что они употребляются, как правило, произвольно и не предназначены для сообщения своих чувств другому. Для того, чтобы понять значение того или иного междометия, необходимо пояснение.

2) В слове связь между звуком и предметом условна, а в междометии — непосредственна, т. е. чувства и впечатления отражаются в самом характере звуков. Поэтому в междометиях большую роль играет интонация.

3) Так как междометие связано неразрывно с сильным душевным движением, то без него оно безжизненно. Поэтому междометие неизменно, как неизменно само душевное движение. Это значит, что оно не имеет истории. Слово отличается от него определенным значением, формой, тем, что оно выражает определенное представление или понятие. Слово меняет со временем свою форму и свое значение. «Каждое слово имеет свою историю, и эта история в живом языке не окончена: слова в языке меняют и свою форму, и свое значение. В этом и заключается история языка, — его развитие».⁶¹

ток. К сожалению, их голосовые органы настолько специализированы в определенном направлении, что этому их горю уже никак нельзя помочь. Там, однако, где имеется подходящий орган, эта неспособность, в известных границах, может исчезнуть. Органы рта у птиц отличаются, конечно, коренным образом от соответствующих органов человека. Тем не менее птицы являются единственными животными, которые могут научиться говорить, и птица с наиболее отвратительным голосом, попугай, говорит всего лучше. И пусть не возражают, что попугай не понимает того, что говорит. Конечно, он будет целыми часами без умолку повторять весь свой запас слов из одной лишь любви к процессу говорения и к общению с людьми. Но в пределах своего круга представлений он может научиться также и понимать то, что он говорит. Научите попугая бранным словам так, чтобы он получил представление о их значении (одно из главных развлечений возвращающихся из жарких стран матросов), попробуйте его затем дразнить, и вы скоро откроете, что он умеет так же правильно применять свои бранные слова, как берлинская торговка зеленью. Точно так же обстоит дело при выклянчивании лакомств». (К. Маркс, Ф. Энгельс, Избранные произведения в двух томах, т. 2, Москва, 1949, стр. 73—74.)

⁶¹ Д. Н. Кудрявский, О происхождении языка. «Русская мысль», 1912, № 7, стр. 124.

4) Междометие вызывается сильным впечатлением, а в словах, наоборот, чувства ослаблены. И это преобладание ума над чувством является характерной особенностью слов, так как для выражения мыслей необходимо, чтобы чувства не подавляли деятельности ума. Кудрявский утверждает, что животные гораздо впечатлительнее, чем человек, и объясняется это наличием у человека задерживающих центров и большим знанием окружающей действительности.

После этого он определяет условия перехода от звуков животных, через междометия, к человеческому языку.

Так как звуки животных являются непосредственным отражением впечатлений внешнего мира, то для их превращения в слова необходимо было развитие мышления и ослабление впечатлительности. Первым этапом в этом процессе было превращение междометия, выражающего сильное душевное впечатление, в знак этого впечатления. Этот процесс, по мнению Кудрявского, уже наблюдается у некоторых животных. Если звук, издаваемый животным, носит рефлекторный характер, то для животного, которое воспринимает этот звук, он становится знаком впечатления кричащего животного. Животные могут издавать звуки и более сознательно, когда хотят предупредить других об опасности. В данном случае, говорит Кудрявский, эти звуки уже не будут выражением непосредственного впечатления, а его знаком, символом. Эти звуки уже произносятся при ослаблении чувства и усилении работы ума.

Далее, отличительным свойством человеческого языка является способность членораздельно выражать мысль, которой животные не могут овладеть ни при каких условиях. Эта членораздельность вырабатывается из нечленораздельных звуков животных и междометий. По мнению Кудрявского, она могла возникнуть только в предложении, т. е. в сочетании тех первоначальных звуков, которые служили символами каких-либо еще не выяснившихся представлений. Такое сопоставление слов, выражающих впечатления, ведет к более подробному анализу впечатлений и к выяснению значений сопоставляемых слов. Иначе говоря, «сопоставление звуковых символов и соответствующих сложных впечатлений ведет к обоюдному анализу и вырабатывает слово с его значением».⁶² Такое сопоставление и является началом языка. Раньше этому мешала связь звука со значением в междометии, а слово возникает только тогда, когда порывается эта связь.

Следовательно, язык возникает в процессе анализа представлений при помощи звуковых символов, которые постепенно превращаются в слова. Основными этапами в этом процессе являются следующие: «1) звуки являются непосредственным отражением впечатлений внешнего мира, 2) звуки становятся символа-

⁶² Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, изд. I, стр. 59.

ми воспринятых впечатлений и 3) сопоставление звуковых символов и соответствующих сложных впечатлений ведет к обоюдному анализу и вырабатывает слово с его значением».⁶³

Решение Кудрявским вопроса о переходе звуков животных в человеческие слова в определенной степени совпадает с высказываниями Потебни, особенно в сопоставлении слов и междометий и установлении путей перехода междометий в слова. Но в целом теория происхождения языка Кудрявского имеет принципиальные отличия от теории Потебни. Во-первых, Кудрявский устанавливает общие условия возникновения языка, связанные со становлением самого человека, чего почти нет у Потебни. Во-вторых, если Потебня зачастую отклоняется в сторону индивидуалистического психологизма, то Кудрявский постоянно подчеркивает общественный характер языка. Язык, по его мнению, «есть деятельность, проявляющаяся только в обществе, и его возникновение может быть объяснено только на почве взаимодействия многих лиц. Появление языка предполагает, что до него доросла не какая-либо гениальная личность, а все общество людей».⁶⁴ В книге «Как жили люди в старину», написанной главным образом на основе работы Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства», он говорит, что первобытный человек находился среди природы, которая давала ему все, что нужно, если только он мог взять все необходимое. Но человек стоял на ступени животного и смог тогда превзойти его, когда научился бороться с силами природы. В этой борьбе он развивает свои способности и выходит победителем над природой. Но «он борется не один, а целыми группами, обществами. Таким образом его борьба с природой была в то же время школой общественной жизни, и уже в первобытные времена мы находим у человека зародыши общественной жизни, которая развивалась, меняя свои формы в зависимости от того, как менялись окружающие условия».⁶⁵ (Разрядка автора. С. С.) И только в этой общественной жизни мог сложиться человеческий язык, так как необходимость общения при совместной работе постоянно ощущалась людьми. Или, как пишет Кудрявский, «общественная жизнь мало-помалу выработала свое особое орудие общения — язык, служащий, как для общения людей между собою, так и для развития самой высокой стороны человеческой природы — ума, который таким образом сделался одним из важнейших условий человеческого развития. — Знания, накопленные прежними поколениями, передавались последующим и облегчали им работу».⁶⁶ Но процесс возникновения языка, говорит Кудряв-

⁶³ Д. Н. Кудрявский, Введение в языкознание, изд. I, стр. 59.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Д. Н. Кудрявский, Как жили люди в старину, изд. 3, Юрьев, 1906, стр. 4.

⁶⁶ Там же.

ский, был очень продолжительным. Первоначально человек пользовался теми же отрывочными криками, как и другие животные. Эти крики, вызванные под влиянием тех или иных впечатлений, воспринимались другими людьми, а условия жизни давали людям возможность определять значение этих криков, которые постепенно за ними и закреплялись. Так возникли первые слова, с развитием употребления которых человек все больше создавал звуковых комплексов для обозначения различных предметов.

Таким образом, рассмотрев теорию происхождения языка проф. Д. Н. Кудрявского, можно прийти к следующим выводам:

1) Критически разобрав предшествующие теории, Кудрявский выступает против смешения вопроса о происхождении конкретных языков с вопросом о возникновении человеческого языка вообще.

2) Поэтому он правильно ставит вопрос, что объяснить происхождение человеческого языка значит выявить те условия, в которых человек мог начать говорить.

3) Эти условия он сводит к следующим моментам: а) определенный уровень развития головного мозга и органов речи, б) прямая походка, освобождающая передние конечности для трудовой деятельности.

4) Решение Кудрявским вопроса о путях формирования первоначальных слов из звуков животных через междометия можно рассматривать как одну из возможных гипотез.

5) В целом его теория происхождения языка представляет собой высшую ступень в русском дореволюционном языкознании.

KEELE OLEMUSE JA TEKKE PROBLEEM D. KUDRJAVSKI TÖÖDES

S. Smirnov

Vene keele kateeder

R e s ü m e e

Tartu ülikooli professor Dmitri Kudrjavski oli üks tähtsamaid vene keeleteadlasi, kes on andnud tähelepanuväärse panuse vene keeleteaduse arengusse. Olles marksistlike ringide tööst aktiivne osavõtja Peterburis, püüdis ta esimesena Venemaal rakendada marksistlikke ideid keeleteaduseski.

Vaadeldes keelt suhtlemise ja mõtete väljendamise vahendina, järgnes D. Kudrjavski parimatele materialistlikele traditsioonidele vene keeleteaduses, mis olid rajatud M. Lomonossovi poolt. Pidades keelt üldiseks mõtlemise vahendiks, rõhutab ta korduvalt keele seost mõtlemisega. Tema arvates saab mõte selguse ja eriduse vaid siis, kui ta on väljendatud sõnades. Keel aitab vormistada mõtet ennast. Seepärast on keelel inimkonna arengus kolosaalne tähtsus. Vaadeldes keele ja mõtlemise seost loogiliste ja grammatiliste kategooriate suhtes, on D. Kudrjavski nende samastamise vastu.

Kõikidest revolutsioonieelsetest vene keeleteadlastest osutas D. Kudrjavski kõige enam tähelepanu keele tekkimise probleemile. Kriitiliselt läbi arutanud eelnenud teooriad, on prof. D. Kudrjavski konkreetsete keelte tekkimise küsimuse ning üldse inimkonna keele tekkimise küsimuse segamise vastu. Seepärast märgib ta õigesti, et inimkonna keele tekkimise selgitamine tähendab nende tingimuste kindlakstegemist, milleles inimene võis hakata kõnelema. Neid tingimusi iseloomustab ta järgnevalt:

- a) peaaegu ja kõneorganite teatud arenemistase,
- b) vertikaalne kõnnak, mis vabastas esijäsemed tööks.

D. Kudrjavski oletust algsõnade arenemise konkreetsete teede kohta loomade häälitsustest kuni inimeste hüüdsõnadeni võib vaadelda kui üht võimalikku hüpoteesi. Võrreldes prof. D. Kudrjavski teooriat keele tekkimisest teiste vastavate teooriatega tol ajal, tulime järeldusele, et see on kõrgeim aste vene revolutsioonieelses keeleteaduses.

THE PROBLEM OF THE ESSENCE AND OF THE ORIGIN OF LANGUAGE IN D. KUDRYAVSKY'S WORKS

S. Smirnov

Summary

Dmitry Kudryavsky, professor of Tartu University, was among the most important Russian linguists who have made a remarkable contribution to the development of Russian linguistics. Taking an active part in the work of the Marxist circles in St. Petersburg, he was the first in Russia to try to apply Marxist ideas to linguistics.

Considering language to be a means of communication and an instrument for the expression of thought, D. Kudryavsky followed the best materialist traditions of Russian linguistics, which had been founded by M. Lomonosov. Regarding language as a universal instrument of thought, he continually underlines the connection between language and thought. In his opinion, thought acquires the qualities of clarity and vividness only when it is expressed in words. Language helps to form man's very thoughts. Language, therefore, is of very great importance for the development of mankind. Examining the relationship of language and thought in the field of logical and grammatical categories, D. Kudryavsky finds it impossible to identify them.

It was D. Kudryavsky who of all the Russian linguists paid greatest attention to the origin of language. After a critical study of the previous theories, Prof. Kudryavsky finds it inadmissible to confuse the question of the origin of concrete languages and the problem of the origin of human language in general. He, therefore, correctly poses the question that the clearing up of the origin of human language at the same time means the establishment of the conditions in which man was able to start speaking. He characterizes these conditions in the following way: a) a certain level of the development of the human brain and of the organs of

speech, b) vertical gait, which freed man's fore limbs for work. D. Kudryavsky's opinion on the concrete ways of the development of initial words from animal sounds to human exclamatory words can be looked upon as one of the possible hypotheses.

Comparing Prof. D. Kudryavsky's theory on the origin of language with other similar theories, we came to the conclusion that his theory represents the highest stage of Russian pre-revolutionary linguistics.

SÕNAÜHENDITEST KAASAEGSES INGLISE KEELES

L. Kivimägi

Võõrkeelte kateeder

Üksikud sõnad seostuvad lauses mõtte ja konkreetsele keelele omaste grammatiliste seaduste järgi, moodustades sõnaühendeid. Sõnaühendi küsimus on seega küsimus sõnade seostumisest lauses.

Seepärast on loomulik, et keeleteaduslikus kirjanduses alates antiikajast kuni käesoleva ajani on ühel või teisel kujul käsitletud sõnaühendi küsimust. Sellele vaatamata on sõnaühend asjatundjate arvates üks vähem läbiuuritud süntaktilisi nähtusi. Sõnaühendi olemust on nii kodu- kui ka välismaa keeleteadlaste poolt mõistetud väga erinevalt ja vastukäivalt, mis on sõltunud uurijate isiklikest keeleteaduslikest, psühholoogilistest ja filosoofilistest vaadetest ning koolkonda kuuluvusest.¹ Ühtset marksistlikku metodoloogilist baasi omades on nõukogude keeleteadlased viimaste aastate jooksul teinud ära väga suure töö sõnaühendi mõiste, tema spetsiifiliste tunnuste, struktuuri, sõnaühendi tüüpide jne. alal. Kõige suuremal määral on sõnaühendi küsimus läbi uuritud vene keele alal,² vähemal määral teiste Nõukogude Liidu rahvaste keelte ja Lääne-Euroopa keelte alal. Teoreetilistelt seisukohtadelt on sõnaühendi küsimust vene keeles üksikasjalisemalt käsitletud akad. V V Vinogradov³ ja prof. V P Suhhotin. Üldise keeleteaduse ja eriti inglise keele seisukohalt on sõnaühendiga seotud küsimusi käsitletud prof.

¹ Lühikese ülevaate sõnaühendi mõiste erinevatest käsitlustest annab prof. V. N. Jartseva artikkel «Предложение и словосочетание» kogumikus «Вопросы грамматического строя», изд. АН СССР, Москва, 1955, lk. 436—439. Píketa ülevaate toob prof. V. P. Suhhotini artikkel «Проблема словосочетания в современном русском языке» kogumikus «Вопросы синтаксиса современного русского языка», Учпедгиз, Москва, 1950, lk. 127—149.

² NSVL TA Keeleteaduse Instituudi kollektiivi poolt väljaantud akadeemilise vene keele grammatika süntaksi esimeses osas on sõnaühendi käsitlusele pühendatud tervelt 230 lk. Vt. Грамматика русского языка, т. II. Синтаксис, ч. I, Изд. АН СССР, Москва, 1954, lk. 115—352.

³ В. В. Виноградов, Вопросы изучения словосочетаний. «Вопросы языкознания», 1954, № 3, lk. 3 j. e.

V N. Jartseva⁴ ja eelmisest ühekülgsemalt prof. O. S. Ahmanova⁵ Saksa keele seisukohalt on sõnaühendi küsimusi ulatuslikumalt uurinud prof. V G. Admoni.⁶

Kuigi mitmesuguse lühiinformatsiooni järgi otsustades teostatatakse paljudes nõukogude kõrgemates õppeasutustes pingsat tööd sõnaühendite uurimise alal Lääne-Euroopa keeltes, on artiklid, mis seni on ilmunud sõnaühendite kohta inglise keeles, väga üldist laadi ja baseeruvad väga piiratud faktilisel materjalil; eesti keeles aga puuduvad sõnaühendit käsitlevad kirjutised üldse. See pärast on autor endale käesolevas artiklis seadnud eesmärgiks konkreetse keelelise materjali alusel selgitada mõningaid sõnaühendite uurimisega seotud põhiküsimusi kaasaegses inglise keeles, millele loomulikult järgneks spetsiaalsemate küsimuste (näit. konkreetsete sõnaühendi liikide ja tüüpide) üksikasjalisem käsitus.

Õpetus sõnade seostamisest sõnaühenditeks (ja sealt edasi sõnaühendite ühendamiseks lauseteks) on meie arvates mitte üksnes teoreetilise, vaid ka praktilise väärtusega inglise keele kui võõrkeele õpetamisel ja õppimisel. See peaks aitama kõrvaldada osa vigu, mida eestlastest ja venelastest inglise keele õppijad keskkoolides ja kõrgemates õppeasutustes teevad sõnade üksteisega seostamisel, kandes inglise keelele üle emakeeles kehtivaid sõnade seostamise reegleid ja sõnaühendi tüüpe. Küsimuse praktiline kasu võõrkeele õpetusele selgub aga täiel määral alles pärast erinevate sõnaühendi tüüpide üksikasjalisemat käsitlust eri töödes ja saadud tulemuste juurutamist pedagoogilisse töösse.

Teema juurde asudes kerkib kõigepealt küsimus: mis on siis sõnaühend? Tuleb märkida, et selles küsimuses ei ole nõukogude keeleteadlased ühel arvamusel. Arvamused lähevad lahu sõnaühendi defineerimisel, sõnaühendi ja fraasi kui ka sõnaühendi ja lause piiritlemisel. Pöördume sõnaühendi mõiste selgitamiseks akadeemilise vene keele grammatika poole, milles sõnaühendi küsimusi on seni kõige ulatuslikumalt käsitletud. Akadeemilise vene keele grammatika autorid formuleerivad sõnaühendeid (словосочетания) kui mõtte ja grammatiliste suhete alusel ühendatud sõnade rühmi (группы слов) ehk sõnade ühendeid (сочетания слов). mis koosnevad vähemalt kahest täistähenduslikust sõnast (arvestamata abisõnu) ja väljendavad ühtset, kuigi liigen-

⁴ В. Н. Ярцева, Пути развития словосочетания. Вопросы грамматического строя, т. I, Изд. ЛГУ, Ленинград, 1952, lk. 35—36; sama autori artikkel «Предложение и словосочетание», Вопросы грамматического строя, Изд. АН СССР, Москва, 1955, lk. 439—443.

⁵ О. С. Ахманова, К вопросу о словосочетании в современном английском языке, Изд. АН СССР, ОЛЯ, Москва, 1950, т. IX, вып. 6, lk. 476. Lisaks samalt autorilt artikkel «О роли служебных слов в словосочетании» väljaandes «Доклады и сообщения Института Языкознания АН СССР», Москва, 1952, № 2, lk. 117 j. e.

⁶ В. Г. Адмони, Введение в синтаксис современного немецкого языка. Изд. лит-ы на ин-ых яз-ах, Москва 1955, lk. 249—364.

datud mõistet.⁷ Seega mitte igasugune sõnade ühend ei ole veel sõnaühend, terminid «sõnade ühend» ja «sõnaühend» ei ole sünonüümsed, vaid sisult erinevad. Sõnaühendit formuleeritakse ka kui kahe (või enama) täistähendusliku sõna ühendit, mis mõttelt ja süntaktiliselt seoselt moodustavad minimaalse tervikliku ühendi lauses. Seesugune arusaamine sõnaühendist leiab nõukogude keeleteaduses erinevate keelte uurijate hulgas üha rohkem pooldajaid ja ta võetakse aluseks sõnaühendi käsitlusele käesolevas töös.

Sõnaühendi mainitud definitsioon põhjeneb kahel kriteeriumil — semantilisel ja grammatilisel. Nende kriteeriumide koosarvestamisest järgneb, et sõnaühendiks võib pidada täistähenduslike sõnade minimaalset semantilist ja grammatilist terviklikku ühendit lauses. Sellega ühtib põhiliselt ka kaasaegse inglise keele grammatika teoreetilises kursuses antud sõnaühendi definitsioon, milles sõnaühendit formuleeritakse kui kahe või enama täistähendusliku sõna grammatiliselt vormistatud ja mõtestatud ühendit, mis ei moodusta lauset.⁸ See nõue ei keela abisõnade esinemist sõnaühendi koosseisus, kuid sõnaühendiks ei saa ilmselt pidada abisõna ja täistähendusliku sõna (abiverbi ja täistähendusliku verbi, prepositsiooni või artikli ja nimisõna) ühendit. See seisukoht on tähtis inglise keele puhul, mille süntaktilistes konstruktsioonides abisõnad etendavad väga suurt osa.

Seoses sõnaühendi mõiste määratlemisega kerkib küsimus: kas inglise ja ameerika teaduslikes grammatikais käibel olev termin «fraas» (phrase) on identne terminiga «sõnaühend» (word-combination)? Paljud välismaa keeleteadlased mõistavad fraasi all kahe või enama sõna ühendit (a group of words, a combination of words), mis ei sisalda alust ega öeldist (finiitset verbi)⁹ Seega mõistetakse fraasi all mittepredikatiivset ühendit ja selle poolest on ta sõnaühendiga sarnane. Fraasid võivad olla mitut liiki. Jätame kõrvale infinitiivsed, partitsipiaalsed ja gerundiaalsed fraasid, millel on omad iseärasused, ja piirdume minimaalset koosseisu omavate fraasidega. Selliste fraaside näidetena mainitakse tavaliselt prepositsioonist ja substantiivist koosnevaid ühendeid (koos artikliga või ilma artiklita), mida süntaktiliselt seisukohalt vaadeldakse kui adverbiaali (*He hunts in the*

⁷ Vrd. Грамматика русского языка, I к., (Moskva 1952), lk. 10 ja sama teose II к. I. osa (Moskva 1954), lk. 10 ja 12. Meie oleme ülal ühendanud detailides veidi erinevad definitsioonid.

⁸ Vt. В. Н. Жигадло, И. П. Иванова, Л. Л. Иофик, Современный английский язык. Теоретический курс грамматики, Москва, 1956, lk. 234 ja 235.

⁹ Vt. C. T. Onions, An Advanced English Syntax, 5th Ed., London 1929, lk. 10 (§ 8); F. J. Rahtz, Higher English, 16th Ed., London 1923, lk. 22 ja 92; G. O. Curme, A Grammar of the English Language, Vol. III, Syntax, Boston 1935, lk. 128.

*woods. That is good for nothing*¹⁰ jt.) või täiendit (*Towns by the sea. Men of honour*¹¹ jt.) O. Jespersen¹² mõistab fraasi all sõnade ühendit (a combination of words), mis koos moodustavad ühe mõtteühiku (a sense unit) Fraasi näidetena toob ta *puts off* tähenduses «postpones» (*he puts it off*) ja *will take*. Tema poolt toodud näited osutavad sellele, et erinevalt varem mainitud uurijatest leiab ta võimaliku olevat, et ka finiidne verb ja abiverb võivad esineda fraasi koosseisus.

Kõrvutades fraasi ja sõnaühendit varem defineeritud mõistes, selgub järgmist.

1. Sõnaliikide semantilise kriteeriumi seisukohalt koosneb fraas vähemalt ühest täistähenduslikust sõnast (näit. nimi-, ase- või tegusõnast ülaltoodud näidetes), mis on fraasi kui tervikliku ühendi kandvaks osaks ehk tsentriks, ja ühest (või rohkem) abisõnast (näit. prepositsioonist või abiverbist ülaltoodud näidetes). Seevastu koosneb sõnaühend vähemalt kahest täistähenduslikust sõnast, millest üks on sõnaühendi tsentriks (näit. verbist ja substantiivist või adjektiivist ja pronoomenist või kahest substantiivist ülaltoodud näidetes), kusjuures sõnaühendi koosseisu võib kuuluda veel abisõnu (näit. prepositsioon, artikkel või abiverb). Sel kombel saame sõnaühendid *hunts in the woods, good for nothing, towns by the sea, men of honour* vastandina fraasidele *in the woods, for nothing, by the sea, of honour*. (Sõnaühendi tsentri kohta vt. tagapool, lk. 145) Ühendid *puts off* ja *will take* aga ei sisalda kahte täistähenduslikku sõna ega kujuta endast sõnaühendeid, vaid ainult fraase.

2. Mõisteliselt kujutab endast fraas eraldi võetuna küll ühte mõtteühikut, kuid mitte terviklikku liigendatud mõistet; seevastu sõnaühend kujutab endast terviklikku liigendatud mõistet.

3. Grammatiliselt võib fraas esineda ühe lauseliikme funktsioonis, sõnaühend aga vähemalt kahe lauseliikme funktsioonis. Mainitud erinevuste tõttu ei ole fraas ja sõnaühend ilmselt identsed.

Siit selgub ka, miks katsed, mida mõned nõukogude anglistid on teinud, samastada fraasi sõnaühendiga meie poolt varem defineeritud mõistes ei ole leidnud nõukogude anglistide enamiku poolt tunnustust. Nimelt väitis prof. A. I. Smirnitcki¹³, et abiverbi ühend täistähendusliku põhiverbiga inglise keeles moo-

¹⁰ C. T. Onions, op. cit., lk. 13—14 (§ 11, 1). Sõrendus on grammatika autorilt.

¹¹ Ibid., lk. 12 (§ 10, 5).

¹² O. Jespersen, A Modern English Grammar on Historical Principles, Part II, Syntax, Vol. I, Heidelberg 1922, lk. 15.

¹³ А. И. Смирницкий, Аналитические формы. «Вопросы языкознания», 1956, № 2, lk. 43.

dustab sõnaühendi; prof. O. S. Ahmanova¹⁴ on väitnud oma kirjutistes, et inglise keeles mitte ainult abiverbi ühend täistähendusliku verbiga, vaid ka prepositsiooni ühend substantiiviga ja artikli ühend substantiiviga moodustavad sõnaühendi. Nendelt seisukohtadelt lähtuvalt on kirjutatud ka mõningaid dissertatsioone, milledes prepositsiooni ja substantiivi ühendit inglise, saksa ja prantsuse keeles on käsitletud kui sõnaühendit. Kuid abisõna ja täistähendusliku sõna ühendit (s. o. fraasi) sõnaühendiks pidades kistakse abiverb koos täistähendusliku verbiga, prepositsioon ja artikkel koos substantiiviga lahti neist sõnadest, millega nad lauses on vastastikku seotud, ja vaadeldakse neid omaette. Ülaltoodud vaatekoha ekslikkust on veenvalt tõestanud prof. V. N. Jartseva.¹⁵ Lisaks tuleb tähendada, et ka tulemused, milledele taoliste väidete kaitsjad oma uurimustes on jõudnud, on ühekülgsed ning poolikud, sest nad ei arvesta keelelisi fakte nende mitmekülguses. Tõepoolest, kuidas mõista näiteks prepositsiooni ja substantiivi ühendeid *in silence*, *in spirals*, *with fright* ja *of honour*, kui ei tea, missuguse põhisõnaga (verbiga, adjektiiviga, substantiiviga) nad on seotud? Kuidas neis ühendes mõista prepositsiooni leksikaalset tähendust ja tema grammatilist funktsiooni? Kuid nii sellise ühendi kui ka prepositsiooni tähendus, tema poolt väljendatav grammatiline (s. o. abstraheeritud) suhe ja grammatiline funktsioon saavad kohe selgeks, kui prepositsioon on antud sõnaühendi koosseisus seoses kahe täistähendusliku sõnaga: *to walk in silence* 'vaikselts kõndima' *to rise in spirals* 'spiraalikujuuliselt tõusma' (viisisuhe), *pale with fright* 'hirmust kahvatu' (põhjusesuhe), *men of honour* 'ausad mehed, aumehed' (atributiivsuhe) Prepositsioon *by* eessõnalisel ühendis *by the window* võib väljendada ühte ja sama grammatilist suhet (ruumisuhet), kuid omada erinevat tähendust sõltuvalt selle verbi leksikaalsest tähendusest, millega selline ühend seostub; nõnda tähendab *to stand by the window* 'akna ääres seisma' *to pass by the window* 'aknast mööda minema' ja *to enter by the window* 'akna kaudu sisenema'¹⁶ Eessõna *by* väljendab erinevat suhet ja omab erinevat tähendust sõnaühendis *to stand by the morning train* 'hommikuse rongi juures seisma' (ruumisuhe) ja *to come by the morning train* 'hommikuse rongiga tulema' (viisisuhe). Seega prepositsiooni kui siduvat abisõna saab igakülgset vaadelda üksnes sõnaühendi koosseisus, mitte aga fraasi koosseisus.

¹⁴ Vt. viide 6 all märgitud artiklid.

¹⁵ В. Н. Ярцева, Предложение и словосочетание. Вопросы грамматического строя, lk. 440. Vt. siia juurde В. Г. Адмони, op. cit., lk. 89.

¹⁶ Vrd. *She went and stood by the open window* (Best American Short Stories of 1942). *She felt no thrill when she saw him passing along the causeway by the window* (Eliot, Adam Bede). (*Stage remark*) *Enter Mrs. Beauwhistle by (the) window* (Modern One Act Plays).

Järgmisena kerkib küsimus: millises vahekorras on sõnaühend ja lause?

Sõnaühendit kui minimaalset semantilist ja grammatilist terviklikku ühendit, mis koosneb vähemalt kahest täistähenduslikust sõnast, ei tohi samastada minimaalset koosseisu omava (s. o. alusest ja öeldisest koosneva) lausega, nagu seda kuni viimase ajani tehti. Akad. Vinogradovi selgituse järgi¹⁷ tuleb sõnaühendit vaadelda kui sõna ja lause vahepealset keelelist ühikut, kusjuures sõna on sõnaühendi struktuurielemendiks, sõnaühend aga on lause struktuurielemendiks. Lause on terviklik suhtlemisühik temale omase predikatsiooni ja intonatsiooniga, sõnaühend ei ole terviklik suhtlemisühik, ei oma predikatsiooni ja omab vaid piiratud intonatsioonilisi tunnuseid (näit. inglise keeles sõna ja fraasi rõhk, hääle langus sõnaühendi viimasel liikmel). Seega ei ole olemas nn. predikatiivseid sõnaühendeid; kõik sõnaühendid on mittepredikatiivsed. Erinevus lause ja sõnaühendi vahel seisneb järelikult selles, et lause on predikatiivne struktuuriühik, sõnaühend on mittepredikatiivne struktuuriühik.

Juba algul märkisime, et küsimus sellest, kuidas üksikud sõnad seostuvad omavahel, moodustades esiteks minimaalseid ühendeid ja siit edasi lauseid, on juba pikemat aega köitnud mitte ainult kodu-, vaid ka välismaa keeleuurijate tähelepanu. O. Jespersen on oma uurimustes seda küsimust korduvalt puudutanud ja on selle kõige viimati kokku võtnud oma teoses «Analytic Syntax»¹⁸. Tema väga väärtuslikuks tähelepanekuks on, et seotud kõnes seostuvad sõnad üksteisega esmajärjekorras subordinatsiooni alusel, moodustades mitmejärgulisi sõnade ühendeid (combinations of words, Wortgefüge). Kõige tavalisemateks peab ta sõnade kolmejärgulisel subordinatsioonil põhjenevaid ühendeid, nagu näiteks *terribly cold weather*, milles adjektiiv on sõltuv substantiivist ja adverb omakorda adjektiivist; kuid ta märgib ka nelja- ja viiejärgulisel subordinatsioonil põhjenevaid sõnade ühendeid. Ta leiab, et sellistes ühendites on üks sõna grammatiliselt tähtsam kui teine, seepärast seostub grammatiliselt vähem tähtis sõna grammatiliselt tähtsama sõnaga subordinatsiooni teel. Samuti vaatleb Jespersen mitmeid subordinatsiooni alusel seostuvate esma-, teise- ja kolmandajärguliste sõnade minimaalseid terviklikke ühendeid: adjektiiv + substantiiv (*absolute novelty, accurate description*), adverb + adjektiiv (*absolutely novel*), verb + adverb (*describes accurately*)¹⁹, mis kujutavad endast tõelisi sõnaühendeid meie poolt varem defineeritud mõttes. Küll aga ei ole Jespersen nende mittepredikatiivsete sõnaühendite

¹⁷ В. В. Виноградов, Основные принципы русского синтаксиса в «Грамматике русского языка» Академии наук СССР, Изд. АН СССР ОЛЯ, 1954, вып. 6, lk. 498—499.

¹⁸ O. Jespersen, *Analytic Syntax*, Copenhagen 1937, lk. 119 j.e.

¹⁹ O. Jespersen, *Essentials of English Grammar*, (1933), 5th Impression, London 1943, lk. 79.

tüüpe süstemaatiliselt välja arendanud (näiteks puuduvad tal prepositsiooni sisaldavad sõnaühendi tüübid jm.) ja on sõnaühendeid vaadelnud ainult grammatiliselt vaatekohalt, jättes antud seoses kõrvale sõnaühendi semantilise külje. Oma «Analüütilises süntaksis» ei vaatle ta sõnaühendeid kui teatud sõnaliikidest koosnevaid keelelisi üksusi, mida saab eraldada lause baasil, nagu seda praegu tehakse nõukogude keeleteaduses, vaid ta vaatleb mitmesuguseid lausetüüpe (s. t. predikatiivseid sõnade ühendeid), mida ta edukalt analüüsib ja süstematiseerib üksikute lauseliikmete koosseisu seisukohalt.²⁰ Uurides lauseid lauseliikmete koosseisu ja lausetüüpide seisukohalt, vaatleb Jespersen sõnade seostumist tervikliku lause, mitte aga sõnaühendi aspektist, mille me käesolevas töös oleme võtnud oma lähtepunktiks.

Sõnaühendi seisukohalt huvitava katse on teinud H. Palmer oma teoses «A Grammar of English Words». Ta vaatleb selles lühidalt ühendeid, mis koosnevad verbist ja selle laiendist ja mida ta nimetab verbimustriteks (verb-patterns) Enamik tema poolt toodud verbimustritest on tõelised sõnaühendid, mille põhisõnaks on verb (näit. verb + adverbiaalne laiend lauses *I go somewhere*²¹), kuid Palmer käsitab laiendit liiga avaralt ja võtab selle alla kokku nii üksiku sõna, sõnade ühendi kui ka terve kõrvallause (näit. sihitilause). Lisaks ei tee ta vahet sõnaühendi ja lause vahel, tuues esimese verbimustrina laiendamata lihtlause (*Fire burns*), mis on ju predikatiivne ühend ja terviklik suhtlemisühik. Seega, vaatamata oma suurele praktilisele kasulikkusele, ei lange ta verbimustrid täies ulatuses kokku sõnaühenditega.

Tuleb märkida, et välismaa keeleteadlased on viimase paari aastakümne jooksul teinud ära suure töö inglise lause struktuuri uurimise alal. Selle uurimistöö põhilise osa moodustab detailne lausetüüpide ja lausemustrite (sentence patterns) analüüs lauseliikmete koosseisu ja mitmesuguste grammatiliste konstruktsioonide seisukohalt. Selle kõrval võib aga täheldada ka lause struktuuri uurimist sõnaliikide mitmesuguse rühmituse ja järjestuse seisukohalt. Nõukogude keeleteadlastest erinevalt vaatlevad need välismaa keeleteadlased sõnaliikide mitmesuguseid järjestuse mooduseid (patterns of arrangement of parts of speech) tervikliku lause koosseisus ja lauseliikmete analüüsiga seostatult, mitte aga kui mittepredikatiivseid, vähemalt kahest täistähendus-

²⁰ Näiteks lauset *I considered this a lie* analüüsib ta kui subjektist (S), öeldisest (V) ja objektist (O) koosnevat lausetüüpi, milles objekt on väljendatud pronoomeni (S2) ja predikatiivi (P) abil; kogu lauset tähistab ta sümbolitega SVO (S2P). Vt. *Analytic Syntax*, lk. 42.

²¹ H. E. Palmer, *A Grammar of English Words*, London 1938, lk. 277. Veelgi üksikasjalisemalt ja rikkaliku illustratiivse materjaliga varustatult on verbimustreid välja töötanud H. E. Palmeri kolleeg A. S. Hornby, kes lisaks verbile on töötanud välja substantiivi, adjektiivi ja adverbis kasutamise mustrid, mis on suure praktilise väärtusega. Vt. A. S. Hornby, *A Guide to Patterns and Usage on English* (1954), 4th Impression, London 1957.

likust sõnast koosnevaid struktuurilisi ühendeid (sõnaühendeid), mida saab eraldada lause baasil.²²

Nõukogude keeleteadlased on lause struktuuri uurimisel lause liikmete ja eri konstruktsioonide seisukohalt käinud oma välismaa kolleegidega mitmeti sama rada, kuid sõnaühendi kui lause ja fraasi vahepealse struktuurilise ühiku keeleteadusliku uurimise objektiks tõstmisega on läinud oma välismaa kolleegidest kaugemale ja seadnud endale eesmärgiks see küsimus süstemaatiliselt välja arendada.

Pöördume nüüd sõnaühendi struktuuri väljaselgitamiseks akadeemilise vene keele grammatika poole. Selle autorid märgivad, et sõnaühendiks ühendatud sõnad organiseeruvad ühe täistähendusliku sõna ümber, mis kuulub sellesse või teise sõnaliiki ja mis nii grammatiliselt kui ka leksikaalselt funktsioneerib sõnaühendi juhtiva elemendina, teljena (стержень) või tsentrina. Seda täistähenduslikku sõna nimetatakse semantiliselt seisukohalt valitsevaks sõnaks (господствующее ehk стержневое слово) ehk põhisõnaks (главное ehk основное слово), grammatiliselt seisukohalt aga sõnaühendi pealiikmeks (главный член словосочетания). Sõnaühendi seda sõna, mis laiendab ehk modifitseerib põhisõna, nimetatakse semantiliselt seisukohalt sõltuvaks sõnaks (зависимое слово), eesti keele uurijate poolt on nimetatud teda laiendiks. Meie kasutame terminit «laiend» sõltuva üksiksõna, sõltuva sõnade ühendi või sõltuva fraseoloogilise ühendi mõttes. Grammatiliselt seisukohalt nimetatakse sõnaühendi põhisõna laiendavat sõna sõnaühendi kõrvalliikmeks (зависимый член словосочетания).²³

Nagu sellest sõnastusest ilmneb, iseloomustatakse sõnaühendi struktuuri mitte ainult grammatiliselt, vaid nii semantiliselt kui ka grammatiliselt seisukohalt; sõnaühendi liikmeid ei vaadelda nende lauseliikme funktsiooni seisukohalt (nagu see toimub lause analüüsimisel), vaid nende vastastikuse seose seisukohalt. Seega ühtib nõukogude keeleteadlaste arusaamine sõnaühendist mitmeti Jesperseni arusaamisega sõnade seostumisest (näit. selles, et sõnade seostumine põhjeneb subordinatsioonil), kuid ühtaegu erineb sellest mõnes olulises punktis: subordinatsiooni vaadeldakse niihästi semantiliselt kui ka grammatiliselt seisukohalt; üldreeglinana ei analüüsita sõnaühendi liikmeid lauseliikme funktsiooni ja lauseliikmete koosseisu seisukohalt (sest see kuulub lause sün-

²² Kujuka näite selle kohta annab C. C. Friesi mitmeti originaalne ja stimuleeriv uurimus. Jutustavate lausete struktuuriliste mustrite hulgas eraldab C. C. Fries vormeli, mida ta illustreerib lausega *The school furnishes the student the microscope* ja tähistab sümbolitega D 1a 2D 1b D 1c, milles D tähistab artiklit substantiivi determinatiiviina, 1 tähistab substantiivi, 1a — substantiivi subjekti, 1b — substantiivi indirektse objekti, 1c — substantiivi direktse objekti funktsioonis, 2 tähistab pöördelist verbi predikaadi funktsioonis. Vt. C. C. Fries, *The Structure of English. An Introduction to the Construction of English Sentences*, New York 1952, lk. 193.

²³ Vt. Грамматика русского языка, II к., I. osa, lk. 11.

taksi, mitte aga sõnaühendi süntaksi valdkonda), vaid sõnaliikide koosseisu ja nende semantika seisukohalt.

Eespool toodud väide sellest, et sõnaühendiks ühendatud sõnad organiseeruvad ühe täistähendusliku sõna ümber, mis funktsioneerib sõnaühendi *tsentra*, kujutab endast teoreetiliselt väga tähtsat seisukohta: sõnaühendi komponendid ei ole omavahel võrdsed, vaid on üksteisest sõltuvuse vahekorras, teiste sõnadega, sõnaühendi komponentide vahekord ei põhjene koor-dinatsioonil, vaid subordinatsioonil: laiend sõltub põhisõnast, kõrvalliige sõltub pealiikmest. See seisukoht on täiesti kehtiv sõnaühendite struktuuri kohta inglise keeles. Lauses *Cathy received a letter* («Woman») ²⁴ on võimalik eraldada sõnaühendit *received a letter* (või üldisemas vormis *to receive a letter* või veelgi üldisemalt *to receive something*, sest pronoomen esineb substantiivi ekvivalendina). Mainitud ühend esindab sõnaühendi tüüpi «verb + substantiiv (või selle ekv.)». Selles sõnaühendis verb *receive* esitab nihästi sõnaühendi põhisõna kui ka pealiiget, aga substantiiv *a letter* esitab sõnaühendi laiendit kui ka selle kõrvalliiget. Lausest *Mrs. Baxter brought him tea* (Lindsay) on võimalik abstraherida sõnaühendit *brought him tea* (või üldisemal kujul *to bring somebody tea* või veelgi üldisemalt *to bring somebody something*, mis esindab sõnaühendi tüüpi «verb + substantiiv (või selle ekv.) + substantiiv (või selle ekv.)». Selles sõnaühendis on kolm komponenti, milledest verb osutub sõnaühendi põhisõnaks või pealiikmeks, mõlemad substantiivid aga on verbi laienditeks, sest nad sõltuvad temast. Lauses *This problem is exceedingly complex* (Doyle) on võimalik eraldada sõnaühendit *exceedingly complex* (tüüp: adverb + adjektiiv), milles põhisõnaks on adjektiiv *complex* ja tema laiendiks on määra-adverb *exceedingly*. Lauses *I can do it quite easily* (Kaye-Smith) on võimalik eraldada sõnaühendit *quite easily* (tüüp: adverb + adverb), milles põhisõnaks on kvalitatiivne adverb *easily*, tema laiendiks on määra-adverb *quite*. Lauses *The trees threw thick shadows* (Galsworthy) on võimalik abstraherida sõnaühendit *thick shadows* (tüüp: adjektiiv + substantiiv) milles põhisõnaks on substantiiv *shadows*, tema laiendiks on adjektiiv *thick*.

Nagu selgub toodud sõnaühendinäidetest, mis oma ülesehituselt on erinevat tüüpi, koosnevad need kõik põhisõnast ja temast sõltuvast laiendist; põhisõna võib kuuluda erinevatesse sõnaliikidesse (verb, adjektiiv, substantiiv, adverb); põhisõna sõnaliigist ja leksikaalsest tähendusest sõltuvad temaga seostuvate ja laiendina funktsioneerivate sõnade sõnaliik, leksikaalsed iseärasused, väljendatavad grammatilised suhted jne.

Edasiseks sõnaühendi iseärasuseks on võime vormilt

²⁴ Näidislauseid (mille allikas on märgitud sulgudes) on võetud briti ja ameerika autorite originaalteostest, millede nimestik on toodud artikli lõpus.

muutuda, kusjuures muutuda võivad sõnaühendi täistähenduslikud komponendid. Võtame näitena sõnaühendi, mille põhisõnaks on pöördeline verb ja laiendiks substantiiv. Lauses *Mary is writing a letter* võime eraldada sõnaühendi *is writing a letter*. Selle sõnaühendi põhisõna esineb antud lauseses aktiivi indikatiivi kestva oleviku ainsuse kolmandas isikus, mis viitab kindlale ajamomendile olevikus. Kuid vastavalt ajamomendi ja lausesese muutumisele võib antud sõnaühend omandada teise vormi, mis esitab kas mingit kestvat või üldist tegevust tähistavaid ajavorme. Ruumi kokkuhoiu otstarbel me tähistame sõnaühendi lausekoosseisus sõrendatult: *Mary was writing a letter at 5 o'clock yesterday. Mary has been writing a letter already for half an hour. Mary will be writing a letter at 7 o'clock in the evening. Mary writes a letter every day. Mary wrote a letter yesterday. Mary has written a letter every week. Mary will write a letter tomorrow* jne. Toodud näited kujutavad sõnaühendi vormi muutumist sõltuvalt põhisõnaks oleva verbi pöördelise vormi muutumisest aktiivi indikatiivis. Kuid erinevas lauseses võib põhisõnaks olev verb esineda ka mittepöördelistes vormides (infinitiiv, partitsiibid või gerundium), näit.: *Mary intended to write a letter* (I partitsiip + substantiiv) või *Mary will keep on writing a letter every week* (gerundium + substantiiv). Toodud näidete põhjal võime konstateerida, et vaadeldav sõnaühend omab sõltuvalt põhisõnast tervet vormide süsteemi, kusjuures antud sõnaühendi tüüp (verb + substantiiv), komponentidevahelise seose laad (subordinatsioonil põhjenev ühepoolne seos) ega väljendatav grammatiline suhe (objektisuhe) aktiivi piirides ei sõltu põhisõna mitmesugustest vormidest.²⁵ Sel põhjusel on võimalik sellist verbaalset sõnaühendit esitada üldistatud kujul ehk nn. algvormis *to write a letter*, mille aluseks on verb aktiivi üldinfinitiivis. Partikli *to* infinitiivi ees seismine või puudumine ei mõjusta sõnaühendi struktuuri. Samuti ei mõjusta sõnaühendi struktuuri artikli esinemine ega puudumine substantiivi ees; artikkel on üksnes nimisõna determinatiiviks ega muuda sõnaühendi struktuuri ega komponentidevahelise seose laadi, mistõttu teda ei saa pidada sõnaühendi struktuuriliseks komponendiks.

Sõnaühendi vorm ei pruugi muutuda üksnes koos sõnaühendi esimese komponendi vormi muutumisega, vaid ka koos sõnaühendi teise komponendi — laiendi — vormi muutumisega. Seda võib tähele panna eespool toodud sõnaühendi laiendi puhul. Selles sõnaühendis võib laiendit väljendada substantiivi kaudu ainsuses või mitmuses (*Mary wrote a letter* *Mary wrote letters to her friends*) või isikulise asesõna kaudu ainsuses või mitmu-

²⁵ Põhisõnaks oleva verbi passiivis esinemise puhul muutub sõnaühendi tüüp ja koos sellega komponentidevahelise seose laad.

ses (*Mary wrote it, Mary wrote them*) Suuremat abstrakt-siooniastet on võimalik saavutada, kui substantiiv asendada indefiniitse asesõnaga *something* (*Mary wrote something*) Toodud näidislausete aluseks olevat verbaalset sõnaühendit võiks kujutada kõige üldisemal kujul *to write something* (võte, mida muide leksikograafid ja grammatikud on kasutanud varemgi). Nagu selgub toodud näidetest, ei põhjusta substantiivi enda vormi muutumine ega substantiivi asendamine asesõnadega mingeid muudatusi sõnaühendi tüübis ega komponentidevahelise seose laadis ega väljendatavas grammatilises suhtes. Substantiivi asendavaid sõnaliike, mille puhul ei toimu muutusi sõnaühendi tüübis ega komponentidevahelises seoses, võib vaadelda kui substantiivi ekvivalente. Substantiivi ekvivalentidena sõnaühendis võivad esineda asesõnad, substantiveeritud adjektiivid ja verbi nominaalsest vormidest gerundium.

Sõnaühendite edasise uurimise protsessis selgub, et sõnaühendeid võib vaadelda väga mitmesugustelt seisukohtadelt. Võimalikest seisukohtadest me käsitleme allpool üksnes selliseid, mis võivad samaaegselt osutada aluseks sõnaühendite liigitamisele. Neid seisukohti on kokku tervelt seitse.

1. Sõnaühendeid võib nii vaadelda kui ka liigitada *semantiliselt* (s. o. sõnaühendi komponentide tähenduse) seisukohalt. Nimelt võivad sõnaühendi komponendid kuuluda oma üldistatud ehk abstraheeritud tähenduselt mitmesugustesse semantilistesse rühmadesse ja erinevatesse sõnaliikidesse ning vastavalt väljendada erinevaid abstraheeritud mõisteid.

Lauses *I planted the narcissi today* (Carter) võib eraldada sõnaühendit *planted the narcissi* või üldisemalt *to plant the narcissi* või *to plant sth*²⁶, mis koosneb komponentidest *to plant* ja *the narcissi (sth)*. Neist komponentidest esimene tähistab tegevust, mis siirdub tegijalt mingisugusele esemele ehk objektile, teine tähistab konkreetset eset. Kogu sõnaühend väljendab semantiliselt seisukohalt tegevust ja eset, millele tegevus siirdub.

Lauses *They had lived here ever since they were married* (Woman's Own) võib eraldada sõnaühendit *to live here*, mis koosneb komponentidest *to live* ja *here*. Esimene neist komponentidest tähistab protsessina kujutletavat tegevust, teine tähistab kohta. Kogu sõnaühend väljendab semantiliselt tegevust ja selle toimumise kohta.

Lauses *She's a beautiful woman* (Carter) eraldame sõnaühendi *a beautiful woman*. Selle sõnaühendi komponentidest põhisõna *woman* tähistab isikut, laiend *beautiful* tähistab omadust. Kogu sõnaühend väljendab seega isikut ja selle omadust.

Lauses *I know Godfrey's position quite well* (Kaye-Smith) võib eraldada sõnaühendit *quite well*, mille komponentidest *well*

²⁶ Järgnevas antakse sõnaühendid võimaluse piirides nende üldistatud kujul.

tähistab tegevuse kvalitatiivset tunnust ja *quite* tähistab määra. Terve sõnaühend väljendab tegevust iseloomustavat tunnust ja selle määra.

2. Sõnaühendeid võib vaadelda ja liigitada morfoloogiliselt (s.o. sõnaühendi komponentide sõnaliiki kuuluvuse) seisukohalt. Sõnaühendid ei oma sõnaliiki kuuluvuse, komponentide arvu ja järjestuse poolest kaugeltki ühesugust koosseisu. Vastavalt komponentide sõnaliigilisele koosseisule omandab sõnaühend erineva kuju ja kuulub eri liiki ja tüüpi.

Sõnaühendi liigi väljaselgitamisel tuleb juhinduda sõnaühendi põhisõnast ehk pealiikmest kui sõnaühendi grammatiliselt ja leksikaalselt domineerivast komponendist. Sõnaühendi põhisõna oma teatud sõnaliiki kuuluvusega võimaldab meil liigitada ja süstematiseerida sõnaühendite tohutu suurt mitmekesisust, mille rägastikus me muidu ei saaks orienteeruda, ja osutab meile seega väga suure teene. Vastavalt sellele, missugusesse sõnaliiki kuulub sõnaühendi põhisõna, võib sõnaühendeid liigitada substantiivseteks, adjektiivseteks, pronominaalseteks, verbaalseteks ja adverbiaalseteks. Substantiivseid, adjektiivseid ja pronominaalseid sõnaühendeid võetakse kokku nominaalsete sõnaühendite alla. Seega on olemas kolme liiki sõnaühendeid: nominaalseid, verbaalseid ja adverbiaalseid.

Lähtudes sellest, milliste sõnaliikidega kui sõnaühendi sõltuvate komponentidega seostub sõnaühendi põhisõna, samuti lähtudes sõnaühendi komponentide arvust ja järjestusest, on võimalik varem mainitud sõnaühendite liike jagada omakorda väga mitmesugusteks sõnaühendi tüüpideks.

Õeldu konkretiseerimiseks toome allpool näiteid sõnaühendi liikide ja nende eri tüüpide kohta.

Algame verbaalsõnaühenditega kui sõnaühendi kõige ulatuslikuma liigiga. Verbaalsõnaühendid kujutavad endast täistähendusliku verbi ja selle laiendi ühendeid. Verbaalsõnaühendite põhisõnaks on alati verb. Verbiga võivad tänapäeva inglise keeles laiendi funktsioonis seostuda substantiiv ja selle ekvivalent: pronoomen, adverb, verbi nominaalsed vormid (kui nad ei moodusta põhisõnaks oleva verbiga üht lauseliiget), prepositsioonist ja substantiivist või selle ekvivalentist koosnev ühend (mida me nimetame eessõnaliseks ühendiks) Nende sõnaliikide seostumise vormid annavadki meile verbaalsõnaühendite tüübid.

Kõigepealt võib verb seostuda substantiiviga või tema ekvivalenti — pronoomeniga. Verbi ja substantiivi seostumisest tulevate sõnaühendite hulgast tuleb põhiliste tüüpidenä mainida transitiivse verbi ühendit ühe ja kahe substantiiviga. Tüüp **transitiivne verb + substantiiv (või selle ekv.)** tähistab semantiliselt tegevust ja selle objekti, süntaktiliselt öeldist ja selle otsest objekti ning esineb näiteks sõnaühendis *to get a job* ja *to say nothing*, mis on aluseks lauseile: *Charlie got a job* (Walsh) ja

He said nothing (Carter). Tüüp **transitiivne verb + substantiiv (või selle ekv.) + substantiiv (või selle ekv.)** tähistab semantiliselt tegevust, selle adressaati (s. o. isikut, kellele tegevus on adresseeritud) ja tegevuse objekti, süntaktiliselt: predikaati + indirektset objekti + direktset objekti. Selle sõnaühendi eri tüübiks eraldamine on põhjendatud asjaoluga, et tegevuse adressaati tähistav komponent (isikut tähistav substantiiv) esineb üksnes tegevuse objekti tähistava komponendi (teise, eset tähistava substantiivi) olemasolu puhul, seistes alati vahetult selle ees. Nimetatud sõnaühendi tüüpi võib täheldada lauseis: *Peter intended to send Stella a letter* (Kaye-Smith) ja *They showed me some interesting pictures* (Palmer) ja teda võiks üldisemalt kujutada *to send sb sth* ja *to show sb sth*. Siia kuulub ka sõnaühendi tüüp **trans.verb + substantiiv (või selle ekv.) + substantiiv või adjektiiv** See tüüp erineb eelmisest selle poolest, et tema teine komponent tähistab tegevuse objekti, kolmas komponent tähistab tegevuse tunnust või resultaati, näit. *to make sb general* lauses *The soldiers made him general* (Onions, Adv Engl. Syntax), *to push sth open* lauses *He pushed the door open* (Wells).

Verb võib seostuda mingi teise verbi nominaalse vormiga, andes meile mitu erinevat tüüpi. Tüüp **trans. verb + verb gerundiumis** tähistab tegevust ja selle objekti, näit. *to practise speaking* lauses *You must practise speaking English more* (Palmer), tüüp **intrans. verb + verb gerundiumis** tähistab tegevust ja selle eesmärgi, näit. *to go swimming* lauses *They went swimming* (Palmer) Tüüp **trans. verb + verb infinitiivis** tähistab tegevust ja selle objekti, näit. *to try to do sth*, *to try to get here* lausetes *Try to do your duty faithfully. I tried to get here early but couldn't* (Palmer). Tüüp **intrans. verb + verb infinitiivis** tähistab tegevust ja selle eesmärgi, näit. *to rise to go* lauses *She rose to go* (Kaye-Smith). Tüüp **intrans. verb + verbi partitsiip** tähistab tegevust ja selle viisitunnust, näit. *to stand hesitating* lauses *He stood hesitating* (Wells), *to stand astonished* lauses *He stood astonished in the middle of the room* (Wells).

Verb võib seostuda adverbiga, andes meile ühe põhimisi verbaalsõnaühendi tüüpe **verb + adverb**, milles adverb iseloomustab verbiga tähistatud tegevust mingi adverbiaalse suhte kui tunnuse seisukohalt. Sõnaühendi sõltuva komponendi poolt väljendatava grammatilise suhte järgi võib mainitud sõnaühendi tüüpi omakorda jagada a l a t ü ü p i d e k s: **verb + ruumiadverb**, näit. *to stand outside* lauses *Leonard is seen standing outside* (Milne); **verb + ajaadverb**, näit. *to go now* lauses *I've got to go now* (Carter); **verb + viisiadverb**, näit. *to sleep soundly* lauses *In five minutes he was sleeping soundly* (Walsh); **verb + määradverb**, näit. *to sleep little* lauses *He sleeps little* (Palmer).

Lõppeks võib verb seostuda substantiiviga mitte vahetult, nagu ülalpool märgitud, vaid prepositsiooni vahendusel; sellest

tuleneb keeleajalooliselt küll vana-inglise perioodi tagasiulatuv, kuid ajaliseltsiiski eelmistest hilisema tekkega sõnaühendi tüüp, mis lisaks kahele täistähenduslikule komponendile sisaldab veel ühe mittetäistähendusliku komponendi: **verb + prepositsioon + substantiiv (või selle ekv.)**. Selles tüübis etendab prepositsioon ühest küljest sõnaühendi kaht täistähenduslikku komponenti siduva elemendi osa, teisest küljest aga aitab prepositsioon sõnaühendi sõltuval komponendil laiendada põhisõna mitmesuguste grammatiliste suhete seisukohalt (vt. punkt 4). Prepositsioonist ja substantiivist koosneva ühendi poolt väljendatava grammatilise suhte seisukohalt võiks käesolevat sõnaühendi tüüpi jagada edasi a l a t ü p i d e k s, nagu näiteks ruumisuhteid väljendav alatuüp *to work at a place* lauses *She did all the housework and worked at a plant* (Carter); ajasuhteid väljendav alatuüp *to happen in a moment* lauses *Accidents happen in a moment, don't they?* (Wells); viisisuhteid väljendav alatuüp *to shave with care* lauses *He bathed and shaved with care* (Galsworthy); määrasuhteid väljendav alatuüp *to increase by something* lauses *Productivity in the print industry increased by 30 per cent* ("Daily Worker"); objektisuhteid väljendav alatuüp *to talk about sth* lauses *They talked about the weather* ("Woman"), *to agree to sth* lauses *I don't agree to this* (Wells) jne.

Puudutame nüüd **substantiivsõnaühendeid**. Nad kujutavad endist substantiivist ja ta laiendist koosnevaid ühendeid. Nende põhisõnaks on alati substantiiv; viimasega võivad tänapäeva inglise keeles laiendi ülesandes seostuda väga mitmesugused sõnaliigid, mis annavad meile substantiivsõnaühendite eri tüübid. Et substantiivi laiend võib asetseda tema ees või (teatud juhtudel) tema järel, jagunevad vaadeldavat liiki sõnaühendid laiendi asendi seisukohalt kahte rühma: sõnaühendid laiendiga substantiivi ees ja sõnaühendid laiendiga substantiivi järel.

Substantiivsõnaühendid substantiivi ees asetseva laiendiga hõlmavad kõigepealt substantiivi keeleajalooliselt vanu seostamise vorme adjektiiviga, verbi I ja II partitsiibiga, pronoomeni adjektiivse vormiga, numeraaliga ja possessiivkäändes esineva substantiiviga. Nõnda saame järgmised substantiivsõnaühendi tüübid: **adjektiiv + substantiiv**, näit.: *It was an ugly house* (Walsh); **partitsiip + substantiiv**, näit.: *A piercing shriek sent nerves jangling* (Carter); **numeraal + substantiiv**, näit.: *It was an ugly ultra-modern house with four rooms and a bathroom* (Walsh); **pronoomeni adjektiivne vorm + substantiiv**, näit.: *I got to know each corner* (Walsh); *I shall stay at my club* (Kaye-Smith); **substantiiv või pronoomen possessiivkäändes + substantiiv**, näit.: *She grasped Peter's hand and held it tight* (Kaye-Smith); *I'm trying to think of somebody's name* (Palmer). Keeleajalooliselt tunduvalt hilisema tekkega tüüpi esitab üldkäändes seisva substantiivi laiendi funktsioonis seostumine põhisõnaks oleva substantiiviga, missugune nähtus

on tänapäeva inglise keele struktuuri spetsiifilisi jooni: **substantiiv + substantiiv**, näit.: *Prices of savoyes on the farm have reached a record level* ("Daily Worker"), *He was reading the morning paper* (Lindsay), *Pa was resting in his old leather armchair* (Carter).²⁷ Piiratud ulatuses võib ka adverb prepositiivses asendis seostuda substantiiviga, andes tüübi **adverb + substantiiv**. Näit. adverb *away* võib spordialases keeles atributiivselt seostuda nimisõnadega *ground, success, result, record, match, team*, andes sõnaühendid *away grounds* (*sucess, result, record, match, team*), kusjuures *away* säilitab tolele adverbile omase ruumilise tähenduse „eemal” (s. t. kodunt ehk kodukohast eemal asetsev, toimuv, saavutatav jne.), mida vastandatakse atributiivselt kasutatavale nimisõnale *home* (kodu-, kodus või kodukohas asetsev, toimuv, saavutatav jne.), vrd.: *The leading clubs — Rangers, Celtic, and Hearts — are today playing on a way grounds Albion Rovers' side has as yet been denied away successes* ("Bulletin" 10. XII ja 26. XI 1938). *Moscow Spartak drew 0 : 0 in an away match against Shakhtyor* ("Moscow News" 10. IV 1957). *They are the best away team of the season* ("The Daily Worker" 4. I 1957) — Võib märkida, et adverbide kasutamine atributiivses funktsioonis kujutab endast kaasaegses inglise keeles kasvavat, süvenevat tendentsi. Selle tõendusena võib märkida, et H. Palmer märgib *upstairs* kohta, et see on adverb, mida võidakse kasutada adjektiivi funktsioonis (adv. and adj.-substitute²⁸), kuid paljud sõnastikud (näit. "Webster's Universal Dictionary of the English Language", "Concise Oxford Dictionary" jt.) märgivad *upstairs, nearby, then* jt. puhul kaht homonüümset sõnaliiki — adverbi ja adjektiivi, vrd. lauset: *She offered to show Jenny the upstairs room* (Kaye-Smith)

Substantiivsõnaühendid substantiivi järel seisva laiendiga hõlmavad substantiivi seostumise vorme adjektiiviga, adverbiga ja prepositsioonist ning substantiivist koosneva ühendiga. Need vormid annavad meile tüübid: **substantiiv + adjektiiv**, mille kasutusfäär on piiratud teatud püsivate ühenditega, nagu *court martial, things general* jt., või stilistilistel kaalutlustel toimuva adjektiivlaiendi postpositiivses asendis kasutamise; keeleajalooliselt hilisema tekkega, kuid üha suureneva kasutusfääriga tüüp **substantiiv + adverb**, milles viimane laiendab substantiivi ruumi- või ajasuhte seisukohalt, näit.: *the skies above, the day after* lausetes *How easy it is to laugh when one is happy and fit and the skies above are blue* (Atkinson) *"I suppose he'll go*

²⁷ Selle tüübi ajaloolise kujunemise ja kasutusfääri kohta vt. O. Mutt, A Contribution to the Historical Study of the Attributive Use of Substantives in English. Kand. diss., Tartu 1955. Samuti vt. E. И. Чапник, Атрибутивные сочетания типа stone wall в современном английском языке. Канд. дисс., Москва, 1953.

²⁸ H. E. Palmer, A Grammar of English Words, lk. 240.

to town to-morrow." — "Yes, and you and I will follow him the day after." (Kaye-Smith) Väga suure kasutusfääri on tänapäeva inglise keeles omandanud tüüp **substantiiv + prepositsioon + substantiiv (või selle ekv.)**, milles prepositsioon ühest küljest esineb põhisõnaks ja laiendiks oleva kahe substantiivi sidevahendina, teisest küljest aga koos laiendiks oleva substantiiviga iseloomustab põhisõna teatud grammatilise suhte seisukohalt. Ruumi säästmiseks anname allpool sõnaühendi näited lausete koosseisus, kuid tõstame nad esile sõrendusega: *The curtains behind the couch were partly drawn* (Atkinson). I suppose the next incident in my life took place when I was just about seventeen (Walsh). He had fallen in love with a girl of nineteen (Kaye-Smith). There was a letter from Carey waiting for me (Walsh) jpt.²⁹

Pronominaalsõnaühendi põhisõnaks on pronoomen. Sellise tüübina võib nimetada sõnaühendit **indefiniitne pronoomen + adjektiiv**, näit. *something wonderful, anything new*, vrd.: *A picnic! I hardly knew what it was, but I knew it was something wonderful* (Walsh) *Is there anything new?* (Palmer) Teise tüübina võib mainida sõnaühendit **indefiniitne pronoomen + prepositsioon + pronoomen**, näit. *all of us, most of us, each of them, some of the others* jt., vrd.: *All of us went. I don't know, but some of the others may know* (Palmer)

Adjektiivsõnaühendid kujutavad endast adjektiivivi või partitsiibi ja tema laiendi ühendeid. Adjektiivsõnaühendite põhisõnaks on adjektiiv või adjektiivivi funktsioonis kasutatav partitsiip; adjektiiviga või partitsiibiga seostuvad prepositiivses asendis määra-, aja- või viisiadverb või adverbiaalne ühend, postpositiivses asendis aga määra-adverb *enough* või määra-adverbiaali funktsioonis esinev ühend, verbi infinitiiv, prepositsiooni ja substantiivi ühend. Sellele vastavalt saame järgmised adjektiivsõnaühendi tüübid: **Adverb või adverbiaalne ühend + adjektiiv**, näit. *This problem is exceedingly complex* (Doyle). *She was perhaps a little vexed with him* (Kaye-Smith) *We aren't long acquainted* (Kaye-Smith). *Gervase was very favourably impressed* (Kaye-Smith). **Adjektiiv + adverb või adverbiaalne ühend**, näit. *Doris is old enough to hear the word now* (Kaye-Smith). *I'm frightened a bit* (Kaye-Smith) **Adjektiiv + infinitiiv**, näit. *He would be glad to stay on among the places and the people he loved* (Kaye-Smith). *She was anxious to hear what had happened* (Kaye-Smith). Tüüp **adjektiiv + prepositsioon + substantiiv** võib väljendada mitmesuguseid adverbiaalseid või objekti-

²⁹ Selle tüübi arengu kohta vt. Н. П. Колпакова, Предложное определение в английском языке. Канд. дисс., Ленинград, 1953. Samuti vt. Т. Е. Григорьева, Предложное определение в современном английском языке. Канд. дисс., Ленинград, 1953.

suhteid. Vrd. *Stabellite resists oxidation. It does not become brittle with age. It is pale in colour, and reasonable in price* ("Industrial and Engineering Chemistry")
You're quite sure about the distance? (Atkinson)
Gervase came home a little envious of his sister (Kaye-Smith) jt.

Adverbiaalsõnaühendid kujutavad endist adverbi ja selle laiendi ühendeid. Nende põhisõnaks on adverb; viimasega võivad laiendi funktsioonis prepositiivses asendis seostuda määra-adverb, postpositiivses asendis aga määra-adverb *enough* või prepositiooni ja substantiivi ühend. Vastavalt saame sõnaühendi tüübid: **Määra-adverb + adverb**, näit. *I may not be able to walk so far* (Carter). *It was too late to draw back* (Kaye-Smith). *I followed his advice very carefully* (Walsh). **Adverb + määra-adverb**, näit. *I've waited long enough* (Kaye-Smith) **Adverb + prepositioon + substantiiv (või selle ekv.)**, näit. *Why should he act any differently from Peter?* (Kaye-Smith).

Meie poolt toodud sõnaühendi tüüpide loetelu ei ole ammen-dav, eriti verbaalsõnaühendite osas, kus me ruumi säästmiseks jätsime mõned tüübid käsitlemata (näit. verb + subst. või selle ekv. + verbi infinitiiv või gerundium või partitsiip). Ometi võib juba toodud tüüpide arvust näha, et verbaalsõnaühendid on tänapäeva inglise keeles tüüpide arvu poolest kõige rikkamad, neile järgnevad substantiivsõnaühendid; adjektiiv- ja adverbiaalsõnaühendid on tüüpide arvult suhteliselt vaesed; kõige vaesemad on pronominaalsõnaühendid.

Meie poolt esitatud sõnaühendite liigitus tüüpidesse põhjeneb samal morfoloogilisel kriteeriumil, millel põhjeneb sõnaühendite liikidesse jagamine, nimelt sõnaliiki kuuluvusel. Sõnaühendite sellise liigituse eeliseks on ühest küljest ühtlane liigitusalus, teisest küljest võimaldab selline liigitus sõnaühendeid ratsionaalselt süstematiseerida, ja kolmandaks — valgustada sõnaühendeid esijoones semantilisest ja sõnaliikide seostumise vormide seisukohast ning täiendada traditsioonilist lauseanalüüsi, mis toimub üksikute lauseliikmete järgi.

3. Sõnaühendeid võib vaadelda ja liigitada ka sün-taktiliselt (s. t. sõnaühendi komponentide süntaktilise funktsiooni) seisukohalt. See seisukoht toetub traditsioonilisele lauseliikmete analüüsile, kuigi selle erinevusega, et kui lauseliikmete analüüsi puhul tavaliselt kas vaadeldakse lausetervikut selle üksikute lauseliikmete koosseisu seisukohalt või uuritakse üksikasjaliselt ainult üht lauseliiget (näit. öeldist, sihitist, määrust jne.), siis siin käsitletakse lause koosseisus sõnaühendiks seostuvat kahte või enam lauseliiget, mida vaadeldakse võrd-selt nende vastastikuse seostumise ja mõjustamise seisukohalt; loomulikult ei oma üksteisega seostuvad lauseliikmed lausele omast predikaativsust ega intonatsiooni ega moodusta seega lauset.

See seisukoht on leidnud rakendust V. N. Zigadlo, I. P. Ivanova ja L. L. Jofiku poolt koostatud kaasaegse inglise keele grammatika teoreetilise kursuse õpikus.³⁰ Autorid eraldavad oma õpikus järgmisi sõnaühendi tüüpe: **öeldis + sihitis**, mis esineb näiteks lauses *I saw the man* (lk. 238); **öeldis + eessõnata sihitis (tegevuse adressaat) + eessõnata sihitis (otsene sihitis)**, mis esineb lauses *Give me my shawl* (lk. 271); **öeldis + eessõnaline sihitis**, näit. *to depend on somebody* või *something, to belong to somebody* või *something* (lk. 278); **öeldis + määrus**, mis on väljendatud adverbi abil (lk. 238; raamatus puudub näide selle tüübi kohta); **täiend + laiendatav lauseliige**, näit. *this suggestion* (lk. 237); **laiendatav lauseliige + täiend**, näit. *a basis of common endeavour and fellowship* (lk. 237) jt. Ilmselt ei ole õpikus toodud tüüpide loetelu täielik, vaid sisaldab ainult valiku sõnaühendite kõige tavalisematest süntaktilistest tüüpidest.

Peab tähendama, et sõnaühendite tüpoloogiline jaotus süntaktilise funktsiooni seisukohalt ei ole leidnud üldist heakskiitu. Võttes sõnaühendi komponentide süntaktilise funktsiooni sõnaühendite tüüpidesse liigitamise aluseks, võiks teha järelduse, et sõnaühend ei ole kahe täistähendusliku sõna semantilis-süntaktiline ühend, vaid kahe lauseliikme ühend. Sellise seisukoha ja tendentsi vastu astub aga kindlalt üles prof. V. N. Jartseva, märkides, et sel juhul 1) tuleks õpetus sõnaühenditest alistada lauseliikmete analüüsile ja 2) lauseliikmed ei eksisteeri väljaspool lauset, kuid sõnaühendid võivad eksisteerida väljaspool lause koosseisu, kuigi nad eraldatakse lause baasil.³¹ Võiksime omalt poolt lisada, et kui sõnaühendite liikidesse jagamise aluseks võtta morfoloogiline (s. o. sõnaliiki kuuluvuse) kriteerium, nagu seda üldiselt tehakse, aga sõnaühendite tüüpidesse jagamise aluseks võtta süntaktiline kriteerium, siis läheks sõnaühendite liigitamisel ühine jagamisalus kaduma. Siiski peab tähendama, et süntaktilise kriteeriumi rakendamine sõnaühendite vaatlusel **täiendava faktorina** osutub vajalikuks nende sõnaühendite puhul, mille morfoloogiline struktuur on sarnane, aga sõltuva liikme (resp. sõltuvate liikmete) süntaktiline funktsioon on erinev, nagu näiteks homoformsetes tüüpides «verb + substantiiv + substantiiv» (*They showed him pictures*) ja «verb + substantiiv + substantiiv» (*They made him general*) või tüüpides «verb + verb gerundiumis» (*He practised swimming*) ja «verb + verb gerundiumis» (*He went swimming*). Sellest lähemalt vt. p. 2.

4. Sõnaühendeid võib nii vaadelda kui ka liigitada sõnaühendi poolt väljendatava süntaktilise suhte seisukohalt. Selle määrab funktsioon, mida sõnaühendi sõltuv ehk kõrvalliige täi-

³⁰ В. Н. Жигadlo, И. П. Иванова, Л. Л. Иофик, *op. cit.*, lk. 236—237 жт.

³¹ В. Н. Ярцева, Предложение и словосочетание. Вопросы грамматического строя, Изд. АН СССР, М., 1955, lk. 443.

dab sõnaühendi pealiikme suhtes.³² Sõnaühendi kõrvalliige võib laiendada pealiiget tegevuse objekti, mingi adverbiaalse või atributiivse tunnuse seisukohalt. Vastavalt võivad sõnaühendid väljendada kolme liiki süntaktilisi suhteid: objekti-, adverbiaal- ja atributiivsuhteid.

Objektisuhteid väljendavad sõnaühendid on inglise keeles väga rikkalikult välja arenenud. Neid väljendavad väga paljud eritüübilised verbaalsõnaühendid ja paljud prepositsioonide abil moodustatud substantiiv- ja adjektiivsõnaühendid. Verbaalsõnaühendite alalt võiks märkida tüüpe: **verb + substantiiv või gerundium** (direktse objekti funktsioonis), näit. *The boys pitched the tent* (Atkinson) ja *I like reading* (Palmer); **verb + subst. + subst.** (nii kahe direktse objekti kui ka indirektse ja direktse objekti funktsioonis), näit.: *She asked Peter one or two questions* (Kaye-Smith) *Mrs. Baxter brought him tea* (Lindsay); **verb + subst. (objekt) + subst. või adj.** (objekti juurde kuuluv predikatiiv), näit.: *He hadn't been able to give Ma all the things that would have kept her beautiful* (Carter); passiivset tegevust väljendav sõnaühendi tüüp **abiverb have või get + subst. + II partitsiip**, näit. *When did you have your hair cut?* (Palmer); sõnaühendid liitobjektiga **verb + subst. + verb infinitiivis või verbi I partitsiip**, näit.: *I wish him to come as soon as possible* (Kaye-Smith) *He saw Jenny coming towards them out of the house* (Kaye-Smith).

Objektisuhteid väljendavad ka paljud prepositsioonide abil moodustatud sõnaühendid, mis on kas verbaalsed (tüüp **verb + prep. + subst.**), näit.: *She laughed at her scheme* (Kaye-Smith), või substantiivsed (tüüp **subst. + prep. + subst.**), näit.: *There is a demand for full and stable employment at fair wages* (Daily Worker), või adjektiivsed (tüüp **adj. + prep. + subst.**), näit.: *He is very good at Russian* (Kaye-Smith)

Adverbiaalseid (s. o. ruumi-, aja-, viisi-, määra-, otsarabe- ja põhjuse-) suhteid väljendavad paljud eritüübilised verbaal- ja adjektiivsõnaühendid ja mitmed substantiiv- ja adverbiaalsõnaühendid. Toome selle kohta mõningaid näiteid eri suhete järgi rühmitatult.

Ruumisuhteid väljendavad tüübid: **verb + ruumiadverb, verb + substantiiv** (täiendiga), **verb + prepositsioon + substantiiv** ja **substantiiv + prepositsioon + substantiiv**, vrd.: *He just stood there and smiled* (Carter) *He went the shortest way* (Palmer). *I saw him coming along the street* (Palmer). *He took the train for Tokio* (Stone) Aja suhteid väljendavad tüübid: **verb + ajaad-**

³² В. Н. Жигadlo, Н. П. Иванова, Л. Л. Иофник, op. cit., lk. 236—237 jm.

verb, verb + substantiiv, verb + prepositsioon + substantiiv, vrd.: *My sister will return soon* (Kaye-Smith) *Madge Kirby waited almost an hour* (Carter). *Do you have to call at this hour?* (Carter) Viisisuhteid väljendavad tüübid: verb + viisiadverb, liikumist või seisundit tähistav verb + I või II partitsiip, verb + substantiiv (täiendiga), vrd.: *Colin was breathing hard* (Lindsay) *I went out exasperated* (Wells). *I slammed and locked the door and sat down quivering* (Wells). *Everyone seemed to think that way* (Carter) *He bathed and shaved with care* (Galsworthy). Määrasuhteid väljendavad tüübid: verb + määradverb, määradverb + verbi kesksõna, määradverb + viisiadverb, verb + substantiiv, verb + prepositsioon + substantiiv, vrd.: *She liked them exceedingly* (Kaye-Smith) *She was perhaps a little vexed with him* (Kaye-Smith). *She realized rather sadly that she had lost her sister's confidence* (Kaye-Smith) *I walk a mile* (Palmer) *It weighs a pound* (Palmer). *The population of their island had increased by 2,00,000* (Galsworthy). Otstarbesuhet väljendavad tüübid: verb + verbi infinitiiv, verb + prepositsioon + substantiiv, vrd.: *He rose to greet her* (Kaye-Smith) *A warden raises his hand in greeting to a friend* (Daily Herald). *This method was used to good purpose at the time of the break through* (Baxter, Scientists against Time). Põhjus suhet väljendavad tüübid: verb + põhjusedverb, verb, verbi kesksõna või adjektiiv + prepositsioon + substantiiv, vrd.: *Why did you do it?* (Palmer) *They despised him for his ignorance* (Greenwood). *He's known for his sharp tongue* (Lindsay).

Atributiivsuhteid väljendavad väga paljud eritüübilised sõnaühendid, mis kõik kuuluvad substantiivsõnaühendite liiki. Näiteid nende kohta vt. substantiivsõnaühendite all eespool (lk. 150—152).

Punkt 4 all toodud põgusast ülevaatest võib teha järgmisi üldistusi.

(a) Üks ja seesama sõnaühendi liik võib väljendada erinevaid süntaktilisi suhteid. Nõnda võivad verbaalsõnaühendid väljendada niihästi objekti- kui ka adverbiaalsuhteid, substantiivsõnaühendid võivad väljendada atributiiv- ja objektisuhteid, adjektiivsõnaühendid võivad väljendada adverbiaal- ja objektisuhteid, adverbiaalsõnaühendid — adverbiaal- ja objektisuhteid. Nähtavasti ei väljenda ükski sõnaühendi liik kõiki kolme liiki suhteid. Seejuures väljendab teatud sõnaühendi liik (välja arvatud verbaalsõnaühendid) esijoones ühte laadi süntaktilisi suhteid. Nii näiteks väljendavad substantiivsõnaühendid esijoones atributiivsuhteid, adjektiiv- ja adverbiaalsõnaühendid väljendavad esijoones adverbiaalsuhteid.

(b) Süntaktiliste suhete väljendusvahendite piiratuse tõttu võib üks ja seesama sõnaühendi morfoloogiline tüüp väljendada erinevaid süntaktilisi suhteid. Nõnda võib tüüp «verb + subst.» väljendada niihästi objekti- kui ka adverbiaalsuhteid, näit.: *I wrote a letter. We're going home* ja *They went the shortest way* (Palmer)

(c) Sõnaühendi poolt väljendatav süntaktiline suhe ja selle iseloom võimaldab meil mõningaid ühetüübilisi sõnaühendeid jagada edasi alatüüpideks. Nõnda võib tüüpi «verb + adverb» jagada omakord ruumi-, aja-, viisi-, määra-, otstarbe- ja põhjuse-suhet väljendavateks alatüüpideks. Süvendatud uurimise objektiks võib valida ühe alatüübi, et üksikasjaliselt uurida selle sõnaühendi alatüübi üksikuid komponente, ta esinemissagedust ja kasutussfääri.

(d) Sõnaühendi poolt väljendatav süntaktiline suhe võimaldab meil kõrvutavalt uurida ühte liiki kuuluvaid eritüübilisi sõnaühendeid, mida ühendab üks ja seesama süntaktiline suhe. Nõnda on võimalik kõrvutavalt uurida ruumisuhet väljendavate verbaalsõnaühendite tüüpe «verb + adverb», «verb + subst.» (täiendiga), «verb + prep. + subst.» nende esinemissageduse kui ka kasutussfääri seisukohalt, vrd.: *to go there, to go home, to go one's way, to go the shortest (best, same jne.) way, to go different ways, to go along või by a certain way, to go to one's home, to go to a place (London, France, the station jne.)*. Selline uurimine meie poolt näitas, et ruumisuhet väljendavate sõnaühendi tüüpide vahel on suuri erinevusi: keeleajalooliselt hilisema tekkega tüüp «verb + prep. + subst.» on kõige suurema esinemissageduse ja kasutussfääriga, sellele järgneb tüüp «verb + adverb», mis on samuti rikkalikult esindatud; kuid keeleajalooliselt vanim tüüp «verb + subst.» on väga piiratud kasutussfääri ja väikese esinemissagedusega.

5. Sõnaühendi struktuuri seisukohalt võib sõnaühendeid vaadelda kui liht-sõnaühendeid, laiendatud liht-sõnaühendeid ja liit-sõnaühendeid.

Lihtsõnaühenditeks loetakse sõnaühendeid minimaalse struktuurilise koosseisuga, mis väljendavad ühtset, kuid liigendatud mõistet. Verbaalsete sõnaühendite alalt võib inglise keeles mainida liht-sõnaühendeid, mis koosnevad kas kahest või kolmest komponendist. Kahekomponendilised sõnaühendid moodustavad oma arvult ja ülesehituselt sõnaühendite struktuuri põhimise tüübi. Kahekomponendiliste liht-sõnaühendite tüüpina võib märkida järgmisi: *to read a book, to practise pronouncing, to come to see, to walk whistling, to stand outside, to return soon, to breathe hard, to sleep little* jt. Kõik need sõnaühendid erinevad üksteisest nii komponentide semantiliste kui ka grammatiliste iseärasuste poolest.

Lihtsõnaühenditeks tuleks meie arvates pidada ka neid kolmest täistähenduslikust komponendist koosnevaid sõnaühendeid,

mis väljendavad mõistelt ühtset sisu; ühegi komponendi väljajätmine sõnaühendi koosseisust muudaks siin nii komponentidevahelise seose laadi kui ka sõnaühendi struktuuri. Siia kuuluksid tüübid: *to give somebody something*, *to choose somebody secretary*, *to consider something right*, *to have something done*, *to see somebody come* ja *to see somebody coming*, *to want somebody to go*.

Viimaks, liht-sõnaühendite hulka kuuluvaks tuleb pidada ka selliseid kolmekomponendilisi sõnaühendeid, mille üheks komponendiks on mitte-täistähenduslik abisõna — prepositsioon, näit. *to stand by the window* lauses *She was standing by the window* (Palmer), *to work in the morning* lauses *He works in the morning* (Palmer), *to move (travel) with speed* lauses *It moved with great speed* (Palmer) jt. Toodud näidetes on sõnaühendi põhisõnaks sihitu verb, mis tähistab seisundit (*to stand*), protsessi (*to work*) või konkreetset tegevust (liikumist — *to move*, *to travel*) Sõnaühendi sõltuvaks sõnaks on substantiiv, mis tähistab konkreetset eset (*window*), ajaühikut (*morning*) või abstraktset omadust (*speed*) Verbiga tähistatud tegevuse iseloomustamiseks on vaja substantiiv siduda verbiga prepositsiooni abil, mis esimeses sõnaühendis väljendab ruumi-, teises aja- ja kolmandas viisisuhet. Ilma prepositsioonita lakkaksid toodud sõnaühendid olemast. (Sellest üksikasjalisemalt vt. tagapool, lk. 160—161 j. e.).

Kui liht-sõnaühendi laiend ehk sõltuv sõna ise omakorda omab mingit täpsustavat laiendit, mis temast sõltub, võib sellist sõnaühendit vaadelda kui laiendatud liht sõnaühendit, resp. laiendatud sõnaühendit.³³ Näidetena võib tuua järgmisi: *to travel much more* lauses *He's travelled much more than I have* (Kaye-Smith), *to move with great speed* lauses *It moved with great speed* (Palmer), *to read the morning paper* lauses *He was reading the morning paper* (Lindsay) jt. Sõnaühendi sõltuva sõna (kõrvalliikme) laiendamine temast sõltuva ning teda täpsustava laiendiga ei muuda sõnaühendi komponentide grammatilise seose laadi, mis endiselt

³³ Autor kasutab termineid «liht-sõnaühend» ja «laiendatud liht-sõnaühend» analoogiliselt terminitele «(laiendamata) lihtlause» ja «laiendatud lihtlause». Võib-olla oleks otstarbekohasem nimetada laiendatud liht-sõnaühendit lihtsalt «laiendatud sõnaühend». Igatahes on selle termini kasutamine põhjendatud kolmanda- ja neljandajärguliste laienditega sõnaühendite suhtes. Akadeemilise vene keele grammatika autorid (vt. II k., 1. osa, lk. 20) ei tee põhimõttelist vahet laiendatud liht-sõnaühendi ja liit-sõnaühendi vahel, pidades viimast liht-sõnaühendi laiendamise tulemuseks. Kahtlemata aga on keeles olemas kolme- või enamakomponendilisi sõnaühendeid, milles (1) laiendina funktsioneerivad sõnad on üksnes sõltuvuse vahekorras: laiend sõltub põhisõnast, laiendi laiend sõltub laiendist jne., ja milles (2) laiendina funktsioneerivad sõnad on ühise põhisõnaga sõltuvuse vahekorras, aga omavahel koordinatsiooni vahekorras. Näiteid vt. liit-sõnaühendite all. Soovides eristada selliseid sõnaühendeid, autor nimetab esimesi laiendatud liht-sõnaühenditeks, resp. laiendatud sõnaühenditeks, teisi aga liit-sõnaühenditeks.

põhjeneb subordinatsioonil: sõltuv sõna (kõrvalliige) endiselt sõltub semantiliselt ja grammatiliselt põhisõnast (pealiikmest), olles alistatud temale (vrd. *to travel more* ja *to travel much more*, *to move with speed* ja *to move with great speed*, *to read the paper* ja *to read the morning paper*. Sõnaühendi kõrvalliikme laiendamise puhul toimub sõnade ahelseostumine, mille olemasolule O. Jespersen juhtis tähelepanu kui mitmejärgulisel subordinatsioonil põhjenevatele ühenditele.³⁴

Laiendatud liht-sõnaühenditeks võiks meie arvates pidada ka juhtusid, kus sõnaühendi põhisõnaks on sihiline verb, mis oma tähenduse realiseerimiseks paratamatult nõuab mingit nimisõnalist laiendit, kusjuures verb + substantiiv sihitise funktsiooniga koos moodustavad ühendi, mida modifitseerib laiend. Näitena võiks tuua: *to help somebody quickly* lauses *He had not expected her to help him so quickly* (Kaye-Smith), *to speak French well* lauses *He spoke French well* (Galsworthy), *to torment somebody most* lauses *This last thought tormented him most* (Kaye-Smith). Toodud näiteis iseloomustab laiend tegevust koos objektiga, millele tegevus on suunatud.

Liit-sõnaühenditeks võib meie arvates pidada selliseid sõnaühendeid, milles sõnaühendi põhisõnal on olemas kaks temast sõltuvat laiendit, mis omavahel on koordinatsiooni vahekorras, näit.: *to come home late* lauses *Chances are she'll be coming home late* ("Woman"), *to talk much during the packing* lauses *The sisters did not talk much during the packing* (Kaye-Smith), *to help more that way* lauses *She figured she could help more that way* (Carter). Selliseid sõnaühendeid võib vaadelda kui sõnaühendeid, mis on saadud sellise kahe sõnaühendi ühendamise teel, millel on ühine põhisõna: *to come home late* < *to come home* ja *to come late*, *to talk much during the packing* < *to talk much* ja *to talk during the packing*, *to help more that way* < *to help more* ja *to help that way*.

Tegelikus kõneprotsessis kui ka kirjas esinevad lauseis suurearvuliselt laiendatud liht-sõnaühendid ja liit-sõnaühendid. Nende poolest eriti rikkad on verbaalsõnaühendid.

6. Sõnaühendeid võib uurida ka sõnaühendi komponentide vahelise süntaktilise seose laadi seisukohalt.

Sõnaühendi komponentide vaheline seos võib olla ühepoolne või kahepoolne.

Sõnaühendi komponentide ühepoolse seose all mõistame me sõnaühendi laiendi (sõltuva sõna, sõltuvate sõnade või sõltuvate sõnade ühendi) vahetut sõltumist põhisõnast. Ühepoolne seos esineb loomulikult kõigis kahekomponendilistes sõnaühendites, milles sõnaühendi definitsiooni järgi laiend on otseselt seotud oma põhisõnaga subordinatsiooni alusel. Nii esineb ühepoolne seos tüübis **verb + substantiiv** niihästi siis, kui

³⁴ Vt. käesolev artikkel, lk. 142.

see väljendab objektisuhet, näit. *to forget something*, kui ka siis, kui see väljendab adverbiaalsuhet (mispuhul substantiivil on tavaliselt omakorda mingi täiend, millega koos ta moodustab laiendi), näit.: *to walk three miles, to stay a long time, to help that way*. Vrd. *I've forgotten my hat* (Palmer), *He walked three miles* (Palmer) ja *She figured she could help more that way* (Carter). Samasugune ühepoolne seos esineb ka sõnaühendi tüübis **verb + adverb**, kus laiendiks olev adverb modifitseerib põhisõnaks olevat verbi, iseloomustades verbiga tähistatavat tegevust mingi adverbiaalse suhte seisukohalt, näit.: *to sleep here* lauses *You will sleep here?* (Bennett) jne. Kuid sõnaühendi komponentide ühepoolset seost leiame ka nendes kolmekomponentilistes sõnaühendites, mis koosnevad täistähenduslikest sõnadest. Nende erinevus kahekomponentilistest sõnaühenditest seisneb selles, et nad sisaldavad ühe sõltuva komponendi asemel kaks sõltuvat komponenti, mis kumbki on vahetult subordineeritud põhisõnale. Siia kuulub sõnaühendi tüüp **verb + substantiiv (või selle ekv.) + substantiiv (või selle ekv.)**, näit.: *to ask sb sth* lauses *I'll ask you one or two questions* (Bennett), *to offer sb sth* lauses *She offered him the coin* (Bennett).

Seos sõnaühendi komponentide vahel on kahepoolne sel juhul, kui sõnaühend koosneb kolmest komponendist, millest üks komponent ühendab sõnaühendi esimest täistähenduslikku komponenti sõnaühendi teise täistähendusliku komponendiga, sidudes neid subordinatsiooni alusel kui põhisõna ja sõltuvat sõna ühtseks minimaalseks grammatiliseks ja mõisteliseks tervikuks lauses. Sellise siduva komponendina ehk sidevahendina sõnaühendi koosseisus funktsioneerib prepositsioon. Dots. V. N. Žigadlo³⁵ kirjutab prepositsiooni kohta, et väljendades suhteid süntaktilise rühma (s. t. sõnaühendi, L. K.) kahe liikme vahel, on prepositsioon mõlemaga seotud. Samas mõttes kirjutab prof. V. N. Jartseva³⁶, et prepositsiooni suhe on alati kahepoolne, sest abisõnana ta seob omavahel kaht lauseliiget. Seda asjaolu arvestades võib prepositsiooni ka defineerida kui sõnaliiki, mis näitab põhisõna suhet sõltuva sõnaga. Soovides näiteks ühendada verbi *live* substantiiviga *country* tuleb meil nende sidumiseks kasutada prepositsiooni *in*, mille tulemusel saame sõnaühendi *to live in the country*, mis tegelikult esineb lauses *He wants to live in the country* (Palmer). Kahepoolne seos prepositsiooni abil moodustatud sõnaühendi komponentide vahel paistab eredalt silma, kui sellist sõnaühendit kõrvutada verbist ja adverbist koosneva kahekomponentilise sõnaühendiga, vrd. sõnaühendeid *to stand by* 'juures

³⁵ В. Н. Жигadlo, Роль предлога в синтаксических конструкциях современного английского языка. «Ин. яз. в шк.», 1949, № 1, lk. 25.

³⁶ В. Н. Ярцева, Пути развития словосочетания, Ученые записки ЛГУ, № 156, Ленинград, 1952, lk. 35—36. Prepositsiooni kahepoolset süntaktilist seost saksa keeles märgib prof. V. G. Admoni oma uuringus «Введение в синтаксис современного немецкого языка», lk. 89.

seisma' ja *to sit by the fire* 'tule juures v ääres istuma' lausetes *I sat by the fire and ate black bread and turnips, and coffee; while he stood by, watching me and muttering* (Galsworthy, Villa Ruben). Sõnaühendis *sat by the fire* seob prepositsioon *by* verbi *sat* substantiiviga *fire*, aidates substantiivil iseloomustada verbiga *sat* tähistatavat tegevust ruumisuhte seisukohalt; sõnaühendis *stood by* iseloomustab ruumiadverb *by* verbiga tähistatavat tegevust ruumisuhte seisukohalt üksinda, iseseisvalt.

Oma esijoones siduva (s. o. grammatilise) funktsiooni tõttu ei oma prepositsioon nomineerivat ehk nimetavat funktsiooni, s. t. ei maini midagi, vaid tähistab üksnes suhet sõnaühendi liikmete vahel; seepärast ei ole ta täistähenduslik sõna ega saa ka olla sõnaühendi liikmeks, kuigi ta on vaadeldavat tüüpi sõnaühendi oluliseks ja hädavajalikuks struktuuriliseks komponendiks ehk koostisosaks. Prepositsioon asetseb reeglipäraselt kahe täistähendusliku komponendi vahel.

Seoses inglise keele analüütilise struktuuri üha suureneva väljakujunemisega on prepositsioon tunginud sügavale inglise keele koestikku ja moodustab kõigis sõnaühendi liikides (vt. lk. 148—153) mitte ainult struktuuriliselt, vaid ka sõnaühendi komponentide vahelise seose laadilt oma eri tüübi, mida akadeemilises vene keele grammatikas nimetatakse prepositsionaalseks sõnaühendiks (предложное словосочетание) ehk prepositsiooniga sõnaühendiks. Vastavalt sõnaliigile, millesse kuulub sõnaühendi põhisõna, on olemas prepositsioonidega moodustatud verbaalseid, substantiivseid, pronominaalseid, adjektiivseid ja adverbiaalseid sõnaühendeid.

Seoses prepositsiooni kahepoolse seosega sõnaühendi koosseisus kerkib küsimus sellest, missugune on prepositsiooni seose aste sõnaühendi põhisõnaga ja sõltuva sõnaga. See toob meid viimase üldise iseloomuga küsimuse juurde.

7. Sõnaühendeid võib uurida ka sõnaühendi komponentide vahelise seose astme seisukohalt.

Sõnaühendite komponentide vaheline seos ei ole kõigis sõnaühendites kaugeltki ühtlane; vastupidi, sõnaühendi liikmete vahel võib täheldada mitmesugust seose astet, mitmejärgulist astendust seose astmes. Küsimus on ulatuslik, sest seda tuleks uurida kahe-, kolme- ja enamakomponendilistes sõnaühendites. Küsimus on ka komplitseeritud, eriti verbaalsõnaühendite osas, sest keeleteadlaste poolt on aja jooksul avaldatud väga mitmesuguseid ja sageli diametraalselt üksteisele vastukäivaid seisukohti. Meie materjali analüüs näitab, et üldistavalt võiks rääkida vabast, poolvabast ja seotud ehk püsivast seosest sõnaühendi liikmete vahel. Et aga meie artikli raamid on piiratud, siis saame siinkohal ära märkida vaid küsimuse ja tulemuse, kuid käsitluse enda oleme sunnitud jätma edaspidise eri artikli tarvis.

* * *

Ülaltoodud käsitluse alusel võib sõnaühendite kohta inglise keeles teha järgmisi üldistavaid järeldusi.

1. Sõnaühend inglise keeles on ühest küljest sõna ja fraasi, teisest küljest lause vahepealne struktuuriline ühik, mis eksisteerib keeles lause baasil ega sisalda predikatsiooni. Sõnaühend on minimaalne leksikaalne ja grammatiline struktuuriline ühik lause koosseisus, mis väljendab ühtset, kuid liigendatud mõistet.

2. Sõnaühend võib vormilt muutuda ja omab sõltuvalt põhisõna ja sõltuva sõna laadist (sõnaliigist) tervet vormide süsteemi. See vormide süsteem on seda rikkalikum, mida enam muuteid on sõnaühendi liikmetel.

3. Sõnaühendi koosseisus võib olla täis- kui ka mitte-täis-tähenduslikke sõnu. Sõnaühendi struktuurilisteks komponentideks võivad olla kõik täistähenduslikud sõnad ja mitte-täistähenduslikest sõnadest prepositsioon. Abiverb, artikkel kui ka infinitiivi ees asetsev partikkel *to* võivad kuuluda küll sõnaühendi koosseisu, kuid ei funktsioneerid sõnaühendi struktuuriliste komponentidena.

4. Sõnaühendil on oma organiseeriv leksikaalne ja grammatiline tsenter, mille ümber koonduvad teised sõnaühendi liikmed subordinatsiooni alusel, asetsedes kas põhiliselt selle järel või harvem selle ees.

5. Sõnaühendeid võib (nende liigitamise võimalust silmas pidades) uurida seitsmest vaatekohast ja nimelt semantilisest, morfoloogilisest, süntaktilise funktsiooni, grammatilise (süntaktilise) suhte, struktuuri, sõnaühendi komponentide vahelise seose ja nende seose astme aspektist.

6. Semantiline, morfoloogiline, süntaktilise funktsiooni ja grammatilise suhte aspekt võivad olla kriteeriumideks, mille alusel saab sõnaühendeid tüpoloogiliselt klassifitseerida. Morfoloogilist aspekti täiendatult semantilise aspektiga võiks nimetada semantilis-morfoloogiliseks kriteeriumiks. Seda kriteeriumi sõnaühendite liigitamise aluseks võttes saavutame väga ratsionaalse, detailse ja süstemaatilise sõnaühendite tüpoloogilise klassifikatsiooni. See kriteerium võimaldab meil sõnaühendeid jagada liikidesse ja tüüpidesse ühtlase liigitusprintsipi alusel.

Et sõnaühendi üks ja seesama morfoloogiline tüüp võib väljendada erinevaid süntaktilisi suhteid, sõnaühendi liikmed (peale verbi) aga võivad täita lause koosseisus erinevaid süntaktilisi funktsioone, võib osutada tarvilikuks morfoloogilis-semantilist kriteeriumi täiendada süntaktilise funktsiooni või süntaktilise suhte kriteeriumiga. Süntaktiline kriteerium võimaldab meil jagada paljusid sõnaühendite morfoloogilisi tüüpe edasi alatüüpideks kui ka kõrvutavalt uurida ühte ja sama grammatilist suhet väljendavaid eritüübilisi sõnaühendeid. Semantiline kriteerium, süntaktilise funktsiooni ja grammatilise suhte kriteerium eraldi võetuna ei võimalda küllaldaselt detailset tüpoloogilist klassifikatsiooni, kuid täiendavate kriteeriumidena võivad nad tuua palju kasu.

7 Struktuuri seisukohalt on võimalik sõnaühendeid jagada liht-sõnaühendeiks, laiendatud liht-sõnaühendeiks või lihtsalt laiendatud sõnaühendeiks ja liit-sõnaühendeiks.

8. Sõnaühendi komponentide vahelist seost on võimalik vaadelda nii laadi kui astme seisukohalt.

Sõnaühendi komponentide vahelise seose laad võib olla ühe- või kahepoolne ja vastavalt võib sõnaühendeid jagada ühepoolse või kahepoolse komponentidevahelise seosega sõnaühenditeks. Ühepoolse seosega sõnaühendid sisaldavad struktuurielementidena kaht või enam täistähenduslikku sõna, mis on omavahel seotud subordinatsiooni alusel kui sõnaühendi pea- ja kõrvalliige. Kahepoolse seosega sõnaühendid sisaldavad peale täistähenduslike sõnade struktuurielemendina veel mitte-täistähenduslikku abisõna — prepositsiooni, mis funktsioneerib sidevahendina. Prepositsiooni tuleb sõnaliigina nii semantiliselt kui ka süntaktiliselt uurida sõnaühendi koosseisus sõltuvuses sõnaühendi pea- ja kõrvalliikmest.

9. Komponentidevahelise seose astme seisukohalt võib sõnaühendeid jagada vabadeks, poolvabadeks ja seotuteks.

10. Sõnaühendite uurimine semantilis-morfoloogiliselt seisukohalt võimaldab täiendada senist traditsioonilist, lauseliikmete analüüsi seisukohalt toimuvat lause uurimise menetlust semantilis-morfoloogilise menetlusega ja vaadelda sõnaühendi komponente nende vastastikusel semantilises ja grammatilises seoses ja sõltuvuses, võimaldab seega mitmekülgsemalt tundma õppida ingliskeelse lause struktuuri.

LÜHENDITE NIMESTIK KASUTATUD TEKSTIDE KOHTA

1. Bennett — Arnold Bennett, The Grand Babylon Hotel, Penguin Books No 176, London 1938.
2. BASH St — Best American Short Stories of 1942, ed. by M. Foley, Houghton Mifflin Co, Boston 1942.
3. "Bulletin" — "The Bulletin and Scots Pictorial", Nov. 26th, Dec. 10th, 1938.
4. Carter — Dyson Carter, Tomorrow Is With Us, Foreign Languages Publishing House, Moscow 1953.
5. "Daily Worker" — "The Daily Worker" London, Aug. 28th, 1956. Jan. 4th, 1957.
6. Dickens — Charles Dickens, The Adventures of Oliver Twist, Foreign Languages Publishing House, Moscow 1953.
7. Doyle — A. Conan Doyle, The Hound of the Baskervilles, Penguin Books No 111, London 1937.
8. Eliot — George Eliot, Adam Bede, Will. Blackwoods Sons. Edinburgh and London s. a.
9. Galsworthy — John Galsworthy, The Silver Spoon, Tauchnitz Edition, Leipzig s. a.
10. Greenwood, MB — Robert Greenwood, Mr. Bunting, Reprint of 1940 Edition, Dent & Sons, London 1942.
11. Greenwood, MBW — Robert Greenwood, Mr. Bunting at War, Dent & Sons, London 1941.
12. Ind. Eng. Chemistry — "Industrial and Engineering Chemistry", June 1955, Washington, D. C.

13. Kaye-Smith — Sheila Kaye-Smith, *The End of the House of Alard*, Tauchnitz Edition, Leipzig s. a.
14. Lindsay — Jack Lindsay, *Betrayed Spring*, Foreign Languages Publishing House, Moscow 1955.
15. MOAP — *Modern One Act Plays*, ed. by Ph. Wayne, Longmans, Green & Co, London 1938.
16. Palmer — Harold E. Palmer, *A Grammar of English Words*, Longmans, Green & Co, London 1938.
17. Stone — Irving Stone, *Sailor on Horseback*, Houghton Mifflin Co, Boston 1942.
18. "Woman" — "The Woman" (journal), London, Aug. 6th, 1955.
19. "Woman's Own" — "The Woman's Own" (journal), London, Apr. 12th, 1956.

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Л. Кивимяги

Кафедра иностранных языков

Резюме

В первой части статьи кратко рассматривается понятие словосочетания в советской и зарубежной лингвистической литературе, анализируются критерии определения словосочетания и дается определение словосочетания как минимального смыслового и грамматического структурного единства в составе предложения, выражающего единое, но расчлененное понятие. Далее рассматривается структура английского словосочетания, базирующегося на субординации составляющих его компонентов, выделяется его смысловой и грамматический центр, устанавливаются структурные и неструктурные компоненты словосочетания, указывается на способность английского словосочетания к формоизменению.

Во второй части статьи автор рассматривает различные аспекты, с позиций которых можно изучать словосочетания современного английского языка, выдвигая следующее: 1. семантический аспект (т. е. семантика компонентов словосочетания); 2. морфологический аспект (т. е. состав компонентов словосочетания по частям речи); 3. синтаксический аспект (т. е. синтаксические функции компонентов словосочетания); 4. грамматическое отношение, выражаемое словосочетанием в целом; 5. структура словосочетания; 6. характер синтаксической связи между компонентами словосочетания; 7. степень спаянности компонентов словосочетания.

Все вышеуказанные аспекты могут одновременно служить критериями для классификации словосочетаний.

Первые четыре аспекта могут служить критериями типологической классификации словосочетаний. Особого выделения заслуживает второй критерий, дополненный первым, которые вместе можно назвать семантико-морфологическим критерием. Применение этого же критерия к словосочетаниям делает возможным провести очень целесообразную, детальную и систематизированную классификацию словосочетаний на различные виды и типы. Чет-

вертый аспект делает возможным различать между словосочетаниями, выражающими различные синтаксические отношения (а именно объектные, адвербиальные и атрибутивные отношения), а также делить словосочетания одного и того же морфологического типа на различные подтипы. Применение первого, третьего и четвертого аспектов отдельно в качестве критерия классификации словосочетаний не дает желаемого эффекта, достаточно детальной типологической классификации, однако применение их в качестве дополнительных критериев является полезным.

С точки зрения структуры словосочетания можно рассматривать как простые, распространенные и сложные. Различие между распространенными и сложными словосочетаниями автор видит в том, что в распространенных словосочетаниях зависимые компоненты подчинены главному слову или главному члену словосочетания на основе субординации, но в сложных словосочетаниях зависимые компоненты с одной стороны подчинены главному слову на основе субординации, а с другой стороны соотнесены друг с другом на основе координации, имея общее слово, которому они подчиняются.

Характер синтаксической связи компонентов словосочетания, основывающегося на субординации, может быть односторонним или двусторонним. Односторонняя связь обнаруживается между господствующими и зависимыми словами: в словосочетаниях, состоящих только из полнозначных компонентов, двусторонняя связь между компонентами наблюдается в словосочетаниях, состоящих из двух полнозначных слов и одного служебного слова — предлога — в качестве связывающего структурного компонента. На основе характера синтаксической связи компонентов словосочетания можно делить на словосочетания с односторонней и словосочетания с двусторонней субординацией.

С точки зрения степени спаянности компонентов, словосочетания традиционно делятся на свободные и связанные. Но анализ фактического материала показывает, что это деление не объясняет всех морфологических типов словосочетаний. Так, в предложных словосочетаниях кроме свободного и фразеологически связанного характера спаянности компонентов можно наблюдать еще целую градацию степеней спаянности, находящихся между вышеуказанными двумя полюсами. Поэтому автор выделяет третий, промежуточный, т. наз. полусвободный вид словосочетаний, который можно найти лишь в словосочетаниях, состоящих не менее, чем из трех компонентов.

ON THE STUDY OF WORD COMBINATIONS IN PRESENT-DAY ENGLISH

L. Kivimägi

Summary

In the first part of the article the author discusses the concept, criteria, and definition of a word-combination in present-day English, which he defines as a minimum lexical and grammatical structural unit within a sentence, denoting a single idea expressed by two or more words, and lacking predication. He distinguishes a word-combination from a word and a combination of words or phrase, on the one hand, and from a minimum sentence, on the other hand. Further he discusses the structure of a word-combination, which has a semantical and grammatical centre, to which the other members of the word-combination are subordinated. As structural components of a word-combination can function all the parts of speech of independent meaning, from among the auxiliary parts of speech only the preposition. The auxiliary verb, the article, and the infinitive particle *to* can take part in a word-combination, but do not influence its structure, hence they cannot be regarded as structural components of a word-combination. The author also points out the capability of a word-combination to have a whole set of forms.

In the second part of the article the author points out seven different aspects from which one can study word-combinations in present-day English and which at the same time can serve as criteria for the classification of word-combinations. They are the following: (1) The semantic aspect (i. e. the lexical meaning of the individual component parts of a word-combination); (2) the morphological aspect (i. e. the composition of a word-combination with regard to parts of speech); (3) the syntactical aspect (i. e. the syntactical function of the members of a word-combination); (4) the grammatical relation expressed by the particular word-combination as a whole; (5) the structure of a word-combination; (6) the character of the syntactical relation between the components of a word-combination; (7) the degree of cohesion between the different components of a word-combination.

The first four aspects may serve as criteria for the classification of word-combinations into types. Special value must be attached to the second aspect supplemented by the first, which taken together might be called the *semantico-morphological criterion*. The application of this criterion to word-combinations enables us to carry out a very rational, detailed and systematic classification of word-combinations into kinds and types. The fourth aspect enables us to distinguish between word-combinations expressing different syntactical relations (namely object, adverbial and attributive relations), and further to divide word-combinations of one and the same morphological type into different sub-types. When applied separately, the first, the third and the fourth criterion would not allow of a detailed enough typological classification of word-combinations, but as supplementary criteria they are of great value.

The structural aspect enables us to distinguish between simple, extended, and compound word-combinations. The author sees the difference between extended and compound word-combinations in the fact that in extended word-combinations the dependent components are subordinated to the principal word or the independent member of the word-combination, in compound word-combinations the dependent components are likewise subordinated to the principal word or the independent member of the word-combination, but co-ordinated among themselves.

The character of the syntactical relation between the components of a word-combination may be one-sided or two-sided (the latter in word-combinations with prepositions as linking structural components), but it is always based on the subordination of the dependent component or components to the principal word or the independent member of a word-combination. Taking into account the character of the syntactical relation between the components, word-combinations can be classified into those with a one-sided and those with a two-sided syntactical relation of components.

According to the degree of cohesion we may distinguish between free, semi-free, and stable or bound word-combinations.

INGLISE KEELE AMEERIKA VARIANDI MÕJUST BRITI KEELETARVITUSELE

O. Mutt

Võõrkeelte kateeder

Nõukogude anglistid eristavad tänapäeva inglise keeles kahte põhilist võrdõiguslikku varianti: nn. briti ja ameerika varianti. See jaotus on põhjustatud soovist leida ühelt poolt ühine nimetus Suurbritannias ja Briti rahvaste ühenduse (Commonwealth) eri osades tarvitatava inglise keele kohalike vormide jaoks ja teiselt poolt ühine nimetus Põhja-Ameerika Ühendriikides kasutusel oleva inglise keele erikujude tähistamiseks.

Inglise keele kaks põhilist varianti erinevad teineteisest eeskätt foneetiliste iseärasuste poolest, peale selle veel spetsiifiliste sõnade ja väljendite ning üksikute vähemate iseärasuste poolest ortograafia ja grammatika alal. Need erinevused on üldkokkuvõttes siiski niivõrd ebaolulised, et pole alust rääkida, nagu seda teevad eriti mõned Ameerika keelemehed, iseseisvast ameerika keelest.

See, et inglise keele võõrkeelena õpetamisel eelistatakse peaaegu kõikjal inglise keele briti varianti, on tingitud peamiselt kultuurilis-ajaloolistest põhjustest, traditsioonist, mitte aga mingitest briti variandile omastest erelistest eelistest, võrreldes ameerika variandiga.

Inglise keele ameerika variandi ajaloolist kujunemist, tema põhilisi iseärasusi ja nn. ameerika keele teooria šovinistlikku ning ekspansionistlikku olemust on NSV Liidus käsitletud reas artiklis ja kandidaadiväitekirjades.¹ Inglise keele kahe põhilise vari-

¹ Vt. Б. А. Ильиш, Проблема американского языка, Научный бюллетень Ленинградского Университета, 1946, № 8; see s a m a, История английского языка, Москва, 1958, lk. 270—275; В. Д. Аракин, К вопросу об английском языке в Америке. «Ин. яз. в шк.», 1947, № 1, 2; Б. В. Братусь, Теория «американского языка» на службе у империалистов. «Ин. яз. в шк.», 1948, № 4; see s a m a, Социально-лингвистический анализ особенностей английского языка в США в связи с критикой реакционной теории американского языка. Канд. дисс., ЛГУ, 1949; Н. М. Булавин, Об американском варианте английского языка. «Ин. яз. в шк.», 1953, № 2.

andi vastastikuseid suhteid ei ole aga meie erialases kirjanduses seni üksikasjalisemalt puudutatud.² Käesolevas kirjutises vaatleme mõningaid mõjutusi, mida briti keeletarvitus on saanud teiselt poolt Atlandi ookeani.³ Küsimus on oluline eelkõige inglise keele sõnavara ja fraseoloogia kujunemise ning rikastumise allikate väljaselgitamise seisukohalt.

Ameerika variandi mõju briti keeletarvitusele on suurem, kui seda tavaliselt arvatakse. Eriti tunduvalt on see mõju avaldunud paari viimase aastakümne jooksul. Seda püüame alljärgnevalt näidata keelelise materjali alusel, mida oleme võtnud eeskätt ilukirjanduslikest teostest, mis kirjeldavad inglaste elu-olu Teise maailmasõja ajal ja hiljem,⁴ kui ka uuemast perioodikast (näit. Londonis ilmuv «Daily Worker», mitmesugused tehnika-alased, põllumajanduslikud ja muud ajakirjad)

Veel paarikümne aasta eest ainult Ühendriikides tarvitusel olnud sõnade ja väljendite kindlakstegemisel on kasutatud peamiselt H. W. Horwill'i «A Dictionary of Modern American Usage», ilmunud Oxfordis 1935. a. Andmed üksikute sõnade päritolu ning ajaloo kohta on võetud sõnaraamatust «The Oxford English Dictionary», London 1884—1933.⁵

* * *

17. ja 18. sajandi ning 19. sajandi esimese poole suhtelise eraldatuse tingimustes süvenesid erinevused ameerika ja briti keeletarvitus. 19. sajandi kolmandal veerandil jõudis ameerika ja briti variandi diferentseerumine haripunkti. Sellest ajast peale võib tähele panna väljakujunenud erinevuste järkjärgulise nivelleerumise protsessi. Kõige visamad püsima on foneetilised erinevused mõlema variandi vahel. Sõnavara ja fraseoloogia alal on erinevused pidevalt kahanenud alates umbes 1900. aastast. Leksikaalsete iseärasuste kadumine on toimunud eeskätt sel teel, et arvukaid amerikanisme on hakatud laialdaselt tarvitama Suurbritannias. Brititsismide levik ameerika keeletarvitus on olnud väga piiratud (eeskätt mõned nn. «peene tooni» juurde kuuluvad sõnad, näit.

² Mujal ilmunud kirjutistest selle kohta vt. G. Kirchner, *Recent American Influence on Standard English: The Syntactical Sphere*. «Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik» 1957, Heft 1; Brian Foster, *Recent American Influence on Standard English*. «Anglia», Vol. 73 (1956).

³ Artikli ulatuse piiramise otstarbel me käsitleme briti keeletarvitust kitsamas mõttes, piirdudes nn. Standard English vormiga. Vaatlemisele ei tule inglise keel näit. Kanadas, Austraalias jm., kus ameerikalik mõju on eriti tugev.

⁴ Näiteks J. Walsh, *Not Like This*, Moscow 1955; J. Lindsay, *Betrayed Spring*, Moscow 1955.

⁵ Üksikutel juhtudel on lisaks kasutatud järgmisi teoseid: H. L. Mendenken, *The American Language*, New York 1936; Wm. Craigie — J. R. Hulbert, *A Dictionary of American English*, Chicago 1938—1944.

maid = am.⁶ *hired girl*, *stick* = am. *cane*, *drawing-room* = am. *parlor*, *dressing gown* = am. *bath-robe* jne.).⁷

Viimase 20—30 a. jooksul on olnud raske koostada usaldusväärseid amerikanismide sõnastikke. Need on kippunud sõna tõsisemates mõttes enne vananema, kui neid on trükkis avaldatud. Tegelikult jääb ameeriklastele spetsiifilisi sõnu ja väljendeid järjest vähemaks, sest üha enam amerikanisme võetakse üldisele tarvitusele Suurbritannias.⁸

Pärast Teist maailmasõda on briti ja ameerika sõnavaraliste erinevuste hulk (kui jätta kõrvale släng) muutunud üsna väikeseks. Vastavate nimestike võrdlemine näitab, et lahkumineku igapäevases elus esinevaid esemeid ja nähtusi tähistavate sõnade alal ei ulatu enam üle 100—150 sõna.⁹ Niisuguste sõnade hulka kuuluvad üksikud erinevused sõnavara põhifondi sõnades, näiteks:

am.	br.
<i>elevator</i>	<i>lift</i>
<i>freight (train)</i>	<i>goods (train)</i>
<i>long-distance call</i>	<i>trunk call</i>
<i>spool (of thread)</i>	<i>reel (of cotton)</i>
<i>subway</i>	<i>underground (railway)</i>
<i>mail</i>	<i>post</i>
<i>corn</i>	<i>maize</i>
<i>fall</i>	<i>autumn</i>
<i>kerosene</i>	<i>paraffin (-oil)</i>

Sealjuures tarvitatakse Suurbritannias ka niisuguste igapäevaste sõnade puhul siiski juba mõnikord amerikanismi paralleelselt briti sõnaga, näit. võib näha trükkis ja kuulda raadios sõnu *drugstore* — br. *chemist's shop*, *rubbers* — br. *galoshes*, *candy* — br. *sweets*, *flashlight* — br. *pocket-torch* asemel jne.

Raske on igakord otsustada, kas vastav amerikanism on püsivalt juurdunud briti keeletarvitusel või mitte. Mõne üksiku kir-

⁶ Käesolevas artiklis tarvitatakse järgmisi lühendeid: am. = ameerika(lik); br. = briti; OED = Oxford English Dictionary; COD = Concise Oxford Dictionary (1934. a. väljaanne); H. = H. W. Horwill, A Dictionary of Modern American Usage; DAE = Wm. Craigie — J. R. Hulbert, A Dictionary of American English.

⁷ Vt. Th. Pyles, Words and Ways of American English, New York 1952, lk. 9.

⁸ Nii on umbes 25% sõnadest ja väljenditest H. M u t s c h m a n n i sõnastikus, A Glossary of Americanisms, Tartu 1931, vahepeal muutunud Inglismaal üldtarvitavateks (kui välja arvata släng ja puhtkohaliku koloriidiga materjal, nagu linnade, osariikide ja nende elanike nimed ning nimetused, loomade, taimede nimetused jne.).

⁹ Enamik erinevusi ameerika ja briti sõnavaras on just konkreetseid esemeid tähistavate sõnade alal (näit. riietus- ja tarbeesemed, eri elukutsete oskus-sõnad). Abstraktsete mõistete jaoks on üldiselt olemas ühised sõnad. Vrd. Th. Pyles, op. cit., lk. 223, 232.

janiku või reporteri tuju või isiklikku maitset ei tohi eksikombel pidada üldise tunnustuse tõendiks. Me oleme julgenud järeldada, et vastav sõna või väljend on muutunud Inglismaal üldtarvitavaks, kui ta esineb mitmes briti väljaandes erinevate ingllastest autorite poolt kirjutatud tekstides.

* * *

Ameerika keeletarvituse kasvav mõju briti keeletarvitusele on seletatav sellega, et Ühendriikides, tänapäeva kõige võimsamas kapitalistlikus riigis, elab umbes kaks kolmandikku kõigist inglise keelt emakeelena kõnelevatest inimestest maailmas. Rahvastiku arvulise ülekaalu, maa jõukuse ja saavutuste tõttu tehnika ning materiaalse kultuuri alal on Ühendriikidel paljude inglaste, eriti nooremasse generatsiooni kuuluvate inglaste silmis eriline prestiiž.¹⁰ See prestiiž ei ole teatavasti kaugeltki mitte igakord õigustatud. Üsna sageli kuuleb Inglismaal (nagu teisteski Lääne-Euroopa maades) hääli, mis hoiatavad maa rahvusliku kultuuri ja eluviisi «kokakolaniseerimise» eest, s. o. Inglismaa Ühendriikide ripatsiks muutmise eest majanduslikus mõttes kui ka kultuuri ja kombestiku suhtes. Sellest hoolimata on tõsiasi, et ameerikaliku elulaadi prestiiž koos vastavate sõnade ja väljendite uudsuse ning nende üsna sagedase erilise tabavuse ning sobivusega on aidanud paljudel amerikanismidel levida briti keeletarvitus, algul kõnekeeles ja hiljem kirjakeeleski.

Amerikanismide tungimine briti keeletarvitusse on toimunud mitmesuguseid teid kaudu. Eriti on seda hõlbustanud tihenened suhtlemine inglise keelt kõnelevate rahvaste vahel käesoleval sajandil, raadio- ja televisioonisaated, filmid, turism, Ameerika sõjaväelaste massiline viibimine Inglismaal Teise maailmasõja päevil ja sõjajärgsetel aastatel, aja- ning ilukirjanduse levik, kahtlemata ka Ameerika päritoluga nn. kollase kirjanduse ja comics'ite lugemine Inglismaal.

Esimesed amerikanismid sattusid briti keeletarvitusse üksikute reisijate vahendusel, kes käisid Ühendriikides 19. sajandi algul ja keskpaiku. Erilisi teeneid amerikanismide populariseerijatena on mõnedel Ameerikat külastanud kirjanikel, kes pärast Inglismaale tagasipöördumist kasutasid amerikanisme oma mitmesugustes kirjutistes. Esimeste niisuguste kirjanike hulgas oli Ch. Dickens, kes raamatutega «American Notes» ja «Martin Chuzzlewit» aitas 19. sajandi keskel briti keeletarvitus juurutada sõnu nagu *reliable*, *talented* ja *lengthy*. Tänapäeval on need kolm sõna Inglismaal üldiselt käibel, kusjuures ainult *lengthy* puhul leiame COD 1934. a. väljaandes märkuse, et sõna on algupäralt amerikanism.

¹⁰ Noored inglased on juba varem, näit. 1920-ndatel aastatel, olnud iseäranis vastuvõtlikud amerikanismidele; vt. M. Deutschbein, *Neuenglische Stilistik*, Leipzig 1932, lk. 37; W. Collinson, *Contemporary English*, Leipzig — Berlin 1927, lk. 113—115.

Ka mitmed teised tuntud briti kui ka Ameerika autorid on kaasa aidanud amerikanismide levitamisele briti keeletarvituses.¹¹ Kahjuks ei ole meil täpsemaid andmeid selle kohta, missugusel määral üks või teine kirjanik on seda teinud. Vastavad eriuurimused pakuksid kahtlemata huvi. Nii on teada, et John Galsworthy oli keeletegelaste väljendusvahendite valikus väga konservatiivne autor ja äge amerikanismide vastane. Siiski ei saanud ka tema hoiduda üksikute amerikanismide tarvitamisest ja mõnel juhul (vastava koloriidi taotlemisel) ta koguni teadlikult kasutas ameerikalikke sõnu ja väljendeid,¹² nagu näit. fraseoloogilist ühendit *to make good* 'töötust, lootust täitma, elus edasi jõudma'; romaaniga «The Silver Spoon» ta populariseeris amerikanisme *stunt* 'lööknumber, kõmuline sündmus või trikk'; *that's the limit* 'see ületab igasuguse — s. o. lubatavuse — piiri', vrd. br. *that's the last straw*; *to fall for* 'kellessegi kiinduma' jne.

Tähtsat osa amerikanismide tutvustamisel ja populariseerimisel Inglismaal on etendanud ajakirjandus, eelkõige suure tiraaži ja rohkete piltidega kodanlikud kõmulehed (nn. *tabloids*) nagu «Daily Mirror», «Daily Sketch» jt. Nendes ajalehtedes tarvitatakse tänapäeval eriti rohkesti amerikanisme pealkirjades ja pilte seletavates tekstides. Ruumi kokkuhoiu huvides hakati siin varem kui teistes ajalehtedes eelistama — Ameerika ajakirjanduse eeskujul — lühemaid sõnu pikematele, näit. *cut* — *reduction* asemel, *probe* — *investigation*; *bid* — *offer, attempt*; *blast* — *explosion*; *quit* — *give up, abandon* asemel jne. Enamik esimesel kohal loetletud sõnadest on ehtsad amerikanismid. Niisuguste sõnade levikut briti keeletarvituses võib illustreerida sellega, kuidas sõna *cut* — hinnaalanduse, palga-, eelarveliste assigneeringute jm. kärpimise tähenduses muutus üldtarvitatavaks. Käesoleva 'sajandi kolmekümnendatel aastatel toodi sõna *cut* Inglismaale sõna *reduction* sünonüümina. COD võtab ta sisse 1934. a. väljaandesse märkusega «amerikanism». Ajalehetoimetustes leiti, et sõna *cut* on piiratud ruumis palju mugavam tarvitada kui pikemat *reduction*. Sõna *cut* võis varsti kuulda ka parlamendis peetud kõnedes ning raadiosaadetes. Trükkis esines *cut* algul jutumärkides, tinglikult, tänapäeval on ta aga leidnud üldise tunnustuse.¹³

Mitte igakord ei ole ajakirjanduse alal töötajaid ajendanud laenamisele amerikanismi lühidus võrreldes briti oma sõnaga. Põhjuseks võib siin olla lihtsalt vastava sõna uudsus. Nii võeti juba enne Teist maailmasõda tarvitusele sõna *editorial* 'juhtkiri'. Algul võis seda amerikanismi kohata vaid harva briti *leader* või

¹¹ Vt. E. Partridge, *The World of Words*, London 1938, lk. 72—73; H. Kloss, *Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*, München 1952, lk. 145.

¹² Vt. G. H. McKnight, *Modern English in the Making*, New York 1928, lk. 556.

¹³ Vt. H. W. Horwill, *A Dictionary of Modern American Usage*, Oxford 1935, eessõna, lk. x.

leading article kõrval. Praegu on *editorial* (3 silbi võrra pikem kui *leader*!) tegelikult tavalisem sõna Inglismaal.

Ameerika päritoluga rohketest ajakirjanduse-alastest terminitest võib nimetada veel: *to cover* 'reporterina käsitlema' *to feature* 'tähtsal kohal või peaosas näitama, tähtsust omistama, rõhutama' (pärit tegelikult kinematograafia alalt), vrd. ka *feature article*, *caption* 'lehekülje, peatüki jne. pealkiri, pildi — eriti kinopildi — seletav kiri'

* * *

Eriti palju ameerika kõnekeelseid sõnu ja väljendeid ning slängi on sattunud inglaste kõnekeelde Ameerika filmide, kriminaalromaanide ja comics'ite vahendusel. Eespool oli juttu sellest, et teatud osa inglise noorsoost on vastuvõtlik Ühendriikidest tulevatele negatiivsetele mõjudele. Ameerika tõusikute, nn. kuldse nooruse, gangsterite ja deklasseerunud elementide elu käsitlevate filmide kui ka kollase kirjanduse kaudu tutvuvad noored inglased igasuguste vulgarismidega, mida nad eputades või šokeerida tahes tarvitavad oma kõnes. Ka kümnete tuhandete maal viibivate Ühendriikide sõjaväelaste ja nende perekonnaliikmete suust kuulevad inglased sageli mitmesuguseid groteskseid väljendeid, vandesõnu jne. Süütute hüüdsõnade *gosh! golly!* (vrd. eesti keele *tohoh! jumaluke!*), adjektiiv *swell* (vrd. eesti vulgarismid *kihvt, maru, vahva*), substantiivi *peach* 'kena tütarlaps' kõrval kuuleb inglastelt mõnikord hoopis vängematki ameerika slängi (lisaks briti oma suhteliselt kahvatule slängile!). Kui arvestada ameerika slängi mitmekesisust ja kirevust (näit. purjusoleku kohta üle 200 sünonüümi), siis on selge, et ta kipub risustama briti kõnekeelt.

Kuigi släng on põhiliselt efemeerset laadi, olles kiiresti kaduv ja üldiselt väärtusetu, on ameerika slängist ameerika kirjakeelde ja ka briti viisakamasse keeletarvitusse viimase paarikümne aasta jooksul siiski tulnud rida sõnu ja väljendeid, näit. *frame-up* 'valesüüdistus, lavastatud kohtuprotsess' (vrd. br. *trumped-up charge*), *crook*, 'kelm, petis', *to fire* 'töölt vallandama' (vrd. br. *to sack*), *to boost* 'kärarikkalt reklaamima', *teen-ager* '13 — 19-a. nooruk'

Lisaks ameerika slängile, mida inglased on viimastel aastatel üle võtnud Ameerika filmidest, trükistest või maal viibivatelt sõjaväelastelt, on briti keeletarvitusse tulnud ka mitmeid sõnu igapäevase elu-oluga seotud esemete ja nähtuste tähistamiseks, samuti rida ühiskondlik-poliitilisi sõnu. Nimetada võiks näit. *filling-station* 'benssiini jaam'; *jeep* 'maastikuauto' tõenäoliselt tulnud lühendist GP (= *general purpose vehicle*). (vrd. br. *cross-country vehicle, landrover*); *instalment plan* 'järelmaksuga müük', (vrd. br. *hirepurchase* või kõnekeeles *the never-never plan*); *candy* (üldise kompvekkide nimetusena, vrd. br. *sweets*); *fan* (< *fanatic*) 'spordi, kino, raadio jne. harrastaja', (vrd. eesti k. *fanaatik*); *high-brow* 'üleolevalt, liialdvalt intellektuaalitsev'; *know-how*

'teadmised, oskus', (näit. *Soviet scientists have acquired the necessary know-how in the field of building and running atomic power stations*); *landslide* 'valimistel rõhuva häälteenamusega saadud võit'; *movies* (= br. *cinema*); *publicity* 'reklaamitegemine, avalik tähelepanu taotlemine'; *rally* (= br. *mass meeting*, näit. *peace rally*; *mass meeting* on omakorda amerikanism); *smog* 'suitsu või tahma ja udu segu' (kontaminatsioon sõnadest *smoke* + *fog*, inglasest arsti poolt 1905. a. loodud, kuid algul ainult Ühendriikides levinud sõna); *spotlight* 'teatri helgiheitja' (siit — avaliku huvi koondumine, vrd. br. *limelight*); *yes-man* 'ülemuse orjalik järelekiitja' jne. jne.¹⁴

* * *

Eri küsimusena väärib käsitlemist briti ja ameerika ühise teaduslik-tehnilise terminoloogia areng viimase 10—15 a. jooksul. Käesolevas kirjutises viitame vaid probleemi üksikutele aspektidele.

Teatavasti tihenes Inglismaa ja Ühendriikide koostöö teaduse ja tehnika alal Teise maailmasõja päevil ja osalt ka sõjajärgsel perioodil. Kui veel kahekümnendatel aastatel oli mitmes valdkonnas tunduvalt terminoloogilisi erinevusi, siis tänapäeval võib tähele panna kooskõlastatud terminite kasutamist. Nii tekkisid raadio ja auto ulatuslikumale kasutamisele võtmise aastatel sõnapaarid, nagu am. *radio* — br. *wireless*; am. *tube* 'raadiolamp' — br. *valve* jne.; am. *hood* 'auto mootorikate' — br. *bonnet*; am. *fender* 'auto kaitsetiib' — br. *wing*; am. *gasoline* 'autobensiin' — br. *petrol* jne., kuna praegu on tuumafüüsika, reaktiiv-lennuasjanduse, raadiolokatsiooni, televisiooni jt. aladel suhteliselt vähe briti ja ameerika sünonüüme (*nuclear fission, atomic pile, jet propulsion, radar, TV* jne. on võrdselt nii Suurbritannias kui ka Ühendriikides käibel olevad terminid) Mõnel juhul on aset leidnud varem tarvitusel olnud briti sõna asendumine ameerika sünonüümiga; nii tarvitatakse Inglismaal tänapäeval hoopis harva sõna *wireless*.

* * *

Briti keeletarvitusse on Ameerikast tulnud rikkalikult mitmesuguseid fraseoloogilisi ühendeid ja idioome. Vastava materjali ulatuslik kogumine, liigitamine ja analüüs on töö, mis on senini tegemata. Siinkohal nimetame vaid üksikuid fakte sellelt alalt.

¹⁴ Huvitav on tähele panna, kuidas amerikanisme mõnikord tutvustatakse briti lugejale või kuulajale sõnapaarides kõrvuti briti sünonüümidega, näit.: *The beginning of a new know-how, of a new technique* või *Baby chicks or what are usually called chickens are..* Niisugused juhud meenutavad inglise keele ajaloost nn. kollokatsioonide, s. o. prantsuse laensõnade ja nende inglise sünonüümide kõrvuti tarvitamise juhte kesk-inglise perioodil (*a mirror pat is a glasse; ignorance pat is un wisdom and unwitenesse* jms.). Kuigi analoogiat niisuguste juhtude vahel ei tohi liigselt rõhutada (Ameerikast tulevad sõnad on ikkagi inglise sõnad!) võib siiski märgata sarnasust keele taotluses uudsuse järele ja uue materjali assimileerimise võtetes eri perioodidel.

Ameerika variandist on pärit mitmed verbist ja kõrvalsõnast koosnevad fraseoloogilised ühendid, nagu *to turn down* 'ettepanekut jms. tagasi lükkama', *to crowd out* 'välja tõrjuma, ruumi puudusel välja jätma', *to shut down* 'kinni panema, sulgema, näit. vabrikut, ettevõtet', *to be up against* 'mingi raskusega, ülesandega jne. silm silma vastu olema' jne.¹⁵ Niisugused ühendid on iseloomulikud inglise keelele tervikuna, kusjuures neid on eriti palju kõnekeeles. Ameerika keeletarvituse mõjul on mitmeid neist hakatud tarvitama järjest sagedamini kirjakeeleski, kaasa arvatud ka briti kirjakeeles.¹⁶

Rida tänapäeva inglise keeles kasutatavaid väljendeid on ilmselt ameerikaliku päritoluga. Niisugused on eelkõige indiaanlastega seotud ja J. F. Cooperi romaanide kaudu üldtuntuks saanud väljendid: *to bury the hatchet* 'sõjakirvest maha matma, rahu tegema' *to put on the warpaint, to go on the warpath*; samuti mitmete Ameerika taimede ja loomade nimetusi sisaldavad väljendid nagu *to play possum* 'surnut või haiget teeskleva' jne. Suurem osa Ameerikast tulnud väljendeid on briti keeletarvitusel niivõrd kodunenud, et rõhuv enamik inglise keele kõnelejaid ei tunneta neid amerikanismidena. Ainult ajalooline uurimine tõendab, et niisugused üldkasutatavad väljendid, nagu *to take the floor* 'sõna võtma' *to blaze a trail* 'sihti rajama' (ka piltl.), *to do one's level best* 'tegema kõik, mis suudetakse' *to peter out* 'soikuvalt lõpule jõudma, otsa saama' või slängi kalduvad väljendid nagu *to get down to brass tacks* 'asja juurde tulema, asumaa' *to be all the rage* 'üldiseks moeks olema' jne. on Ameerika päritoluga. Mitmed neist väljenditest on Inglismaal juurdunud vähem kui sada aastat tagasi ja sageli ägeda esialgse vastuseisu kiuste. Nii on näiteks teada, et Ch. Dickens igati naeruvääristas adverbiaalset väljendit *right away* 'otsekohe, jalamaid' mis on aga tänapäeval Inglismaal üsna tavaline.

Eriti rikkalikult võib kohata Ameerikast tulnud fraseoloogilisi ühendeid briti kõnekeeles. Huvitav näide kõige viimasemast ajast on tänapäevale vastusena tarvitatava ameerika vormeli (*You are*) *welcome (to it)!* levimine briti *Not at all!* ja mõnevõrra vananenud *Don't mention it!* arvel.

Peab märkima, et on võrdlemisi raske täpselt piiritleda ameerikaliku panuse osatähtsust inglise keele sõnavaras tervikuna. Raskused sel alal on tingitud sellest, et 1) enamik Ameerikast pärinevaid leksikaalseid ja fraseoloogilisi laene on briti keeletarvitusel niivõrd kodunenud, et inglased ei tunneta neid ameri-

¹⁵ Vaadeldavaid moodustisi käsitletakse erialases kirjanduses erinevalt. Neid nimetatakse kas sõnaühenditeks, sõnaekvivalentideks või liitsõnadeks. Verbiga kaasnevaid sõnu peetakse adverbideks, prepositsioonideks või erilisteks nn. postpositsioonideks (последологи). Ülevaate vastavatest probleemidest saab J. A. Zlуктeнкo artiklist О так называемых сложных глаголах типа *stand up* в современном английском языке. «Вопросы языкознания», 1954, № 5.

¹⁶ Vrd. E. Weekley, *The English Language*, London 1928, lk. 68.

kanismidena, ja 2) mitmed oletatavad amerikanismid on tegelikult vahepeal (pärast 17 sajandit) briti variandi sõnavarast väljalangenud, kuid Ühendriikides käibel püsinud sõnad ja väljendid, mis on ameerika eeskujul briti keeletarvituses uuesti elustunud. Seepärast peab amerikanismidest rääkides väga hoolikalt uurima vastavate sõnade ja väljendite ajalugu kas OED või DAE põhjal.

Ka grammatika alal peab ameerikalikest joontest kõneldes olema ettevaatlik, sest mitmete oletatavate amerikanismide puhul on meil tegemist briti kõnekeeles või murretes avaldunud või avalduvate tendentsidega.¹⁷

Keele grammatilise ehituse suhteliselt suure stabiilsuse tõttu on grammatilised erinevused inglise keele ameerika ja briti variandi vahel suhteliselt tähtsusetud.¹⁸ Paarsada aastat lahus arenemist ei ole viinud kuigi oluliste grammatiliste iseärasuste tekkimisele. Kui need oleksidki tekkinud, nad ei oleks nimetamisväärsel määral suutnud mõjustada briti keeletarvitust, sest keele grammatiline ehitus on teatavasti väga vähe vastuvõtlik välismõjudele.

Lähemat uurimist vääriks küsimus selle kohta, kas ja missuguses ulatuses on ameerika keeletarvitusel olnud kaudset mõju briti kirjakeele grammatilise normi muutumise tempo kiirendamisele. On võimalik, et ameerika keeletarvituse eeskuju on märgata selles, et mitmed inglise keelele tervikuna omased (või muredeti eredamini avalduvad) jooned on leidnud tunnustust briti kõne- ja kirjakeele normeerijate poolt mõnevõrra varem, kui seda oleks võinud muidu oodata (näit. mõned kõikumised isikuliste asesõnade tarvitamises, adjektiividega homonüümsete adverbide kasutamine, üldkäändes substantiivide sagedasem tarvitamine prepositiivsete täienditena, abiverbi *do* tarvitamine verbi *have* küsivate ja eitavate vormide moodustamisel jm.).

Leksikaal-grammatilist laadi mõjustusena võib vaadelda seda, et mitmed ameerikalikud iseärasused prepositsioonide tarvitamise alal on levinud või levimas Inglismaal. Nii võib briti keeletarvituses tänapäeval üha sagedamini kohata amerikanisme nagu *on the fields*, *on the corner*, *on the street*, *on time* traditsiooniliste briti *in the fields*, *at the corner*, *in the street*, *in time* (või *up to time*) asemel. Kui mõnikümmend aastat tagasi oli Inglismaal tava-

¹⁷ Ameerikalikku mõju briti keeletarvitusele süntaksi alal on seni vähe uuritud. Mõned spetsialistid kipuvad niisuguse mõju ulatust üle hindama. Nii on G. Kirchner, op. cit., lk. 31, arvamusel, et esinemissagedus on tegur, mis määrab, kas antud väljendit või konstruktsiooni võib pidada amerikanismiks või mitte. G. Kirchner peab amerikanismideks ka niisuguseid keelendeid, mis on tarvitusel eeskätt Ameerikas, kuid on tekkinud ja esinevad (ehkki suhteliselt harvemini) Suurbritannias. Et niisugune amerikanismi mõiste avardamine võib viia ameerika mõju liialdamiseni, näitab H. Kirsten oma kirjutises «Bemerkungen zu *to prevent* + Gerundium» ajakirjas «Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik» 1957, Heft 3.

¹⁸ Vrd. Б. Ильиш, История английского языка, Москва, 1939, lk. 243—244.

litem ütelda *to get in* (või *out of*) *a train*, siis käesoleval ajal on üsna levinud *to get on* (või *off*) *a train*. Igapäevaseks on Suurbritannias muutunud ka amerikanism *aboard a train* (*a plane, a tram, bus* jne.), näit. *He jumped aboard a car*. Samuti on päris tavaline, et inglased tarvitavad nüüd *to fill out* (*a blank*) br. *to fill up* (*a form*) asemel.

* * *

Ameerika keeletarvituse mõjust briti ortoeepilisele normile ei ole võimalik ilma eelneva eriuurimiseta midagi täpsemat ütelda. Foneetilised iseärasused on tänapäeval peamisteks erinevusteks keele kahe variandi vahel. H. E. Palmeri järgi on kuni 28% inglise keele sõnadest ameerikalikud hääldamisvariandid.¹⁹ Niisugused variandid erinevad briti ortoeepilisest normist kas sõnarõhu asendi või mõne liht- või liithääliku kvaliteedi või kvantiteedi poolest.

Inglise keeles, nagu germaani keeltes üldse, on sõnarõhk taanduv ehk retsessiivne. See tähendab, et pearõhk sõnas kipub aja jooksul ikka langema sõna algusele, tüvevokaalile. Üldtuntud näited sõnarõhu nihkumise kohta inglise keeles on vana-prantsuse keelest tulnud laenud *army, finish, beauty* jt. (kus rõhk oli esialgselt viimasel silbil), samuti uuemad laenud romaani keeltest, mille varajasemad hääldused *balçony, contrary* on asendunud tänapäeva vormidega *'balçony, 'contrary* jne.

Ameerika keeletarvitusele on omane, et mitmeid sõnu rõhutada teisiti kui Inglismaal. Rida sõnu hääldatakse Ühendriikides tavaliselt pearõhuga esimesel silbil, näit. *'adult, 'ally* (sb. ja v.) *'detail, 'magazine, 'recess, 'vener*. Kuigi Suurbritannias on loetletud sõnade puhul ikka veel üsna tavaline rõhk viimasel silbil, võib sageli kuulda ka eespoolse rõhuga variante. Huvitav oleks kindlaks teha, kas meil on siin tegemist ameerika hääldusnormi mõjuga (sõjaväelaste, turistide massiline viibimine Inglismaal, raadio ja televisioon!) või inglise keele põlise tendentsi avaldumisahtusega. On mõeldav, et ameerika keeletarvitus ka selles osas mõnevõrra kiirendab briti konservatiivsemate keelenormide muutmist. Sedasama võiks oletada mitmete hilisemate, eeskätt prantsuse keelest tulnud laensõnade inglise keele häälikulisele süsteemile kohandatud hääldamisvariantide kui ka üldse nn. *spelling pronunciations* levimise suhtes, näit. sõna *garage* (sb. + v.) hääldamine kui [*gæridz*], *restaurant* — [*'restərənt*], *trait* — [*treit*], *ski* — [*ski*] jt.

* * *

¹⁹ H. E. Palmer jt., *A Dictionary of English Pronunciation with American Variants*, Leipzig 1927.

Mõningat mõju briti keeletarvitusele on avaldanud ka ameerika ortograafiline norm, milles teatavasti 18. sajandi lõpul ja hiljem on tehtud rida vähemaid muudatusi, et teda lähendada inglise keele tegelikule hääldamisele. Mõned ameerika muudetud kirjutusviisid on levinud ka Suurbritannias. Viimase paarikümne aasta jooksul on mitut tüüpi sõnu kui ka rida üksikuid sõnu hakatud kirjutama ameerika lihtsustatud eeskujul. Niisugused ortograafilised variandid on leidnud tunnustust mitmes autoriteetses briti sõnaraamatus.²⁰ Isegi amerikanismide ägedad vastased vennad Fowlerid²¹ on pidanud tegema üksikuid mõõndusi ning konservatiivsedki ajalehed nagu «The Sunday Times» on üle läinud mõnel määral amerikaniseeritud ortograafiale.

Ameerika mõju võime näha: 1) sufiksita *-ise*, *-isation* asendamises paljudel juhtudel variantidega *-ize*, *-ization*; 2) tähe *i* kirjutamises *y* asemel sõnades nagu *tire*, *cider siphon*; 3) ligatuuri *æ* asendamises *e*-ga, näit. *esthetic*, *medieval*, *encyclopedia*; 4) üksikute sõnade õigekirjutuses, näit. *jail* (br. *gaol*), *program* (br. *programme*), *wagon* (br. *waggon*), *ax* (br. *axe*) ja real teistel juhtudel. Silma torkab selles seoses briti lõppude *-re* ja *-our* suur püsivus, vaatamata ameerika vastavate lõppude *-er* ja *-or* olemasolule.

* * *

On huvitav jälgida, kuidas Ameerikast pärinevad sõnad ja väljendid on briti keeletarvituses juurdunud, hoolimata briti keelekorraldusringkondade sageli väga ägedast vastupanust. Eelarvamust amerikanismide suhtes kohtame juba 18. sajandil (näit. S. Johnson'il). Eriti tugevaks kujunes see 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses, mil majanduslik-poliitilised vahekorrad Inglismaa ja Ameerika vahel muutusid niivõrd teravaks, et nad viisid koguni kahel korral sõjani (1775—1783, 1812). Juhituna väärist põhimõttest, et see, mis on pärit endise asumaa rahva keeletarvitusest, on paratamatult vulgaarne, pidasid mitmed mõjukad briti kirjanikud ja ühiskonnategelased peaaegu eranditult kõike seda, mis tuli teiselt poolt Atlandi ookeani, moonutatuks ning tarvitamiskõlbmatuks. Niisuguste puristlike kalduvustega inimeste hulgas on üldiselt reaktsiooniliste vaadetega Robert Southey ja F. Marryati kõrval ka progressiivseid tegelasi nagu Ch. Dickens jt.

1850-ndaist aastaist kuni umbes 1930-ndate aastateni oli enamik briti keeleteadlasi amerikanismide ägedateks vastasteks. Nad süüdistasid ameeriklasi barbaarse, žargoonitaolise, moonutatud inglise keele tarvitamises. Kõige ameerikaliku tagasitõrjumises nad läksid äärmusteni. Nii ei teinud nad vahet ameerika slängi ja kirjakeele vahel, tarvitades ameerika variandi kohta tervikuna

²⁰ Näit. *Authors' and Printers' Dictionary*, VII tr., London 1933; *Concise Oxford Dictionary*, Oxford 1934.

²¹ H. W. Fowler — F. G. Fowler, *The King's English*, Oxford 1930.

halvustavaid nimetusi nagu *slanguage* ja *Slanglo-Saxon*. Kõigile amerikanismidele läheneti ühtlaselt tauniva mõõdupuuga. 19. sajandil võideldi niisuguste tänapäeval iseendastmõistetavate sõnade vastu nagu *reliable*, *to antagonize* 'vastu seisma, vaenulikeks tegema', *to progress*, *to oppose*, *to donate* 'annetama, kinkima', *to engineer* 'plaanitsema, juhtima, korraldama'; *to corner* 'kitsikusse, väljapääsematusse olukorda ajama' *to belittle* 'halvustama, maha tegema', samuti sõnade *homespun* 'kodukoetud' *blizzard* 'tugev lumetuisk', *platform* (poliitilises tähenduses) vastu. Isegi sõna *scientist* leidis vastupanu veel 1890. a., mil «London Daily News» nimetas seda „alatuks amerikanismiks“²²

Veel enne Teist maailmasõda oli Inglismaal tavaliseks nähtuseks, et mingi Ameerika autori raamatu arvustuses kritiseeriti selle keelelist külge. Ajalehetoimetajad pidasid üldiselt endale häbistavaks, kui nende toimetada olevate väljaannete veergudele sattus amerikanisme. 1930-ndatel aastatel, helifilmide leviku ajal, toimus Inglismaal palju vaidlusi nii ajakirjanduses kui ka parlamendis selle kohta, kas ei tuleks piirata Ameerika filmide importi, sest need võivad moraalselt laostada inglise noorsugu ja rikkuda briti keeletarvitust. Analoogilised arutlused toimusid hiljuti (1954. a.) ühenduses Ameerika comics'ite kasvava sisseveoga Inglismaale.

Tegelikult tuleb amerikanismidele briti keeletarvituses läheneda diferentseeritult. Ei ole otstarbekohane puristlikest kaalutlustest lähtudes üle parda heita kõike ameerikalikku. Kui ameerika slängi elemendid on oma rõhuvas enamikus täiesti ülearsed, risustades briti keeletarvitust, siis ei saa eitada, et mitmed ameerika algupäraga sõnad ja väljendid on küllaltki ilmekad või täidavad olemasolevaid lünki inglise keele sõnavaras ning võimaldavad keelel seega paremini täita oma funktsiooni suhtlemisvahendina (näit. *reliable*, *blizzard*, *rally*, *smog*, *yes-man*, *to take the floor*, *to peter out* jpt. Ühtlasi ei tohi ülehinnata keele risustamise ohtu slängi poolt, sest elujõuline üldrahvalik keel puhastab end aja jooksul ise üleارضusest ballastist.

* * *

Esitatud materjali põhjal, mis on paratamatult katkendlik ega haara probleemi kõiki külgi, võib teha järgmised järeldused.

1. Ühenduses tootmise, kultuuri ja teaduse arenemisega, inimese tunnetamistöö edusammudega on inglise keele sõnavara tunduval määral täienenud inglise keele ameerika variandist tulnud elementidega.

2. Eriti palju ameerikalikke sõnu ja väljendeid on juurduanud briti keeletarvituses (sealjuures ka kirjakeeles) viimase paarikümne aasta jooksul. Enamik veel käesoleva sajandi 30-ndatel

²² Sõna *scientist* on tegelikult loodud inglase poolt 1840. a. Ta levis aga algul Ühendriikides, kust ta toodi hiljem tagasi Inglismaale.

aastatel ainult Ühendriikides tarvitatavatena märgitud sõnu ja väljendeid on vahepeal Suurbritannias üldiselt tuttavaks saanud. Briti noorema generatsiooni kõnekeel ja ka ajakirjanduse leheküljed kubisevad lisaks sellele veel ameerika slängist.

3. Kui ameerika slängi elemendid briti keeletarvituses on oma rõhuvas enamikus ülearused, siis mitmed muud amerikanismid on väärtuslik lisa inglise keele sõnavarale tervikuna, aidates keele paremini täita suhtlemisvahendi funktsiooni.

4. Ameerika keeletarvituse mõju briti ühiskeele (nn. *Standard English*) ortoepilisele häälalusnormile on olnud äärmiselt väike.

5. Ebaoluline on olnud mõju ka briti ortograafiales, kuigi siin viimastel aastakümnetel on tehtud mõningaid mööndusi ameerikaliku kirjutusviisi kasuks.

6. Normatiivse grammatika alal on ameerika keeletarvituse mõju raske kindlaks teha. Tõenäoline on mõningane kaudne mõju grammatilise normi muutumise tempo kiirendamise näol.

7. Hoolimata ameerika keeletarvituse kasvavast mõjust briti keeletarvitusele ei ole põhjust rääkida (nagu seda mõnikord tehakse) inglise keele ameerikaniseerumisest, sest a) ameerikalike sõnade ja fraseoloogiliste ühendite koguarv briti keeletarvituses on suhteliselt väike (murdose ühest protsendist) võrreldes inglise keele sõnavaraga tervikuna; b) mitmed amerikanismid on sõnad ja väljendid, mis on Inglismaal pärast 17 sajandit iganenud või arhailiseks muutunud, kuid hiljem elustunud; c) mitmed ameerikalikeks peetavad foneetilised ja grammatilised nähtused on tegelikult inglise keelele tervikuna omaste arengutendentside avalduseks ja nad oleksid varem või hiljem niikuinii muutunud ka briti keeletarvituse normiks.

8. Inglise keele ameerika ja briti variandi vastastikuste suhete alal on mitmeid küsimusi, mida pole ammendavalt või üldse mitte uuritud. Senini on käsitletud eeskätt sõnavaralisi nähtusi. Teostada tuleks põhjalikumaid uurimisi ka süntaksi valdkonnas ja viimase aja vastastikuste foneetiliste mõjutuste alal.

Teoreetilist kui ka praktilist huvi pakub küsimus anglo-ameerika teadusliku terminoloogia kujunemisest.

* * *

Väga tähtsaks probleemiks anglistika alal on keele kahe variandi suhted tulevikus. On põhjust arvata, et kohalikud erinevused sõnavaras, ortograafias, grammatiliste normide osas muutuvad minimaalseteks või nivelleeruvad täiesti. Suhteliselt pikemaks ajaks jäävad tõenäoliselt püsima foneetilist laadi iseärasused. Vastav areng toimub järkjärguliselt ja vaevalt kerkib kunagi inglise keele võõrkeelena õpetamisel päevakorrales praktilist laadi küsimus õppenormi muutmisest, milleks praegu kultuurilis-ajaloolistel põhjustel on briti variant.

К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ АМЕРИКАНСКОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА БРИТАНСКИЙ ВАРИАНТ

О. Мутт

Кафедра иностранных языков

Резюме

Исследования советских англистов доказали, что самостоятельного американского языка не существует. Имеющиеся расхождения, главным образом фонетического порядка, и некоторые различия в лексике, дают основание говорить лишь об американском и британском вариантах английского языка.

К концу XIX столетия процесс обособления американского и британского вариантов английского языка замедляется. За последние 20—30 лет многие различия между обоими вариантами стерлись или начали исчезать. Процессу нивелировки расхождений способствуют: более оживленные сношения между народами, говорящими на английском языке, туризм, радиопрограммы, кинофильмы, книги, периодические издания, пребывание большого числа американских военнослужащих в Великобритании в годы Второй мировой войны, а также позднее и т. д. Особого внимания заслуживает вопрос о роли отдельных писателей в деле популяризации американизмов (Диккенс, Голсуорси и др.)

Исчезновение различий между американским и британским вариантами английского языка произошло таким образом, что многие американизмы стали употребляться в британском варианте. Распространение же бритицизмов в США очень ограничено.

Ввиду устойчивости грамматической структуры языка, трехсотлетнее обособленное развитие английского языка в Америке не привело к каким-либо существенным расхождениям в области грамматики. Можно лишь говорить о более быстром признании американским литературным языком ряда общеанглийских тенденций. Правоподобно, что некоторое американское влияние на грамматику британского варианта можно видеть в том, что американский пример ускорил темпы изменения более консервативной британской грамматической нормы (т. н. *split infinitive*, колебания в употреблении личных местоимений, употребление при-

лагательных, омонимных с наречиями, спряжение глагола *have* с вспомогательным глаголом *do* и т. п.)

В статье рассматриваются: некоторые случаи употребления предлогов, вопросы, связанные с возможным американским влиянием на произношение отдельных английских слов, а также вопрос о влиянии американской орфографической нормы на британскую.

Британские языковедческие круги обычно отрицательно относились к американизмам. Во многих случаях такое отношение было обоснованным, так как американский слэнг угрожает засорить английский язык. Разговорная речь молодого поколения англичан кишит излишними американизмами. Против засорения языка безусловно нужно бороться. Однако было бы неправильным выбросить, исходя из пуристических соображений, без исключения все американское. Многие американизмы очень выразительны или заполняют явные пробелы в словарном составе английского языка. Американская орфография также имеет некоторые прогрессивные черты.

Усвоение британским вариантом ряда черт американского варианта английского языка не следует рассматривать как некий процесс американизации английского языка, ибо 1) лексические заимствования сравнительно малочисленны, 2) многие американизмы являются словами и выражениями, которые в Англии вышли из употребления в XVII—XIX столетиях, а позднее ожили под влиянием американского варианта; 3) некоторым американизмам в области фонетики и грамматики соответствуют сходные явления в британском просторечии и диалектах, которые рано или поздно и без американского влияния нашли бы признание со стороны британского литературного языка.

AMERICAN INFLUENCE ON BRITISH ENGLISH

O. Mutt

Summary

Soviet linguists maintain that there is no independent American language. Existing differences primarily in pronunciation and vocabulary entitle us to speak at most of the American and British varieties of the English language.

By the end of the 19th century the earlier differentiation of American and British English had practically ceased. During the past twenty years numerous established differences between the two principal types of English have been levelled out and others are disappearing. This levelling-out process has been facilitated by closer contacts between the English-speaking peoples (the increase in tourism, broadcasting, the exchange of films, books, periodicals, the presence of large numbers of American servicemen in Britain during World War II and the postwar period, etc.). The difference between American and British English has been lessened mainly by the adoption of many Americanisms into British use, whereas there has been very little movement in the opposite direction.

In view of the stability of the grammatical structure of language, 300-odd years of independent development have not led to any important divergences between British and American grammatical usage. A well-known feature of standard American English grammar is its more ready recognition of various colloquial developments. The American influence on British English grammatical usage (esp. in the syntactical sphere) is difficult to assess because a detailed survey of the many problems involved remains to be undertaken. It would appear that some recent studies in this field tend to overrate the American contribution. The most important American influence on British grammatical usage has apparently been that it has accelerated the rate of change of the more conservative British standard (e. g., the use of personal pronouns, adverbs homonymous with

adjectives, the conjugation of *have* with the auxiliary *do*, word order, etc.).

Peculiarities of prepositional usage, some cases of the pronunciation and stressing of words, and the impact of American spelling are also reviewed in the article.

The attitude of British philological circles towards Americanisms has generally been hostile. It is wrong to reject every neologism and innovation originating in America merely for puristic reasons. If much borrowed American slang is ephemeral and inane, there are numerous other American words and locutions which are vivid and effective and undoubtedly an asset to the language as a whole. The isolated American spellings that have been borrowed into British English are definitely an improvement.

Despite a considerable American influence on British usage, there does not seem to be any reason to speak of an Americanization of British English because 1) the number of direct American loans is very small as compared with the sum-total of the words in the English language; 2) many so-called Americanisms are survivals of originally British words, phrases, forms and constructions which went out of use in England and have since been reintroduced or revived there presumably owing to an American influence; 3) a number of phonetic and grammatical (esp. syntactical) developments, which are regarded as characteristic of American English, have their counterparts in British colloquial speech or dialects; most such usages would probably have become established in standard British English (although more slowly) independently of any American influence.

О НЕКОТОРЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ БАВЛИНСКОГО ДИАЛЕКТА УДМУРТСКОГО ЯЗЫКА

И. Тараканов

Кафедра финно-угорских языков

Бавлинский диалект удмуртского языка, представляет собою небольшой языковой островок примерно 4—5 тысячного удмуртского населения, проживающего на территории нынешнего Бавлинского района ТАССР

Он включает в себя говоры следующих населенных пунктов: Покровский-Урустамак (удм. назв. Урсыгурт), Ваёшур, Ямашево (удм. назв. Дямаш), Покровский (удм. назв. Мекей посёлка), Николашкино (удм. назв. Утор), Измаилово (удм. назв. Пыкет), Гордеевка (удм. назв. Былакдьыл), Удмурт Ташлы, Потопаво-Тумбарла (удм. назв. Тымбарлы), Галкино (удм. назв. Галкин) Вотски, Купченеево (удм. назв. Куктянай), Казбаево (удм. назв. Казбай посёлка). Последние две деревни входят в состав Еремеевского района Башкинской АССР и расположены они на расстоянии 20-ти километров от села Покровский-Урустамак.

В селе Потапово-Тумбарла и в деревне Удмурт Ташлы удмурты живут смешанно с чувашами, а в посёлке Казбаево — с русскими. В остальных деревнях таких смешений нет. Одним из крупнейших удмуртских селений является село Покровский-Урустамак, состоящее из более 200 крестьянских дворов. В 20-ти километрах севернее его находится районный центр Бавлы. Ближайшими к нему городами являются: молодой город нефтяников Октябрьский (Башкирия) — в 25 километрах, Бугульма (Татария) — в 50 километрах и Абдулино (Оренбургская область) — в 90 километрах.

Заселение местности, где живут в настоящее время представители рассматриваемого диалекта, связано с вольной и правительственной колонизацией бывших оренбургских и уфимских земель и относится примерно к XVI—XVIII векам.¹ Появление удмуртов в данной местности следует приурочить к концу XVII

¹ В. М. Черемшанский, Описание Оренбургской губернии в хозяйственном, статистическом, этнографическом и промышленном отношениях, Уфа, 1859, стр. 194.

и началу XVIII веков, причём заселение пределов Бавлинского района удмуртами, несмотря на их малочисленность, происходило не одновременно. Об этом свидетельствуют общее направление освоения края, бытующие в народе предания, сохранившиеся родоплеменные названия и полученные на этой основе фамилии отдельных удмуртских семей, а также имеющиеся некоторые различия между говорами отдельных населённых пунктов. Кстати, следует отметить, что жители 2-х деревень, (Удмурт Ташлы и Пыкет), соблюдающие и в настоящее время обряды, связанные с их древней языческой религией как в этнографическом, так и в языковом отношении заметно отличаются от основной массы населения данной местности. Судя по родоплеменным названиям удмуртов, можно предполагать, что в большей части селений этого района приходили в столкновение два или три, а то и более племён, представлявших собой, возможно, различные говоры, из которых впоследствии один становится победителем, а остальные — побеждёнными. Следовательно, здесь происходило взаимовлияние говоров новых пришельцев и поселенцев, пришедших сюда несколько раньше. Так в условиях иноязычного окружения в течение 3-х столетий из нескольких говоров сформировался здесь новый диалект, называемый нами условно бавлинским.

Изучение бавлинского диалекта представляет большой интерес не только в языковом, но и в этнографическом отношении, т. к., оторвавшись от своих былых сородичей и ведя относительно замкнутую жизнь в окружении других народностей, его носители сохранили наиболее древние черты народного быта и языка.

Звуковой состав бавлинского диалекта содержит такие архаические звуки, как заднеязычное η , лабиализованное $\check{\sigma}$, палатализованное $\check{\upsilon}$ и др., которые уходят своими корнями в глубокую древность. В других диалектах удмуртского языка они претерпели изменения или совсем исчезли.

В результате изучения этого диалекта и проведённых фонетико-экспериментальных исследований с помощью рентгенографии, палатографии и фотографии нами определён звуковой состав и выявлен ряд весьма интересных фонетических особенностей этого говора.

Звуковой состав бавлинского диалекта характеризуется 9 гласными ($a, o, u, \check{\upsilon}, \check{\sigma}, \check{\alpha}, e, i, \check{a}$) и 28 согласными звуками ($b, p, m, v, f, d, d', z, \acute{z}, l, l', n, \acute{n}, s, \acute{s}, t, t', \acute{z}, \acute{s}, r, d\check{z}, t\check{s}, ts, j, g, k, x, \eta$), способными выступать в роли смысловых различителей, т. е. фонем.

Отличие от литературного удмуртского языка в описываемом диалекте отсутствуют палатальные аффрикаты $d'\acute{z}, t'\acute{s}$, которые слились в переднесреднеязычно-палатальными d', t' и \acute{s} .

Фонемы f, x, ts употребляются только в наиболее поздних русских заимствованиях, преимущественно в советизмах. Как и в других диалектах удмуртского языка эти согласные искони не употреблялись.

Фонемы *ə, ø, ʏ, ä, η* составляют специфическую особенность рассматриваемого диалекта. Из них фонема *ä* характерна лишь для речи двух селений — Измаилово и Удмурт Ташлы.

Звук *ä* как в артикуляционном, так и в акустическом отношении полностью совпадает с татарским и башкирским *ə*, являющимся открытым гласным переднего ряда среднего подъёма. Употребляется он исключительно в татарских заимствованиях. Поэтому есть все основания утверждать, что данный звук тюркского происхождения, тем более в речи большинства удмуртского населения этой местности и в других диалектах он нигде не встречается.

Другим специфическим звуком бавлинского диалекта является сильно лабиализованная среднерядная фонема *ø* среднего подъёма, встречающаяся главным образом в позиции первого слога. В диалектах удмуртов, проживающих в Удмуртской АССР, данному звуку соответствует нелабиализованное *ö* среднего подъёма. По сравнению с общеудмуртским *ö* бавлинское *ø* более переднего образования. Поэтому его можно было даже отнести к передне-среднему ряду. По свидетельству ряда исследователей коми и удмуртского языков² лабиализованный вариант *ø* встречается и в других окраинных диалектах удмуртского языка, расположенных за пределами Удмуртской АССР, а также в коми-язьвинском диалекте коми языка.

Относительно происхождения этого звука мы придерживаемся мнения В. И. Лыткина, который возводит данный звук к общедревнепермскому языку-основе, где звук *ö* также, очевидно, был лабиализованным. Древнее пермское *ö* более огублённым считал и профессор Д. В. Бубрих³ Поэтому можно предполагать, что нелабиализованный звук *ö*, встречающийся во всех других диалектах Удмуртской АССР, в ходе своего исторического развития утратил свою огублённость и в связи с этим несколько отодвинулся назад.

К числу специфических звуков бавлинского диалекта относится также звук *ʏ*, представляющий собой огублённый гласный среднего ряда верхнего подъёма. Акустически он напоминает немецкое и эстонское *ü*. Но в отличие от немецкого и эстонского *ü* в своем образовании он несколько отодвинут назад. Если *ü* в немецком и эстонском языках акустически напоминает огублённое *i*, то бавлинское *ʏ* скорее всего напоминает огублённое *ə* (*yl*). По вопросу о происхождении данного звука, так широко употребляющегося в диалектах уфимских, казанских удмуртов, а также

² Y. Wichmann, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen mit Rücksicht auf das Syrjänische. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XXXV, 1915, предисловие, стр. V; В. И. Лыткин, Историческая грамматика коми языка, I, Сыктывкар, 1957, стр. 94—96.

³ Д. В. Бубрих, Историческая фонетика удмуртского языка, Ижевск, 1948, стр. 33.

в диалектах удмуртов, проживающих в Марийской АССР и Кировской области, существуют различные мнения. Поскольку фонема *ÿ* в преобладающем большинстве случаев употребляется в соседстве с палатальными согласными и узкими гласными *i*, *e*, *ä*, то вообще было принято думать, что она не имеет особенно глубоких исторических корней и является результатом позднейшего ассимиляторного воздействия последних на оглублённое заднеязычное *u*. Употребление *ÿ* в соседстве с непалатальными согласными звуками Ю. Вихман⁴ А. Емельянов⁵, Д. В. Бубрих⁶ и другие объясняли влиянием аффиксального гласного или согласного *j*, входящих в состав местных падежей: инессива, элатива, иллатива, предполагая, что в результате такого рода чередований, как *küddä* — *küdiĵän*, *vü* — *vüĵän* вторые формы вытеснили собою первые.

В. И. Лыткин считает фонему *ÿ* первичной, восходящей к общедревнепермскому языку-основе.⁷ На основе сравнительного анализа языкового материала рассматриваемого диалекта он показывает, что бавлинскому заднеязычному *u* последовательно соответствует общекоми открытое *o*, а звуку *ÿ* соответствует диалектальное верхнесысольское закрытое *ô* и коми язвинское ударное *ÿ́*, например: бавл. *lül* (лит. *лул*) «душа», в.-сыс. *лôл*, в ост. д. коми языка *лол*; бавл. *kÿs* (лит. *кус*) «поясница», в.-сыс. *кôс*, к-язв. *кÿск*; бавл. *kÿr* (лит. *кур*) «луб, лубок», в.-сыс. *кôра додь*, в ост. д. коми языка *кора додь* «обитые лубом сани».

В тюрко-татарских заимствованиях (как в чувашских, так и в татарских) бавлинское *ÿ* соответствует различным звукам, исторически также восходящим к древнетюркскому *ÿ*, ср., например: бавл. *bÿs* (лит. *бус*) «туман, пар», чув. *пус*, *п̣s*, башк. *бус*; бавл. *kÿно* (лит. *куно*) «гость», чув. *куна*, тат., башк. *кунак* и др.

В соседстве с переднесреднеязычно-палатальными согласными и узкими гласными *i*, *e* и *j* фонема *ÿ* развилась из заднерядного *u* под ассимиляторным воздействием первых. Следовательно, в указанной фонетической позиции она вторичного происхождения. Сохранению *ÿ* в диалектах, подобных бавлинскому, способствовала, по нашему мнению, территориальная обособленность носителей этих диалектов, с одной стороны, наличие сходных звуков в татарском и башкирском языках, с которым они имели непосредственное соседство — с другой.

⁴ Y. Wichmann, указанное сочинение, стр. 13—14.

⁵ А. И. Емельянов, Грамматика вотяцкого языка, Ленинград, 1927, стр. 13—15.

⁶ Д. В. Бубрих, указанное сочинение, стр. 13.

⁷ В. И. Лыткин, Erkki Itkonen. Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den Permischen Sprachen, рец. «Вопросы языкознания», 1956, № 53.

Следующим специфическим звуком бавлинского диалекта является фонема \bar{a} , представляющая собою звук средне-заднего ряда среднего подъёма. В диалектах удмуртов, проживающих в средней и южной полосе Удмуртии, данному звуку соответствует среднерядная фонема y (i) верхнего подъёма. В глазовском, бесермянском, казанском и уфимском диалектах ему соответствует заднерядное y (\bar{i}) низкого подъёма. Как видно, в диалектах удмуртского языка в настоящее время различаются три варианта фонемы y . Наибольшее распространение имеет среднерядное $y(i)$ верхнего подъёма. Теперь остается выяснить, который из этих вариантов отражает наиболее древнюю форму этого звука.

Финский ученый Эрки Итконен⁸ и крупный финноугровед Д. В. Бубрих⁹ предполагают, что этот звук в общепермском языке-основе был среднерядным узким гласным верхнего подъёма, как это в современных коми-зырянских, коми-пермяцких языках и в большинстве диалектов удмуртского языка. Что же касается заднерядного $y(\bar{i})$, то как Э. Итконен, так и Д. В. Бубрих считают его явлением вторичным, развившимся в процессе редукции из первоначального узкого $y(i)$ верхнего подъёма. Учитывая тот факт, что заднерядное $y(\bar{i})$ встречается лишь в окраинных диалектах коми и удмуртского языков, сохранивших наиболее архаические черты этих двух языков, В. И. Лыткин, наоборот, склонен за первоначальную форму брать именно данный вариант. Мы также придерживаемся этого мнения. Что же касается бавлинского \bar{a} , то оно в ходе своего развития также могло измениться, продвинувшись несколько вперед, как это произошло в большинстве других диалектов удмуртского языка. При этом следует заметить, что как гласная фонема средне-заднего ряда она всё же ближе стоит к гласным заднего ряда, чем к гласным среднего ряда.

Консонантизм бавлинского диалекта отличается от диалектов Удмуртской АССР лишь тем, что он в целостности сохранил древний заднеязычный гуттуральный звук η , с одной стороны, и утерел общепермские палатальные аффрикаты $d'z$ (\dot{z}) и $t\bar{s}$ (u) — с другой. Кроме того, в бавлинском диалекте начальное j везде перешло в палатальное d' . Все остальные согласные находят себе определенные соответствия в литературном языке и в других диалектах.

Заднеязычный гуттуральный η , встречающийся в говорах удмуртов, проживающих в юго-западной и южной частях Удмуртской АССР а также в говорах удмуртов Татарской, Башкирской

⁸ E. Itkonen, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen, und in den Permischen Sprachen. Finnisch-ugrische Forschungen XXXI, 3, Helsinki 1954.

⁹ Д. В. Бубрих, указанное сочинение, стр. 18.

республик и Кировской области берёт своё начало ещё от общефинно-угорского языка-основы¹⁰. Из ныне существующих финно-угорских языков его сохранили лишь немногие: марийский, мордовский, хантыйский, мансийский, вепский языки и южные и периферийные диалекты удмуртского языка. Во всех остальных финно-угорских языках, а также в диалектах удмуртов северных и средних районов УАССР фонема *η* исчезла. При исчезновении этот согласный в части диалектов удмуртского языка, а также в коми языке заменился: в соседстве с переднерядными гласными — переднесреднеязычно-палатальным *ñ*, в соседстве с другими гласными — носовыми *n* и *m* (*diñ* «комель», *puη* «конец»). Условием для перехода *η* в *m* послужило непосредственное соседство его с лабиализованными звуками.

Факт наличия заднеязычного звука *η*, идущего к исчезновению, лишь в крайних диалектах объясняется, в первую очередь, устойчивостью звукового состава этих диалектов, которые наряду с *η* удержали и другие древнейшие звуки. Сохранению *η* также благоприятствовало, очевидно, соседство крайних диалектов с тюрко-татарскими народностями, из языков которых они в течение нескольких столетий заимствовали слова с заднеязычным звуком *η*.

Среднеязычный *j* в рассматриваемом диалекте претерпел значительные изменения, заменившись различными звуками: в абсолютном начале слова первоначальный *j* заменился переднесреднеязычно-палатальным *d'*, а в позиции перед заднеязычными *g*, *k* второго слога — переднесреднеязычно-палатальным *l'*. например, *dār* вм. *jār* «голова», *d'alan* вм. *jalan* «всегда, постоянно», *d'õnã* вм. *jõnã* «осот», *lugãt* вм. *jugãt* «светло», *lõgã* вм. *jõgu* «погреб» и др.

В середине слова *j* нередко ассимилируется переднесреднеязычно-палатальными звуками *l'*, *ñ*, *ž*, о чем более подробно будет сказано несколько ниже. В большинстве других диалектов удмуртского языка среднеязычный *j* во всех позициях сохранился без изменения. В них и в близкородственном коми языке, например, начальный *j* восходит не только к общепермскому, но и к общефинно-угорскому языку-основе. Это видно из сравнения отдельных удмуртских слов с соответствующими словами других финно-угорских языков. В качестве примера здесь можно привести слово *dõ* (лит. *ĩõ*) «лёд», коми *йи*, морд. *йэй*, эст. *jää*, венг. *jeg* и др.

Следовательно, переход *j* в другие звуки следует считать продуктом более позднего развития бавлинского диалекта, и он обусловлен, очевидно, артикуляционной близостью этой фонемы к переднесреднеязычно-палатальным согласным. Кстати сказать,

¹⁰ A. Penttilä, Die Vertretung des urpermisschen inlautenden *η* im heutigen Sürjänischen und Wotjakischen. Finnisch-ugrische Forschungen XVIII, 1—3, Helsingfors 1927, стр. 108.

совершенно аналогичные явления замены *j* звуком *d'* наблюдаются и в некоторых других финно-угорских языках, в частности, в диалектах вепского, карельского¹¹, саамского¹² и других языков.

Так называемые мягкие согласные бавлинского диалекта, имеющие определённые соответствия в ряду переднеязычных, характеризуются не палатализацией, как утверждали до сих пор многие удмуртоведы, а они по своей природе являются передне-среднеязычно-палатальными звуками. При произнесении их язык занимает как бы промежуточное положение между переднеязычными согласными и среднеязычным *j*. Поднятие средней части спинки языка к нёбу и одновременное опущение кончика языка к нижним резцам является основным, необходимым и единственным условием для образования этих звуков. По свидетельству В. И. Лыткина и Т. И. Тепляшиной, звуки *d' ž, l', n', š, t' d'ž, t's* являются передне-среднеязычно-палатальными также в тыловойском диалекте. Несомненно, передне-среднеязычно-палатальными они являются и в других диалектах, в том числе и в общенародном удмуртском языке. Поэтому не правы те удмуртоведы¹³, которые вслед за профессором Бубрихом единодушно утверждали, что эти звуки являются переднеязычными, имеющими лишь некоторый произносительный уклон в сторону среднеязычности. О том, что вышеперечисленные звуки являются передне-среднеязычно-палатальными, а не палатализованными, свидетельствует еще тот факт, что они могут употребляться и в позиции перед широкими гласными, в том числе и перед *ä (ы)*. И, напротив, соответствующие передне-среднеязычно-палатальным переднеязычные согласные, не палатализуясь, могут употребляться в своём основном варианте также перед узкими гласными, в том числе и перед *i (и)*. Следовательно, там, где и нет необходимых фонетических условий для палатализации, в удмуртском языке может выступать палатальный звук, а там, где налицо все условия для палатализации, выступает непалатальный звук. Подобные явления совершенно недопустимы для палатализованных звуков, т. к. сущность палатализации состоит именно в присоединении к основной артикуляции соответствующих переднеязычных согласных дополнительной *i*-образной артикуляции. Иными словами, для палатализованных согласных необходимо и обязательно наличие определённых фонетических условий, т. е. наличие перед согласными узких гласных (*i, e*) или палатализованных согласных и

¹¹ Н. И. Богданов, История развития лексики вепского языка. Диссертация, Ленинград, 1952, стр. 86—87.

¹² I. Szinyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Leipzig 1910, стр. 40.

¹³ Д. В. Бубрих, указанное сочинение, стр. 20—24; А. Поздеева, Удмурт кыл грамматика, Ижевск, 1949, стр. 39—42; В. Захаров, Сравнительная характеристика звуковых систем русского и удмуртского языков. Родной и русский язык в школах народов финно-угорской группы, Москва, 1956, стр. 89—107; П. Н. Перевощиков, Краткий очерк грамматики удмуртского языка. Русско-удмуртский словарь, Москва, 1956, стр. 1274—1275.

йот (*j*), тогда как для переднесреднеязычно-палатальных согласных удмуртского языка эти условия не обязательны и, следовательно, употребление переднесреднеязычно-палатальных звуков исторически строго не обусловлено их фонетическим положением. В силу этого они могут выступать как перед узкими, так и перед широкими согласными безразлично. Еще следует заметить, что палатализация в удмуртском языке имеет лишь частичный характер и лишена всякой смыслоразличительной функции. Неслучайно поэтому русская речь удмуртов зачастую характеризуется твердым произношением русских палатализованных согласных, даже в позиции перед узкими гласными, за исключением, конечно, звуков *d'*, *ž*, *l'*, *n̄*, *š*, *č*, которые удмурты заменяют соответствующими и близкими им переднесреднеязычно-палатальными согласными звуками родного языка.

Таковы вкратце особенности звукового состава рассматриваемого диалекта.

Распределение звуков в нём происходит следующим образом:

Для начала исконно-удмуртских слов не характерны следующие звуки: *j*, *η*, *r*, *ž*, и наоборот, в абсолютном конце слова совершенно не употребляются фонемы *dž* (*ж̄*) и губно-зубное *v*.

В многосложных образованиях в конечной позиции не выступают также глухая аффриката *tš* и гласные *ö*, *ü*, *u*. Фонемы *ö* и *ü* в непервых слогах встречаются лишь в некоторых деэтимологизированных словах и в сложных образованиях, второй компонент которых также содержит эти звуки (например: *övöl* «нет», *tüdvü* «половодье») Заднерядная гласная *u* дальше первых слогов также употребляется очень редко. Его употребление в позиции непервого слога нами зафиксировано лишь в уменьшительно-ласкательных аффиксах имён существительных на *-uk*, *-uš*, обозначающих собственные имена преимущественно женского пола и в некоторых сложных и заимствованных словах (*Veruš* «Вера», *Sašuk* «Саша», *Annuk* «Анна», *ämdur* «губа», *kaun* «дыня» из тат. кавын и др.)

Далее, как и для общенародного удмуртского языка, так и для описываемого диалекта не характерно в абсолютном начале слова стечение 2-х или более согласных. Поэтому там, где в старых заимствованиях встречается этимологическое стечение согласных, оно в большинстве случаев устраняется приставными протетическими или эпентетическими узкими гласными, обычно звуками *ä* и *i*, например *kiros* «крест», *därop* «дробь», *ästakan* «стакан», *ištapan* «Степан».

Аналогичная вставка гласных наблюдается также в конечном слоге основы как в коренных удмуртских, так и заимствованных словах, в которых встречаются этимологические стечения взрывных или щелевых согласных с сонорным *l* или *r* (ср. *gäräk*, лит.

гырк «дупло», коми *гырк* «внутренность», *pariš*, лит. *paršь* «свинья», коми *parсь*, *metār*, лит., рус. *метр*, *petār*, лит., рус. *Петр* и др.).

В некоторых категориях слов вставочный звук выступает после группы согласных в конце слова (*ñeftā* «нефть», *tankā* «танк», *Jževskā* «Ижевск»).

Исторически подобное устранение группы согласных в начале и конце слова в удмуртском языке также имело место. В этом можно убедиться рассмотрев такие общеудмуртские слова, как *ыскал~искал~скал* «корова», *тырос~трос* «много», *кырым* «горсть» из <кырм-, ср. мар. *кормыж*, мокша-морд. *курмозь*; *turām*, лит. *турын* «трава», ср. фин. *tarna* и др.

Обращает на себя внимание еще то обстоятельство, что, в отличие от других диалектов удмуртского языка, для бавлинского диалекта характерно обилие заимствованных слов, употребляющихся с протетическими и эпентетическими гласными, что, очевидно, обусловлено влиянием тюрко-татарских языков, для которых это явление очень типично, а также слабым знанием русского языка со стороны местного населения. Однако с углублением знания русского языка и повышением грамотности населения многие сочетания согласных начала и конца заимствованных слов в настоящее время передаются молодежью без всякой трудности.

Звонкие согласные в позиции перед глухими согласными внутри слова и в абсолютном конце слова оглушаются, ср. *pāt* (лит. орф. *пяд*) «нога», *korttšok* (лит. орф. *кортчог* «гвоздь», *odik* (орф. *одüg*) «один».

Наиболее устойчивыми в этом отношении являются щелевые *ž*, *z* и *ž*, которые в этом положении лишь в редких случаях подвергаются полному оглушению (*pāž* «лодка», *d'oz* «кузнечик», *važ* «полба», *krežt'i* (лит. *крезьчи*) «гусли», но *pōštānā* «сварить» вм. *pōžtānā*, *ta dāroš* вм. *ta dārož* «до сих пор».

В интервокальном положении первоначальная звонкость оглушённых согласных восстанавливается, например: *šut* «счастье» — *šudo* «счастливый». Иногда в интервокальном положении озвончению подвергаются и этимологически глухие звуки, которые в коренных удмуртских словах и некоторых русских заимствованиях развились, очевидно, по аналогии с тюрко-татарскими словами, так как в них рассматриваемый фонетический закон действует с наибольшей регулярностью. Озвончение глухих согласных в интервокальном положении для тюркских языков — явление закономерное. Примеры: *zōk* «толстый, полный» — *zōgeš* «толстые, полные», *gōršok* из <рус. горшок — *gōršogen* «с горшком», *sak* «чуткий, внимательный» — *sagajñā*

«насторожиться» из < тат. *sak*, *šar* «быстрый, сильный» *šabeš* «прыткие, быстрые» из < тат. шап.

Наши наблюдения над диалектом показывают, что во всех тех случаях, когда сочетающиеся друг с другом согласные совпадают по признаку глухости-звонкости, они развились или из разнородных по звонкости и глухости согласных, или они восходят к этимологически однородным звукам. Если же в словообразованиях к столкновению приходят этимологически разнородные в этом отношении фонемы, то в преобладающем большинстве случаев происходит уподобление одного звука другому. При этом ассимиляция по глухости действует чаще, чем ассимиляция по звонкости. Это объясняется, очевидно, большей стойкостью глухих в удмуртском языке по сравнению со звонкими согласными.

Помимо изменения согласных по звонкости и глухости, в бавлинском диалекте наблюдается еще процесс смягчения непалатальных согласных перед палатальными согласными. Сущность этого явления заключается в том, что последующий, реже предшествующий переднесреднеязычно-палатальный согласный ассимилирует предшествующий или последующий согласный, вследствие чего сталкивающиеся два разнородных в качественном отношении звука становятся оба палатальными. Такое явление чаще всего наблюдается в позиции перед палатальными согласными *d'* и *t'*, восходящими к общенародным удмуртским аффрикатам *d'z'* и *t's'*: *buñd'ānā* «измочалиться» (из < *bun* «мочало»), *t'et't'anā* «прыгать» в м. *teti's'anā*, *ot't'ā* «туда» в м. *ott'sā*.

Широкое распространение в бавлинском диалекте получило уподобление *j* переднесреднеязычно-палатальным *l' n, ž*. Такое уподобление наблюдается преимущественно в инфинитивных формах глаголов второго спряжения, а также в существительных, употребляющихся с аффиксом множественного числа на *jos*: *veñ* «иголка» — *veññanā* «сшивать доски» в м. *veñjanā*, *pžžā* «варежки» — *pžž'anā* «натянуть варежки», в м. *pžžjanā*, *pel'* «ухо» — *pel'losse* «уши свои» в м. *pel'josse*.

Подобная ассимиляция в описываемом диалекте происходит иногда и после непалатальных согласных *l, n, d*, предварительно смягчившихся под влиянием последующего *j*, ср. *val* «лошадь, конь» — *val'los* «лошади, кони» в м. *valjos*, *dun* «цена» — *duññanā* «оценить» в м. *dunjanā*, *šijon-d'uon* «пища, угощение» — *šijon-d'uonños* «пищи, угощения», *güđānā* «копать» — *güđ'd'ānā* в том же значении (многокр. форма) в м. *güđjānā*.

Для большинства диалектов удмуртского языка отмеченные выше явления ассимиляции *j* не характерны. Несмотря на это, надо полагать, что в определённый период развития удмуртского языка аналогичная ассимиляция *j* предшествующим согласным охватывала всё же и многие другие диалекты удмуртского язы-

ка. Об этом свидетельствует факт наличия в глаголах второго спряжения аффикса — *l'a*, выражающего многократность действия, который также развился исторически из первоначального — *lja*, предварительно смягчившись под влиянием последующего *j*, ср. *veranā* «сказать» — *veral'anā* «рассказывать, говорить, предупреждать» из *veraljanā*. В большинстве диалектов удмуртского языка это явление, не получив широкого распространения, обобщилось лишь в определённых морфемах, а затем утратило силу. В бавлинском диалекте оно получило дальнейшее развитие и является в настоящее время его живой развивающейся фонетической закономерностью.

К числу специфических особенностей бавлинского диалекта относится еще то, что его развитие пошло по линии палатализации звуков. В изменении фонематического состава слова в потоке речи огромную роль играли и играют в настоящее время передне-среднеязычно-палатальные согласные и среднеязычный *j*. Под влиянием этих последних, например, в области гласных происходят следующие звукоизменения:

1. Заднеязычное *u* в первом слове слова переходит в *ü*: *üi* (лит. *uy*) «ночь», *džüi* (лит. *жуи*) «мох», *kül'to* из < рус. кольцо.

2. Регулярная замена первоначального *ä* узким гласным *i* происходит также в позиции перед аффиксальным *j*, возникающим при словоизменении для устранения стечения гласных и в позиции перед другими передне-среднеязычно-палатальными звуками, особенно перед щелевым *š*: *tāpā* «дуб» — *tāpijos* «дубы», *tāpijez* «дуба», *tāpijen* «с дубом» вм. первоначального *tāpājos*. *tāpājez*, *tāpājen*; *šundā* «солнце», *šundijez* «солнца» вм. *šundājez*; *tiš* вм. *tāš* «семя, подсолнух», *otiš* вм. *otāš* «оттуда», *kātiš* вм. *kātāš* «откуда» и др.

Иногда ассимиляторное воздействие *j* и *š* распространяется и на другие звуки, в частности, на широкие гласные *a*, *o* и на узкое *e*, которые в указанных позициях также переходят в *i*. Правда, круг лексем, в которых наблюдается такой звукопереход, уже чем при *ä*. Приведем примеры: *ašmijos* вм. *ašmeos* «мы сами», *sije* вм. *soje* «его, её», *kinliš* вм. *kinleš* «у кого».

Однако сужение гласного *e* перед *š* в подобного рода словах происходит не всегда последовательно, как это осуществляется с *ä* в указанной позиции. Поэтому слова с формой на *-liš* и *-leš* в диалекте часто употребляются параллельно. Это говорит о том, что процесс замены широких гласных звуком *i* начался в описываемом диалекте не так давно и находится в настоящее время на пути дальнейшего развития. Достоверность такого вывода подтверждается еще тем, что случаи замены указанных гласных узким гласным *i* не наблюдаются по данным диалектологических

записей Мункачи¹⁴ в говорах бывших елабужских (т. е. современных можгинских и алнашских) удмуртов, потомками которых являются носители рассматриваемого диалекта, тогда как переход ä в i перед аффиксальными j и \acute{s} отмечается им в диалектах удмуртов неоднократно. Относительно перехода первоначального ä в i перед палатальными согласными j и \acute{s} следует сказать, что данное фонетическое изменение предшествовало переходу широких гласных в i и в определенный период развития удмуртского языка имело широкое распространение и во многих других диалектах. В этом можно убедиться, рассмотрев развитие возвратных глаголов и глагольных форм первого спряжения настоящего времени, в которых на месте ныне уже обобщившегося аффикса — $i\acute{s}k$ - первоначально везде был аффикс — $\text{ä}\acute{s}k$ -. Например, из форм $m\grave{a}n\grave{a}n\grave{a}$ «идти, ехать», $l\acute{u}s\grave{a}j\grave{a}n\grave{a}$ «тесать, подтесать», $g\grave{a}r\grave{a}n\grave{a}$ «пахать» первоначально образовались формы $m\grave{a}n\grave{a}\acute{s}ko$ «иду, еду», $l\acute{u}s\grave{a}j\acute{s}ko$ «тешу», $g\grave{a}r\acute{a}\acute{s}ko$ «пашу», а затем под влиянием последующего \acute{s} в них ä повсеместно перешло в i . Рассматриваемое звукоизменение представляет собою явление сравнительно новое, поскольку в ранних письменных памятниках как печатных¹⁵, так и рукописных¹⁶ глаголы первого спряжения настоящего времени в большинстве случаев оформляются через $ы$. В некоторых диалектах первоначальное — $\text{ä}\acute{s}k$, очевидно, сохраняется и в настоящее время¹⁷.

Первоначально переход ä в i осуществлялся, видимо, лишь между двумя палатальными согласными, например, в таких словах, как $k\acute{i}\acute{z}\acute{i}\acute{s}ko$ «сею», $p\acute{i}l'\acute{i}\acute{s}ko$ «отколю, расколю», а затем произношение i по аналогии постепенно обобщилось и перед одним палатальным согласным. Об этом есть также указание Д. В. Бубриха, который, анализируя явления замены ä через i в позиции перед палатальными согласными и j в диалекте удмуртов села Зуры Удмуртской АССР, в своей неопубликованной работе «Из результатов работ удмуртской лингвистической экспедиции 1929 года» отмечает, что «с севера пошла волна явлений, выросших на почве замены ä через i между двумя мягкими согласными (или j) и говор за говором стали усваивать новую трактовку ä и i »¹⁸. Далее он указывает, что в дальнейшем, когда закон о замене ä через i между двумя согласными (или j) утерял свою

¹⁴ В. Munkácsi, указанное сочинение, стр. 118—225.

¹⁵ F. J. Wiedemann, Grammatik der Wotjakischen Sprache, Reval 1851, стр. 183.

¹⁶ Vokabularia de la langue Wotjake et Permienne (Рукопись хранится в архиве АН СССР в Ленинграде).

¹⁷ Д. В. Бубрих, указанное сочинение, стр. 32.

¹⁸ Рукопись находится в рукописном фонде Удмуртского научно-исследовательского института, папка № 32, стр. 9.

силу, эти явления изменились и слова, произносящиеся через *i* снова стали произноситься через *ä* (*ы*). Таким образом, надо полагать, что волна обратного восстановления первоначального *ä* (*ы*) в удмуртских диалектах также началась с севера и, очевидно, это явление не затронуло больше окраинные южные диалекты удмуртского языка, особенно те диалекты, которые рано отпочковались от основных диалектов удмуртского языка. В них, наоборот, описываемое явление получило своё дальнейшее распространение. В силу этой причины в подобного рода диалектах, в частности, в бавлинском, *ä* перешло в *i* и перед всяким переднесреднеязычно-палатальным звуком, т. е. не только между двумя палатальными согласными, но и перед одним переднесреднеязычно-палатальным согласным или *j* как в словах с односложной основой, так и в многосложных словах, например: *vil'* вм. *väl'* «новый» *tis* вм. *täs* «зерно, семя», *piž* вм. *päž* «мука», *bižänä* вм. *bäžänä* «бежать, протекать, струиться, выйти замуж».

Тщательный анализ случаев употребления *i* взамен первоначального *ä* показывает, что переход *ä* в *i* осуществляется главным образом в позиции перед переднесреднеязычно-палатальными согласными *ž, š, l' n, d' j*.

Аналогичное изменение гласных в позиции перед указанными согласными отмечается Ю. Вихманом¹⁹ в говорах уфимских, казанских, бывших малмыжско-уржумских и елабужских удмуртов, т. е. во всех окраинных южных и периферийных диалектах удмуртского языка.

Однако, следует заметить, что при усвоении произношения *ä* и *i* ещё в начальный период в отдельных словах, типа *žäl'ä* «цепь», *mäž* «икра» могла задерживаться старая форма, но такие явления встречаются редко.

Процесс замены *ä* через *i* происходит в бавлинском диалекте и в настоящее время. Это проявляется в чередовании *ä ~ i* в таких словах, как: *kužäl'i ~ kužil'i* «муравей», *näžäl'i ~ n'izil'i* «червяк», *šinkäl'i ~ šinkil'i* «слёзы», *kil'änä ~ käl'änä* (лит. кылыны), «раздеть, разуть, отстать, опоздать, остаться», *kid'okän ~ käd'okän* «далеко, вдалеке», *miño ~ mäño* «кукла» и др.

Еще более регулярно осуществляется переход *ä* в *i* в русских заимствованиях, относящихся к недавнему времени, например: *Bavliis* (из < Бавлы) «из Бавлов»; *Omskiän* (из < Омск) «в Омске», *Iževskiiš* (из < Ижевск) «из Ижевска», *bankiän* (из < банк)²⁰ «в банке».

Как видно из всего изложенного, замена *ä* через *i* в позиции

¹⁹ Y. Wichmann, указанное сочинение, стр. 22.

²⁰ Конечное *ä* во всех приведённых словах возникло в силу незаконности употребления сочетания нескольких согласных в конце слова.

перед переднесреднеязычно-палатальными согласными и среднеязычным *j* в бавлинском диалекте является еще действующей фонетической закономерностью, представляющей собой одну из отличительных особенностей данного диалекта, так как в удмуртском литературном языке и в говорах средней и северной части Удмуртии повсюду, за исключением, конечно, уже обобщившихся глагольных форм на *-išk-*, во всех рассматриваемых случаях выступает *ɛ*, а не *i*. Замена *ɛ* через *i* малохарактерна и для большинства диалектов коми языка. Аналогичные звукоизменения гласных В. И. Лыткин²¹ отмечает лишь в удорском и коми-пермяцком диалектах, считая их продуктом более позднего развития коми языка.

Из случаев замены *ɛ* через *i* в положении после переднесреднеязычно-палатальных согласных и *j* особое внимание обращают еще слова *soin* «им, поэтому, потому», *tain* «с этим, с той», и *main* «чем», распространенные в большинстве диалектов и принятые в такой форме в удмуртский литературный язык. В приведенных словах *i* возникло из *ɛ* под ассимиляторным воздействием предшествующего *j* из формы: *sojɛn*, *tajɛn*, *majɛn*, ср. коми *ciyõn*, *tayõn*, *myyõn*. В первых двух словах в винительном падеже единственного числа первоначальный *j* в бавлинском диалекте восстанавливается, ср. *soiz* «тот» — *soize* «того», *taiz* «этот» — *taize* «этого».

Из других звукоизменений качественного порядка нельзя еще не отметить процесс палатализации согласных, обусловленный влиянием соседних переднеязычных узких гласных. Влиянию последних в описываемом диалекте, а также в некоторых других южных диалектах Удмуртии, чаще всего подвергается последующий согласный *n* и несколько реже переднеязычные согласные *d*, *t*: *iñ*, в м. *in* «небо», *kiñ* в м. *kin* «кто», *piñal* в м. *pinal* «молодой», *gid'ɛn* в м. *gidɛn* «в хлеву», *puñit'* в м. *puñit* (лит. пумит) «напротив, против».

Кроме всего сказанного, в ряде случаев в бавлинском диалекте наблюдаются еще отпадения конечных гласных, что совершенно не характерно для многих удмуртских диалектов, на территории Удмуртской АССР. Отпадение конечной гласной основы происходит главным образом перед начальным гласным следующего слова. Из двух сталкивающихся гласных на стыке двух слов, произносимых без паузы, элизии обычно подвергается первый и происходит как бы слияние двух лексем в одно целое. Такое явление происходит в основном в следующих категориях слов:

1. На стыке глагольных основ первого спряжения повелительного наклонения с конечной гласной на *ɛ* и частицами *ai*,

²¹ В. И. Лыткин, указанное сочинение, стр. 104.

al'i, «ка, еще», *iñ*, *iñi* «уж, уже»: *bašt'al'i*²² из < *baštā ali* «возьми-ка», *pukś'al'i* из < *pukśā ali'* «присядь-ка», *en vetl'al'i ta'i* из *en vetlā al'i ta'i* «не ходи-ка здесь», *mištišk'iñ* из < *mištiškā iñ* (или *iñi*) «умывайся уж», *ad'd'al'i* из < *ad d'ā al'i* «посмотри-ка» и др.

2. Между собственными именами, оканчивающимися на гласный *a* и словами, начинающимися также с гласной *a*: *vañka'gai* из < *vañka agai* «дядя Ваня», *marja'pai* из < *marja apai* «тетя Мария», *miša'gai* из < *miša agai* «дядя Миша» и др.

3. Конечный гласный основы отпал также в слове *ožik* из < *ožā ik* «так, даром, бесплатно», а также на стыке частицы *tiñi* «вон» и наречий места, начинающихся с гласной *o*: *tin'otān* из < *tini otān* «вон там», *tiñ'ozā* из *tiñi ožā* «вот так».

Наибольшее количество случаев отпадения конечных гласных основы нами зафиксировано в словах русского происхождения, сохранивших своё исконное ударение. В них конечные гласные, оказавшись в безударном положении, отпали. Сюда относятся главным образом слова, оканчивающиеся на широкий гласный звук *a*: *brigat* из < рус. *бригада gažet* из < рус. *газета*, *štor* из < рус. *штора*, *iskārt* из < рус. *скурга*, *gramāt* из < рус. *грамота*, *komnāt* из < рус. *комната* и др.

В бавлинском диалекте имеется ряд других весьма интересных специфических особенностей, но на их рассмотрении в рамках маленькой статьи подробно останавливаться не имеем возможности.

Итак, рассмотрение фонетических своеобразий бавлинского диалекта и изучение истории освоения этого края позволяют говорить о том, что удмурты, ныне проживающие в Бавлинском районе Татарской АССР и в Еркееевском районе Башкирской АССР, не являются аборигенами.

Удмуртские переселенцы, попав на новые места, заняли здесь довольно-таки компактную территорию и в течение более чем 3-х столетий вели относительно замкнутый образ жизни, вступая со своими соседями лишь в торгово-экономические связи. В непосредственно тесные культурные связи со своими соседями они не вступали в силу различных религиозных убеждений и принадлежности к различным этническим группам. Поэтому население удмуртских сёл не смешивалось здесь с населением других окружающих их народностей, браки совершались только внутри этих сёл. Эта особенность их жизни и исторические условия — административно-политическая изолированность от основной массы удмуртского населения, а также чрезвычайная отсталость в культурном отношении и почти поголовная безграмотность в прошлом

²² В знак элизии мы везде ставим апостроф '.

делали бавлинский диалект в языковом отношении чрезвычайно устойчивым.

Устойчивость его, в частности, выражается в том, что в его звуковом составе сохранились такие звуки, как заднеязычное гуттуральное η и палатализованное \check{i} , восходящие к общедревнепермскому языку-основе, а также древнее огубленное \check{o} , претерпевшее в большинстве диалектов удмуртского и коми языков дебиализацию и отодвинувшееся в связи с этим в своей артикуляции несколько назад. Всё это, а также полное совпадение вокализма бавлинского диалекта с вокализмом коми-язьвинского диалекта, считающегося наиболее архаическим диалектом коми языка, дают нам основание причислить рассматриваемый диалект к числу архаических диалектов удмуртского языка.

Детальный анализ языковых особенностей бавлинского диалекта и сопоставление его с другими диалектами удмуртского языка показывает, что он имеет определенную связь с говорами южных удмуртов, в частности, с говорами современных можгинских и алнашских удмуртов. Сходство между этими диалектами в фонетическом отношении, например, выражается:

— в сохранении заднеязычного η , в палатализации согласного n в позиции после гласной i (*siŋ* «глаза», *kiŋ* «кто», в. *sin*, *kin*) в других диалектах;

— в замене \check{a} в позиции перед палатальными согласными гласной i : *vil'* «новый», *piž* «мука» в. *vāl'*, *pāž* в других диалектах;

— в сохранении аффикса — *išk* у возвратных глаголов, у которых в других диалектах произошла их деформация или полное выпадение *addiškānā* «виднеться, показаться» в. *adskānā* // *adkānā* в других диалектах;

— в употреблении \check{a} после взрывного заднеязычного g и в позиции перед и после шипящих $\check{ž}$, $\check{š}$, а также аффрикаты $d\check{ž}$ в словах типа: *gāne* «только, лишь», *gāžā* «ногти, когти», *žālā* «цепь», *žāngārtānā* «звенеть, зазвенеть», *āškanā*, *āškaltānā* «дёргать, выдернуть», *šāpārtānā* «шептаться», *džākatānā* «удушить, задушить, стиснуть», которые в говорах северных и средних удмуртов произносятся через i . Впрочем, произношение приведённых и им подобных слов через i является результатом позднейшего развития;

— в замене начального j перед g , k следующего слога переднесреднеязычно-палатальным l' : *lugāt* «светло», *lukānā* «делить, разделить» в. *jugāt*, *jukānā* в других диалектах;

— в недопущении употребления аффрикаты $d\check{ž}$ в абсолютном конце слова и в ограниченном употреблении его в середине слова (*už* «работа», *kuž* «кудель», *džāžā* «полка» в. *udž*, *kudž*, *džadžā* в других диалектах) и другие.

В морфологическом и лексическом отношениях сходные черты между рассматриваемым диалектом и говорами южных районов Удмуртии выражены еще более ярче, но, к сожалению, на рассмотрении их подробно останавливаться мы не имеем возможности.

Эти языковые сходства несомненно объясняются их единым происхождением, что убедительно доказывается и их сравнительным изучением. Исторические и этнографические данные вполне подтверждают эту связь.

Однако, отмечая большое сходство между бавлинским диалектом и говорами удмуртов южных районов Удмуртии, мы видим и некоторые различия между ними. Во-первых, рассматриваемый диалект отличается от современных говоров южных удмуртов наличием некоторых специфических звуков и представляет собою в звуковом отношении более выдержанную, более целостную систему. Во-вторых, различия между ними обнаруживаются в плане появления новых черт в рассматриваемом диалекте. Такое различие между сопоставляемыми говорами, составившими ранее единую систему, объясняется прежде всего различными историческими условиями. Бавлинские удмурты, рано отделившись от основной массы удмуртского населения, в условиях иноязычного окружения как бы законсервировали древние черты звукового строя некогда единого диалекта. В звуковом же составе говоров южных удмуртов, проживающих на территории Удмуртской АССР, произошло, очевидно, изменение под воздействием соседних удмуртских диалектов, претерпевших в этом отношении изменение несколько раньше. Только этим можно объяснить, по нашему мнению, передвижение в ту или иную сторону артикуляции звуков \ddot{o} , \ddot{a} , а также исчезновение в части южных говоров фонемы \ddot{y} .

Что же касается новых элементов в бавлинском диалекте, то они могли возникнуть в более позднее время, являясь результатом его самостоятельного развития, ибо язык вообще и каждый говор как средство общения людей на определенной территории развиваются по своим собственным внутренним законам. В силу различных исторических условий развитие бавлинского диалекта могло пойти несколько в ином направлении.

Так, рассмотрение звуковых особенностей бавлинского диалекта показывает, что развитие его в период самостоятельного существования в условиях иноязычного окружения пошло по линии дальнейшей палатализации звуков, что менее характерно для большинства диалектов удмуртского и коми языков, в том числе и для говоров южных районов Удмуртии. Получив импульсы в своём развитии от говоров своих предков, отдельные языковые явления бавлинский диалект развил дальше, доведя иногда до значения закономерности. К числу таких явлений следует отнести: закономерный переход \ddot{a} в i , замену заднеязыч-

ного *и* палатализованным *й* в соседстве с переднесреднеязычно-палатальными согласными и *й*, палатализацию согласного *п* в позиции после узкого гласного *и*, а также всевозможные явления ассимиляции по признаку палатальности согласных, в том числе и явления ассимиляции с предварительным смягчением согласных и другие. Продуктом позднейшего развития бавлинского диалекта является также развитие дёканья вместо первоначального йоканья в абсолютном начале слова, исчезновение аффрикат *dʹz* и *tʹs* и многие другие.

Наконец, на возникновение новых элементов в языке бавлинских удмуртов определенное воздействие оказывал татарский язык, с носителями которого они имели соприкосновение в течение более чем трёх столетий. Появление таких языковых особенностей, как озвончение этимологически глухих согласных, происходящее в интервокальном положении и наличие переднерядного *я* в говоре двух селений и ряда других языковых явлений нельзя объяснить ничем иным, как влиянием татарского языка. Наибольшее влияние татарского языка обнаруживается в области лексики и словообразования бавлинского диалекта. Изменения наблюдаются также в значениях некоторых слов и формантов, частично и в синтаксисе.

Всё это вместе взятое заметно обособляет рассматриваемый диалект и дает нам право считать его самостоятельным диалектом удмуртского языка. Следовательно, развитие бавлинского диалекта, в прошлом однотипного с говорами южных удмуртов, пошло не прямолинейно, в одном направлении, а представляет собой сложный процесс диалектического развития путем постепенного развертывания и совершенствования своих языковых элементов, заложенных в нем еще в глубокой древности, с одной стороны, и приобретения новых элементов под влиянием окружающей среды — с другой.

Развиваясь по своим внутренним законам и испытывая некоторое влияние со стороны окружающих его языков, бавлинский диалект приобрёл, таким образом, некоторые новые качества, отличные от других удмуртских диалектов, вместе с тем сохранил и древние черты звукового строя удмуртского языка. Бóльшая архаичность звукового строя данного диалекта, по сравнению с другими диалектами удмуртского языка, несомненно обусловлена своеобразными историческими условиями его развития.

MÕNINGATEST FONEETILISTEST ISEÄRASUSTEST UDMURDI KEELE BAVLINI DIALEKTIS

I. Tarakanov

Soome-ugri keelte kateeder

Resümee

Käesolevas artiklis analüüsitakse udmurdi keele bavlini dialekti põhilisi foneetilisi iseärasusi.

Bavlini dialekti räägivad 4—5 tuhat elanikku, kes paiknevad praeguse Tatari ANSV territooriumil asuvas Bavlini rajoonis, mis asub enam kui 300 km kaugusel Udmurdi ANSV territooriumist.

Bavlini murde häälikuline külg erineb mõneti udmurdi kirjakeele omast. Talle on iseloomulikud järgmised 9 vokaali ja 28 konsonanti, millel võib sõnas olla fonoloogiline funktsioon: *a, ä, õ, o, u, ü, ä, e, i, b, p, m, v, f, d, z, l, n, r, s, t, ž, š, dž, tš, ts, j, g, k, x, η, d', t', ž, š, l', n'.*

Erinevalt udmurdi kirjakeelest puuduvad bavlini dialektis palataalsed afrikaadid *d'ž* (*ž*), *tš'* (*č*), mis on sulanud ühte palataalsete häälikutega *d' t', š.* Foneemid *ä, õ, ü, ä, η* kujutavad endast antud dialekti spetsiifilist iseärasust. Kõik ülejäänud bavlini dialekti häälikud langevad täielikult ühte udmurdi üldise kirjakeele ja komi keele omadega. Järelikult kuuluvad nad üldpermi aluskeelde, välja arvatud häälikud *f, x, ts* ja *ä*, mis on laenatud teistest keeltest.

Tähelepanuväärne osa pühendatakse artiklis häälikute vastastikusele mõjule ja sellega seoses esinevatele assimilatsioonimuutustele. Vaadeldakse ka häälikute väljalangemise ja lisandumise küsimust, mis esineb sõna erinevate positsioonide puhul.

Edasi määratakse artiklis kindlaks bavlini dialekti seos teiste udmurdi keele dialektidega.

ÜBER DIE PHONETISCHEN BESONDERHEITEN DER BWLINSKER MUNDART DER UDMURTISCHEN SPRACHE

I. Tarakanov

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel unterwirft man der Analyse die hauptsächlichsten phonetischen Besonderheiten der Bawlinsker Mundart des Udmurtischen, einer kleinen Sprachinsel, der ungefähr 4—5 tausend auf dem Territorium des heutigen Bawlinsker Rayons der Tatarischen ASSR lebenden Udmurten.

Den lautlichen Bestand des gegebenen Dialektes charakterisieren 9 Vokale (*a, o, u, ü, ö, ä, e, i, ä*) und 28 Konsonanten (*b, p, m, v, f, d, d', z, ž, l, l', n, n', s, ś, t, t', ž, š, r, dž, tš, ts, j, g, k, x, ŋ*) die in den semantischen Einheiten der Sprache als sinntrennende Elemente, d. h. als Phoneme auftreten können. Unterschiedlich von der udmurtischen Schriftsprache fehlen im Bawlinsker Dialekt die palatalen Affrikate *d'ž* (*ž*), *tš'* (*u*). weil sie mit den Palatalen *d', t', ś* verschmolzen sind. Die Phoneme *ä, ö, ü, ä, ŋ* bilden die spezifische Eigenart der gegebenen Mundart. Qualitativ decken sich alle übrigen Laute der Bawlinsker Mundart völlig mit den Lauten des Gemein-Udmurtischen, die in der dem Udmurtischen verwandten Komisprache entsprechende Gegenstücke aufweisen. Folglich lassen sie sich auf eine Gemein-Permsche Grundsprache zurückleiten, ausser den Lauten *f, x, ts* und *ä*, die anderen Sprachen entlehnt worden sind. Die Laute *d', ž, l', n', ś, t'* sind nicht palatalisiert, wie es bis heute von vielen udmurtischen Philologen angenommen wurde, sondern Palatale. Deren Artikulation nach nimmt diese Sprache gleichsam eine Position zwischen dem prälingualen und mediolingualen *j*, das ein mediopalataler Konsonant ist, ein. Ein wichtiger Platz im Beitrag wird der Frage der gegenwärtigen Lautbeeinflussung und in Verbindung damit verschiedenen assimilatorischen Lautveränderungen zugewiesen. Gleichfalls behandeln wir die Elision und die Einschaltung von Lauten, die in verschiedenen Stellungen des Wortes stattfinden. Ferner wird das Verhältnis der Bawlinsker Mundart mit den anderen Dialekten der udmurtischen Sprache festgelegt.

Sisukord — Оглавление

R. Karelson. Pronoomenitüvedest <i>e-, ja- ja jo-</i> tulenevaid sidesõnu lääne-meresooome keeles	3
P. Карелсон. Союзы, образованные из местоименных корней на <i>e-, ja- и jo-</i> , в прибалтийско-финских языках. <i>Резюме</i>	41
R. Karelson. Von den Pronominalstämmen <i>e-, ja- und jo-</i> abgeleitete Konjunktionen in den ostseefinnischen Sprachen. <i>Zusammenfassung</i>	43
И. Тараканов. Образцы урсыгуртской речи удмуртского языка	45
P. Ariste. Vadjalaste rahvalauludest	56
П. Аристе. О водских народных песнях. <i>Резюме</i>	66
P. Ariste. Über wotische Volkslieder. <i>Zusammenfassung</i>	67
G. Laugaste. Fr. R. Kreutzwaldi osa rebasejuttude vahendajana	68
Г. Лаугасте. Роль Фр. Р. Крейцвальда в обработке рассказов о лисе. <i>Резюме</i>	97
G. Laugaste. Fr. R. Kreutzwald als Vermittler der Fuchsgeschichten. <i>Zusammenfassung</i>	99
С. Смирнов. Проблема сущности и происхождения языка в трудах Д. Н. Кудрявского	101
S. Smirnov. Keele olemuse ja tekke probleem D. Kudrjavski töödes. <i>Resümee</i>	134
S. Smirnov. The Problem of the Essence and of the Origin of Language in D. Kudryavsky's Works. <i>Summary</i>	135
L. Kivimägi. Sõnaühenditest kaasaegses inglise keeles	137
Л. Кивимяги. К вопросу изучения словосочетаний в современном английском языке. <i>Резюме</i>	165
L. Kivimägi. On the Study of Word Combinations in Present-Day English. <i>Summary</i>	167
O. Mutt. Inglise keele ameerika variandi mõjust briti keeletarvitusele	169
O. Мутт. К вопросу о влиянии американского варианта английского языка на британский вариант. <i>Резюме</i>	182
O. Mutt. American Influence on British English. <i>Summary</i>	184
И. Тараканов. О некоторых фонетических особенностях бавлинского диалекта удмуртского языка	186
I. Tarakanov. Mõningatest foneetilisest iseärasustest udmurdi keele bavlina dialektis. <i>Resümee</i>	204
I. Tarakanov. Über die phonetischen Besonderheiten der bawlinsker Mundart der udmurtischen Sprache. <i>Zusammenfassung</i>	205

Тартуский государственный университет

Тарту, ул. Юликооли, 18

☎

На эстонском, русском, немецком, удмуртском и английском языках

Vastutav toimetaja P. A r i s t e

Korrektorid E. U u s p õ l d ja L. B r a f m a n n

Ladumisele antud 17. II 1959. Trükkimisele antud 12. X 1959. Paber
60×92, 1/16. Trükipoognaid 13,0. Trükiarv 700. MB-07572.

Tellimise nr. HH-747.

Hans Heidemanni nim. trk., Tartu, Ülikooli 17/19.

Hind rbl. 7.80